

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

НАВОИЙГА АРМУҒОН

тургинчи китоб

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти

ТОШКЕНТ – 2004

Ушбу тўплам «Навойга армуғон» деб номланган анъанавий мажмуанинг тўртинчи китоби бўлиб, унда университетимиз ҳамда республикаимизнинг атоқли, етук навойшуносларининг шоир ижодининг айрим қирралари ҳақидаги мақолалари жамланган. Шунингдек, китобдан ёш тадқиқотчилар, аспирантлар ҳамда иқтидорли талабаларнинг буюк шоир ижоди хусусидаги кузатишлари ўрин олган. Тўплам Навой ижодининг ихлосмандлари, кенг ўқувчилар оmmasига мўлжалланган.

Таҳрир ҳайъати:

Профессор Б.Ғ. Кодиров (раҳбар), профессорлар Х.Ҳомидий (масъул муҳаррир), Б.Тўхлиев, С.Аширбоев, С. Матчонов; доцентлар И.Йўлдошев, У.Бегимқулов, Ф.Набиев.

Тўплаб, нашрга тайёрловчи:

Каромат Муллаҳўжаева

Н 4702620102 – 3 – 837

Рез. 2004.

М355 (04) - 2004

I S B N – 5-648-03052-5

ИСКАНДАР ПАЙҒАМБАР БЎЛГАНМИ?

«Хайрат ул-аброр» нинг ўн тўртинчи мақолатида тамсил тариқасида Искандарнинг жаҳонгирлик саргузашти қисқача ҳикоя қилинар экан, охирида Искандарга таъриф бериб, Навоий ёзади:

Ҳам шоҳ ўлуб, ҳам валию, ҳам наби,

Ҳикмат ила ҳам туз ўлуб машраби.

Шу мазмундаги байтни «Тарихи мулуки Ажам» асарида ҳам ўқиймиз:

Вилоят била ҳикмату шоҳлик,

Нубувват ишидан ҳам огоҳлик.

Шу нуқтаи назардан «Садди Искандарий»га мурожаат қиламиз. Бу асар охирида ҳам Искандар қуруқлик ва сув дунёсини сайр қилиб, мамлакатларни эгаллаб, амалга оширган ишлари, ихтиро этган ажойиботлари (оламни кўрсатадиган кўзгу, устурлоб ясагани), яъжуж йўлига девор қуриб, мазлум элни қутқаргани хусусида якуний бир боб ажратар экан, шоир шундай қайд этади:

Жаҳон ичра мундоқ топиб шоҳлик,

Нечун шоҳлик, дониш огоҳлик.

Вилоятдин илгида қувват доғи,

Нечуким валоят, нубувват доғи.

Демак, Искандарда тўрт сифат – тўрт мақом мужассам. Булар: шоҳлик, ҳақимлик, валилик ва набилик.

Шоҳ бўлганда ҳам оддий бир мамлакат шоҳи эмас, балки жаҳон подшоси. Ягона дунё салтанатининг ҳукмдори!

Бироқ бу мартаба унга ўз-ўзидан насиб қила қолгани йўқ. Жаҳонгирлик гарчи унинг тақдирида ёзилган бўлса-да, аммо бунга у чуқур билими, ҳикмат ва фалсафадан хабардорлиги, маънавий-ахлоқий камолоти туфайли эришади. Чунки у малойиксифат, илоҳий замирли одам («Вужуднинг Ҳақ этмиш малойиксифот, Ки сенсиз даме бўлмасун коинот»). Навоий тасвирида Искандар дунёга даҳшат солган, қирғинбарот жанлар, талон-тарож билан ҳазина йиққан жаҳонгир эмас, балки у дунёни ҳикмат билан олиб, адолат ва тadbир асосида бошқариш намунасини кўрсатган киши. Арасту, Афлотун каби ўнлаб илоҳий ҳақимлар унга маслаҳат бериб, илму дониш ўргатади ва илми амалиётга татбиқ этади.

Натижада Искандар жаҳонгирлик билан керилиб, ўзидан кетмайди. Худодик даъво қилмайди, аксинча, қудрати қанча кўпаймасин, шунча ўзини ҳақир ва ожиз ҳис қилаверади – дунёнинг бевафолигию умрининг бебақолигини тушуниб этади. Шоҳлик унинг учун зўрлик ва ҳукмронлик воситаси, мумтозлик белгиси эмас, балки халқ ва Ҳақ олдидаги вазифа, бурч эди.

Баъзи тадқиқотларда Навоий тасвирида Искандар ижобийликдан салбий томонга қараб ўзгариб боради, яъни бошида тахтни рад этган шаҳзода, кейин эл қистови билан тахтга чикқач, жаҳонгирликка ружу кўяди, тинмай юришлар уюштиради, унинг адолат ҳақидаги гаплари ҳам эсдан чиқиб кетади, деган мазмундаги фикрларга дуч келамиз. Аммо аслида бундай эмас. Искандар «Садди Искандарий» да мохиятан ўзгармайди, яъни унинг тахту тожга бепарволиги охиригача сақланади. Жаҳонни олганда ҳам у дунё, молу мулк, тахту тож бир кунлик ташвиш ва ғамингга арзимайди, деган гадо дарवेशнинг ҳикматини эсдан чиқармайди, балки бунга кўпроқ иқроор бўла боради. Мана, унинг ўлими олдидан онасига ёзган хатидан бир парча:

Ғамимдан алам хузнидин фард бўл,
Бори олам аҳлига ҳамдард бўл.
Неча сарвару бахти фархундасен,
Алар бандадур, сен дағи бандасен.
Керак бандаға иш сарафкандалик,
Не Ҳақдин келур айламак бандалик,
Неким Ҳақ ризоси – ризоманд бўл
Қазо ҳар неким қилса, хурсанд бўл.

Шунинг учун Искандар қўлини тобутдан чиқариб қўйишни васият қилади, токи олам аҳли кўриб ибрат олсин:

Ки эл солиб ул сори ҳайрат кўзи,
Не ҳайрат кўзи, балки ибрат кўзи...
Кафи ичра олди жаҳон кишварин,
Бару баҳрнинг лаъл ила гавҳарин.
Чу урди ажал илги табли раҳил,
Бақо бўйнига солди ҳабли раҳил.
Жаҳондин шал илги мисоли борур,
Нечукким чинор илги – холи борур.

Жаҳондан ҳеч нарса олиб кетолмайсан, шу боис дунёга қаттиқ қўнғил боғлама – бу ғоя Шарқ мутафаккирлари асарларига чуқур сингиб кетган.

Мелоддан олдинги иккинчи минг йиллик ўргаларида тартиб берилган «Библия»нинг «Воиз» («Екклииаст») китобида «ой остидаги олам нарсалари арзимас, ҳамма нарса ҳечдир, ҳеч нарса қалбни овутмайди» деган сўзлар мавжуд. Бу ғоя Фирдавсий «Шоҳнома»сида ҳисобсиз урушлардан сўнг қайта-қайта такрорланади. Аммо «Бунинг эвазига инсон таянадиган нима бор?», Ҳаётнинг, умрнинг маъноси нима?, «Инсон нимада ўзини кўрсатиши керак?» деган саволлар ҳам донишманд аждодларимизни кўп ўйлантирган.

Алишер Навоий учун бу саволларга жавоблар қуйидагича:

- 1) умрни савоб ишларга бағишлаб, яхшилик билан ном қозониш;
- 2) дунё неъматларидан баҳраманд бўлиб, бошқаларга ҳам ёрдам бериш, саховат ва адолатни унутмаслик;
- 3) илму ҳикмат ўрганиш, эл-юртни обод

қилиш; 4) Оллоҳни ёдда тутиш, унинг амрларини бажариш ва илоҳий маърифатга етишиш учун жидду жаҳд қилиш.

Шунда одамнинг умри беҳуда ўтмайди, инсон ўз бурчи, бу дунёдаги миссиясини адо этади ва бир кун келиб афсус-надомат қилмайди.

Искандар орифона суҳбатларни берилиб тинглайди, оламга орифнинг басират кўзи билан қараб, Оллоҳ сирини, унинг зоти ва сифатини англай бошлайди, сифат тажаллиси нуридан баҳраманд бўла бориб, Зот қудратини мушоҳада этади.

Ровийлар ривоят қилади ва тарих аҳли ҳам шунга қўшиладики, дейди Навоий «Садди Искандарийда»да; Искандар ҳам вали (комил инсон) ва ҳам наби(пайғамбар) бўлди. Бунинг далили шуки, у оламни сайр қилиб чиқди. Муҳити аъзамни ҳам кезиб, сув ости ва қурукликлардаги ажойиботларни кўрди, бу йўлда риёзатлар чекди:

Риёзат баче чекмиш эрди тани,
Топиб тафсия хотири равшани.
Бўлуб сайр итмоми тонқоч мақом,
Иши Хам сулук ичра бўлди тамом.
Вилоят мақомида топиб ўзин.
Нубувват чароғи ёрутти кўзин.

Демак, Искандар юришлари суфий сафарига тенглаштирилар экан, унинг риёзати ҳам суфий (солиқи тариқат) риёзатига тенг деб қаралган. Бу риёзат Искандар қалби ва тафаккурини тозалайди, мусаффо этади, натижада қалби Оллоҳ нури билан равшанлашади. Сайр охирида мақомга эришгач, унинг ҳолати худди тариқат тарбиясини олган солиқниккига ўхшаб қолади, бошқача айтганда, у гўё тариқат йўлини босиб ўтгандай бўлади. Шундан кейин у ўзини валилик мақомида кўради ва пайғамбарлик чироғи кўзини равшан этади.

Искандар сув остига тушганда, дунё пардаси кўзидан кетиб, ғайб илмини кашф этади, «анга барча махфий падидор(аён) эди», дунёни кўзгуда кўргандай мушоҳада этади, деб ёзали Навоий.

Шундай қилиб, жаҳонгир шох ориф дарвешга айланади, аниқроғи, орифлик мартабасига кўтарилади. Искандар учун бу жаҳонгирликдан ҳам афзал бўлган улуг саодат эди. Халқ ҳам унинг сиймосида шохлик, ҳақимлик, валилик ва набилик акс этганини кўриб турарди:

Билиб халқ шоҳи музаффар они,
Ҳақиму валию паямбар они.

Искандарнинг донишманд файласуф (ҳақим) ва пайғамбарлиги Низомийнинг «Иқболнома» асарида зикр этилган, Жомийда ҳам унинг пайғамбарлигига ишора бор. Аммо Жомий донишмандлик(хирадмандлик) сифатига кўпроқ урғу беради. Навоийда ҳар тўрт сифат бирга олиб қаралган, муҳими шуки, бу сифатлар бир-бирига боғлиқ деб тушунилади. Навоий наздида, ҳақимлик ҳам, валилик ва набилик ҳам огоҳлик нишонлари бўлиб, бу уч сифат кишида Парвардигорни ва ўзини таниш

орқали пайдо бўлиши мумкин. Агар шох оғоҳ бўлса, демак, у бундай юксак сифатлар соҳиби бўла олади.

Искандарнинг пайғамбарлиги ҳақида Қуръонда ишора йўқ. «Кахф» («For») сурасида Тангри таоло Мусога қараб бундай дейди: «Ва сендан Зулқарнайн ҳақида сўрайдилар. Дегил, унинг аҳволидан сизга хабар берамиз. Ҳар жиҳатдан биз уни ерда қудратлантирдик ва ҳар нарсага (эғаллашга) йўл очдик ва унга йўл кўрсатдик, токи офтоб ботадиган жойгача борди...» (83-86-оятлар).

Демак, Искандар Худонинг азму иродаси билан қудратли подшоҳ бўлгани айтилади, аммо унинг пайғамбарлиги ҳақида ҳеч нарса дейилмаган.

Искандарга пайғамбарлик мақомини бериш Низомийга, балки унинг жаҳонгирлик ғоясини оқлаш учун керак бўлгандир. Чунки шу орқали нафақат дину диёнат ўрнатиш баҳонаси, балки адолатни жорий этиш, оламини зулмдан халос қилиш ғояси ҳам мантқиқий жиҳатдан асосланган кўринади. Навоийнинг Искандаридаги пайғамбарлик, аллақандай номинал унвондай туюлади. Яъни, валилик рутбасини эғаллаган одамда набилик ҳам бўлади, дегандай. Чунки Искандар Навоийда бирор бир динни тарғиб қилувчи ёки янги шарият жорий этадиган одам сифатида кўринмайди. Искандарнинг ўз ўлимини олдиндан билгани ва тушида кўрган манзара - олтин рангдаги осмоннинг зарҳалланган аскар совути бўлиб чиқишини валилик қаромати дейиш мумкин.

Бу ўринда бошқа жиҳатга диққатни қаратмоқчимиз: ҳикмат билан тасаввуф, ҳақимлик билан валилик ўзаро мувофиқ келадими? Зеро, суфийлар файласуфларга рақиб деб қараган, фалсафа ақлга суянади, ақл эса Оллоҳ илмини билишга қодир эмас, деб ўзларини файласуфлардан ажратиб кўрсатишга интилганини биламиз. Навоийнинг ўзида ҳам бу ғоя бор, буни унинг форсий қасидаларида яққол кўриш мумкин.

Бироқ «Садди Искандарий» дostonида Алишер Навоий ҳикмат билан тасаввуфни қўшиш тарафдори бўлиб чиқади. Чунки бунда фақат назарий ҳикмат эмас, балки амалий ҳикмат, яъни ахлоқ илми тарғибига олинган. Ахлоқ илми эса тасаввуф билан мазмунан яқинлашади.

Бундан ташқари, бу ўринда гап Искандардай шахс уютида бораётганини унутмайлик. Буюк шахснинг қамрови ҳам буюк, унинг фикр доираси, қизиқиш олами кенг. У – подшоҳ, подшоҳ эса – амалиётчи, Искандар ҳам назарий-илмий масалалар билан қизиқади ва ҳам шу асосда хулоса чиқариб, уларни амалиётга жорий этмоқчи бўлади.

Хуллас, Искандар ўзида ҳақимлик ва валиликни бирлаштира олган экан, демак, бу икки соҳа бир-бирига мутлақо зид бўлмасдан, бир-бирини тўлдирадиган, ривожлантирадиган тафаккурый йўналиш бўлиб чиқади. Ҳақиқатан ҳам шундай. Ориф инсон ҳикмат билан қанча кучли қуролланган бўлса, илохий илмга ҳам шунча чуқур кириб боради. Қизиқ шуки, файласуфларнинг кўпчилиги орифона билиш турини инкор этмаган. Қадимги юнон олимлари Сўрот, Афлотун, ўзимизнинг алломалар – Форобий, Ибн Сино, Носириддин Тусий шундай кишилар эди. Ўз навбатида атоқли шайхлар Абусаид Абулхайр, Жаҳлолиддин Румий, Нажмиддин Кубро, Азизиддин Насафий тасаввуфни ҳикмат билан қўшиш тарафдори бўлган.

Чунончи, Жалолиддин Давоний (1424-1502) «Ахлоқи Жалолӣ» асариди мана бундай ёзади: «Инон камолоти икки нарса билан боғлиқ: бири ҳикмати болиға бўлса, иккинчиси қудрати фозиладир, Ҳикмати болиға илмий камолотдан иборат, қудрати фозила амалий камолотдан иборат.

Баъзилар ҳикматни фақат мавжудотнинг аҳволига тегишли (яъни табиатга хос), унинг нафси (ахлоқи) билан алоқаси йўқ, дейди, яъни нафсдан ташқари ҳисоблайди... Лекин бундай эмас. Ҳикмат асл маъносида тўғрисиўзлилик ва фаолиятдаги тўғрилиқни англатади. Шундай экан, у ўз-ўзидан инсон ахлоқи билан алоқадор. Шу нарса аниқки, инсон амалиётсиз, қуруқ назарий илмнинг ўзи билан камолга эришолмайди...

Аҳли назарни (ақлий билим эгаларини) – уламо (олимлар) ва тасаввуф аҳлини урафо (орифлар) дейишади. Уларнинг йўли бошқа-бошқа бўлса-да, лекин ҳар икки тоифа ҳам, ҳақиқий ҳақимлар ҳисобланади.

Қуринадики, Жалолиддин Давоний назарида ирфон билан ҳикмат, ҳақим билан вали, файласуф билан дарвеш – моҳиятан ўзаро яқин. Айтиш мумкинки, ҳақимда валилик ва валида ҳақимлик хислатлари мавжуд. Шундай экан, уларни бир-бирига зид қўйиш, файласуфни суфийнинг рақиби дейиш ҳам тўғри эмас.

Шу маънода, Алишер Навоий ўз асарларида Афлотун ва Арастуни «ҳақими илоҳий» деб тилга олади, бу икки донишманд Искандар учун нафақат илму ҳикмат ўргатадиган устоз, балки руҳоний раҳбар ҳам эди.

«Ахлоқи Жалолӣ» муаллифи Абу Наср Форобийнинг фикрларини ривожлантиргани кўриниб турибди. Зеро, айнан Форобийнинг « Фозил одамлар шаҳри» асариди наблик, валийлик ва ҳикмат, дин ва фалсафа орасидаги яқинлик масаласи кўтарилган. Улуғ файласуф фозил шаҳар ҳокими сифатларини таърифлар экан, унда илоҳийлик қудрати ва дунёвий илму дониш мужассам бўлиши шарт, дея уқтиради.

Маълум бўладики, Форобийнинг утопик жамият ҳақидаги қарашлари ХУ асрга келиб қайта жонланган ва мутафаккир зиёлилар фикрини банд этган. «Сади Искандарий»да бу қарашларнинг таъсирини сезиш мумкин.

Абу Наср Форобийга кўра, набликнинг биринчи белгиси - донишмандлик, яъни файласуф бўлиш. Зотан, Тангри таоло пайғамбарларни халққа раҳнамо қилиб юборар экан, уларга улуг заковат, тенгсиз ақл ва ирфоний қувват берган. Воқеан, «ҳақим» - Оллоҳнинг исмларидан бири. «Ҳикмат» деганда ҳам шарияту тариқат аҳли кўпроқ Оллоҳ ҳикматини кўзда тутади. Қуръоннинг ўзи ҳам кўп сураларда «Ҳикмат китоби», «Оллоҳнинг ҳикмати» дея кўрсатилади. Оллоҳнинг чексиз илми, сиру асрори, мўъжизаларини унинг ҳикмати деймиз. Олам ва одам ҳам - Оллоҳ ҳикматининг кўриниши. Демак, пайғамбарлар, ҳақимлар, орифлар Оллоҳ ҳикматини қабул қилиб, билиб олиб, ҳаётга жорий этувчилар ҳисобланади. Зотан, адолат ҳам – Оллоҳ ҳикмати. Оллоҳ ҳикмати шу дирки, олам – бутун, доимий ҳаракат ва мувозанатда, ҳамма ва ҳар бир нарса ўз ўрнида. Шу боис жамиятдаги адолат ҳам илоҳий ҳикмат асосига қурилиши керак, буни ҳақимлар ва набилар, яъни ақли фаол эгалари амалга ошира олади.

Навоий наби ва ҳақимлар тарихини битта китоб қилиб, уни «Тарихи анбиё ва ҳукамо» деб номлаган ва бунда диққатни тортадиган жиҳат шуки,

асарда Лукмони ҳаким икки жойда тилга олинади: бир марта набилар қаторида ва иккинчи бор ҳакимлар сирасида. Навоий шу муносабат билан бундай ёзади: «Тарих аҳлидан баъзи ани ҳукамо силикида (қаторида) мазкур қилибтурлар ва кўпрак эл ани пайғамбар, тебтирлар. Ва баъзи ривоятда шундоқдурки, нубувват ва ҳикмат орабиди мухбир (хабар келтирувчи) қилди» (Алишер Навоий. Асарлар. 15- жилд Т.,1968, 231 – бет). Демак, Лукмон – ҳақимлик (донишмандлик) билан пайғамбарлиқни бирилаштирган шахс, худо унга ҳар икки жиҳатни насиб этган

Яна бир жиҳат жуда муҳим. «Саиди Искандарий» дostonининг бошида тахту тожни тарк этган ва дарвеш маслагини қабул қилган шахзода ҳикояси келтирилса (1- ҳикоят ва 1- ҳикмат), асарнинг охирида Лукмон ҳикояти билан Лукмон сўзларига асосланган сўнгги ҳикмат келтирилган. Лукмон тилидан келтирилган фикрлар дарвеш бўлган шахзода фикрларига ҳамоҳанг. Лукмон ҳам дунё ва унинг бойлиги улуғ ва илоҳий маънавият олдида арзimasлигини уқтиради. Шунча илминг вайронада яшамай, шоҳона мухташам қошоналарда яшасанг ҳам бўларди-ку, деган саволга Лукмон бундай жавоб беради:

Ки чун қилмадим майл оламга ҳеч,
Мени ул дағи солмағай ғамга ҳеч.
Муни кўрки даврондин элутур чоғи,
Олур мендин ушбу бузугни доғи.

Асардаги барча ҳикоялар каби, бу ҳикоя ҳам – Искандарга танбеҳ ва олам аҳлига ибрат. Чунки шундан кейин Искандарнинг вафоти ҳақидаги боб келади ва у билан асар якунланади. Яъни, Искандар шунча буюқлиги билан ажал қўлида ожиз, дунё на унга, на бошқага вафо қилади, деган фикр илгари сурилади. Аммо Искандар, таъкидлаганимиздек, бу маънолардан беҳабар киши эмас, у буларнинг ҳаммасини англаган, қалби огоҳ «ҳақиму валию наби» мақомларини эгаллаган одам эди.

Шундай қилиб, қадимги юнон олимларидан (Афлотун, Арасту) Форобийга ва ундан Навоийгача келган орзу бўртби намоён бўлади: подшоҳ донишманд ва илоҳий ҳикмат эгаси бўлиши лозим! Афлотун фикри: «Бешак файласуфлар подшоҳ бўлиши даркор». Арасту эса бундай дейди: «Гарчи мансаб донишманднинг иши эмасдур, мансабни донишманд шахсга топширмақ афзал».

Абу Наср Форобий кайдларидан: «Хукмдорларнинг сифатлари қаторидан фалсафий тафаккурга эга бўлиш зарурлиги жой олиши лозим». Бу гоё Шарқда асардан асарга, рисоладан рисолага кўчиб келган. Бунда икки жиҳат бор: бири – донишманд-ҳақимга тожу тахтни бериш (Афлотун ва Арасту фикри), иккинчиси – подшоҳни донишманд-ҳақим қилиб тарбиялаш (Форобий фикри).

Алишер Навоий кейинги фикр тарафдори, чунки Искандар тахт вориси сифатида шоҳлик мансабини эгаллайди ва шу билан бирга, у донишманд ва ориф инсон сифатида вояга етади. Умуман олганда, Навоий дунёқарашига юнон файласуфларининг кучли таъсири бор (Бу ҳақиқат Фозила Сулаймонованинг «Шарқу Фарб» деган тадқиқотида яхши очиб берилган). Шоир исломий-ирфоний ғояларни фалсафий ҳикматлар билан омукта этиб,

инсоният тафаккури мевалари яхлит бутунлик эканини исботлаган. Улуғ шоир тасвирлаган Искандар сиймосида бу ҳақиқат мужассам.

Абдуқодир ҲАЙИТМЕТОВ

ҒАҒУР ҒУЛОМ ПОЭЗИЯСИДА МУМТОЗ ШЕЪРИЯТИМИЗ

АНЪАНАЛАРИ

Ғафур Ғулом ижоди бой ва кўп қиррала бўлиб, унинг юзага келишида бошқа адабиётларнинг ҳам роли катта бўлган. Масалан, унинг "Шум бола", "Ёдгор" каби қиссаларининг юзага келишини жаҳон адабиётидаги саргузашт адабиёт анъаналарисиз тасаввур этиш қийин.

Ғафур Ғулом ўзбек адабиёти билан бир қаторда форс-тожик, озарбайжон, туркман, татар, кейинги даврларда эса рус адабиёти билан ҳам энг яқин муносабатларда бўлди, улардан ўнларча намуналарни ўз она тилига таржима қилди. Унинг ижодида публицистик шеърлар етакчи мавқеда бўлиб, бу жанрда у ўлмас асарлар яратди. Лекин унинг бу йўналишдаги ижодини чуқур фалсафий мазмун билан сугорилган Шарқ шеъриятидаги ҳасида жанридан узиб олиб таҳлил этиш ҳам тўғри эмас. Буни унинг Мирзо Абдулқодир Бедил ижодига муносабатининг ўзи ҳам яққол кўрсатиб туради.

Айни вақтда шуни ҳам алоҳида кўзда тутиш керакки, ақсар ҳолларда ҳар қандай ижодкорнинг шоир ёки адиб сифатида шаклланишида ўз она адабиёти алоҳида ўрин тутати. Буни биз айниқса, Ғафур Ғулом ижодида, хусусан, шеъриятида яққол кузатишимиз мумкин. Шу билан бирга мумтоз адабиёт анъаналари ҳар қайси муаллиф ижодида ўзига хос тарзда намоён бўлади.

Шу нуқтаи назардан қараганда, ўзбек адабиёти анъаналарга бой, тажрибалари кўп, тарихи узок. Унга муносабат, ундан таъсирланиш ҳам ранг-баранг. Шу нуқтаи назардан мумтоз адабиётимизнинг Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Аҳмад Ясавий, Лутфий, Алишер Навоий, Бобур, Машраб, Огаҳий, Нодира, Муқимий, Фурқат кабилардан ҳар бирининг ижоди ҳар қандай ёш истеъодлар учун катта мактабдир. Бирон жиддий ижодкор йўқки, шу жумладан, Ғафур Ғулом ҳам, уларнинг ижодига беписандлик билан қараган ёки бу соҳадаги тажрибаларни четлаб ўтишга ҳаракат қилган бўлсин.

Масалан, шоир иккинчи жаҳон уруши қайнаб турган биринчи йилдаёқ ўзининг машҳур "Сен етим эмассан" деган шеърини ёзди. Унда шоир уруш даврида ота-онасидан ажралган, хор бўлган болалар ҳақида ёзар экан, уларнинг оғир қисматига ич-ичидан ачина туриб, ўтмишдаги ўз ҳаётини ҳам эслайди ва етимлик тарихда бир авлоднинг бошига тушган бало эмаслигини айтиб, ёзади:

Етимлик нимадир? -
Бизлардан сўра.
Ўнингчи йилларнинг
Сарғардонлиги;
Иситма аралаш

Кўрқинч туш каби
Хаёл кўзгусидан
Ўчмайди сира.
Мен етим ўсганман.
Оҳ у етимлик...
Вой бечора жоним
Десам арзийди.
Бошимни силашга
Бир меҳрибон кўл,
Бир оғиз ширин сўз
Нондек арзанда.
Мен одам эдим-ку,-
Инсон фарзанди.
Сен етим эмассан
Ухла, жигарим.

Бу шеърни таҳлил қила туриб, адабиётшунос олимларимиздан бири унинг ёзилишини, услубини В.Маяковский таъсири билан боғлашга ҳаракат қилади. Унинг шаклий хусусиятларида эҳтимол шундай таъсир элементлари бўлиши мумкин. Лекин етимлар ҳақида шеър ёзиш, уларга раҳмдиллик билан қарашга қақриш бизнинг адабиётимизда Аҳмад Яссавий давридан бошлаб бор-ку! Мана, у ўзи мисолида ғариб, етим ва фақирлар ҳақида юраги куйиб нималар деган:

Ғариб, етим, фақирларни кўнглин овлаб,
Кўнгли қаттиқ халойикдан қочдим мано...
Ғариб, фақир, етимларни Расул сўрди.
Ўшал туни Меърож чиқиб, дийдор кўрди...
Оқил эрсанг, ғарибларнинг кўнглин овла;
Мустафодек элни кезиб, етим қовла...

(Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Т., 1992, 20-саҳ.)

Фафур Ғулум бу шеърда асрлар билан асрларни боғлагандек, адабиётимизнинг инсонпарварлик билан туташ энг яхши анъналарини қайта тирилтиргандек бўлган эди.

Фафур Ғулумнинг «Виқор» номли шеърини тўпламида эса қуйидаги тўртликни ўқиш мумкин:

Йигитлик сўнгида Мажнун бўлолсам;
Улуғ дoston аро мазмун бўлолсам.
Чунончи Вомиқу Узро бўлолсам;
Чунончи Тохиру Зухро бўлолсам.

Бу шеърда шоирнинг Шарк, хусусан, ўзбек мумтоз адабиётидаги машҳур ошиқлар ҳаёти, уларнинг олижаноб сиймолари ҳар қанча фожиали бўлишига қарамай, унинг учун бир умр энг юксак орзу ҳамда тақдир намунаси бўлгани таъкидланмоқда. Бинобарин, Фафур Ғулумнинг «Фарҳод ва Ширин» достонини шунчаки ҳавас билан эмас, балки ўзининг энг юқори

ижобий туйғуларидан келиб чиқиб, ҳозирги тилимизда насрийлаштирган. Ғафур Ғулом учун мумтоз адабиётимизнинг шу мазмундаги бошқа дostonлари ҳам катта қадр-қимматга эга бўлган. Навоийнинг "Фарҳод ва Ширин" дostonини шоир "Сув ва нур" деган шеърда ҳам Сирдарё ГЭСи қурилиши муносабати билан эслаган, ижодила бу асар ва ундаги қаҳрамонларнинг номлари гўзал мақсад ва туйғуларни бадий ифодалашга хизмат қилган.

Ғафур Ғулом ўзининг "Соғиниш" деб аталган машҳур шеърда душманни енгиш учун Ўзбекистондан кетган юз минглаб жангчиларимизни катта қарвонга ўхшатган. Бу қарвоннинг ғалаба билан ўз уйига қайтишини халқ ва шоирнинг ўзи кўп йиллар давомида қандай интиқлик билан кутгани куйидагича тасвирланган:

Ўр қарвон йўлида етим бўтадек

Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш.

Энг кичик заррадан Юпитергача

Ўзинг мураббийсан, хабар бер, Қуёш!

"Қарвон" сўзи тимсоли мумтоз адабиётимизда кўп қўлланади ва улуг, хайрли сафарни англатади. Шу қарвондан бирон киши орқада қолиб кетса ёки адашса, - бу катта фожиа, йўқотиш ҳисобланади. Улуг шоир шу қарвоннинг эсон-омон, бир бутунликда тезроқ қайтишини орзу қилади. Чунки унинг ичида ўзининг ҳам фарзанди, дилбанди бор. "Қарвон" образи шеърда улғувор маъно бағишлаган. Бу хил тимсолларни эса шоир аввало, мумтоз адабиётимиздан олган ва унга янги маъно бағишлаган. Зокиржон Фурқатнинг "Адашганман" деган мухаммасида ҳам бу тимсол қўлланган. Лекин унда бу тимсол Фурқатнинг шахсий фожиасини, ота юртидан, ўз халқидан ажраб, мусофирликда яшаётганини кўрсатиш учун қўлланган.

Лекин "Соғиниш" шеърининг услуби ҳақида гап борганда, яна бир фикрга тўхтаб ўтмай иложимиз йўқ. Гап шундаки, шеърнинг бошланғич тўртлигида шоир йиллар давомида жангу жадалда душман билан жон олиб, жон бериб кураш олиб бораётган ўғлининг аҳволини билолмай, изтироб чекар экан, у янги, яхши хабарлар кутади, кўзларида ҳалқа-ҳалқа ёш билан ҳақиқатни билгиси келади. Уруш-урушда! Шундай бўлгач, ундан ҳар нимани кутиш мумкин. Шундай руҳий вазиятда ўз саволларига жавобни табиатдаги энг олий кучлардан бири - Қуёшга мурожаат этиб, энг ҳақиқат гапларни ундан билгиси келади:

Энг кичик заррадан Юпитергача

Ўзинг мураббийсан, хабар бер, Қуёш!

Бироқ Ғафур Ғулом миллион-миллион ватандошлари каби, қачонлардир табиатни Худо деб билган, унга эътиқод қўйган, аммо ҳозирги вақтда исломий эътиқод билан яшаётган, шомонликни эса бутунлай эсидан чиқарган халқнинг шоири-ку! Бу эътиқод эгалари эса ҳар қандай мушкул вазиятда нажотни табиатдан ёки Қуёшдан эмас, Оллоҳдан кутадилар ва унга илтижо қиладилар. Шу жумладан, шоир ҳам, лирик қаҳрамон ҳам. Бинобарин, бу ўринда шоир замон мафқураси тазйиқи билан Оллоҳни Қуёш билан алмаштиришга мажбур бўлган.

Ўзбек мумтоз адабиётидаги, хусусан, шеърятдаги тимсолларни Ғафур Ғулом анъанавий йўналишдагина эмас, турли маъноларда, ижодкорлик билан қўллаган. Масалан "Вақт" деган шеърда у соқий, қуёш тимсоллари орқали ғоят замонавий фалсафий фикрларни ҳамда оптимистик туйғуларни янгича мазмунда қўллашга эришган:

Ҳаёт шаробидан бир қултум ютай.
Дамлар ганиматдир, умрзок соқий.
Қуёш-қу фалақда кезиб юрибди.
Умримиз боқийдир, умримиз боқий.

Мумтоз шеърятимизда "соқий" тимсоли кўпроқ тасаввуфий маънода келади. Бу ўринда эса ҳаёт қувончларини улашувчи, май қуювчи маъноларида бу сўз янада гўзал мазмун касб этган.

Навоийнинг машҳур бир мустазоди, маълумки, қуйидаги мисралар билан бошланган:

Дин офати бир муғбачайи моҳ лиқодур,
майҳора-у бебок,
Ким ишқидин онинг ватаним дайр фанодур,
сармасту яқом чок.

Бу мустазод ўз даврида жуда шуҳрат топиб, ошиқларнинг ҳамда майхўр риндларнинг жазаваси тутганда айтадиган қўшиғига айланган экан. Бу хил ёшлар бир ерга тўпланишса, бу шеърни баланд овоз билан, бир-бирларига жўр бўлиб қуйлашар эканлар.

Назаримда Ғафур Ғулом ҳам бу шеърни жуда яхши кўрган ва унинг таъсирида ёшлар ҳақидаги бир шеърини қуйидаги тўртлик билан бошлаган:

СамДУ қопқасида бир қизни кўрдим.
Етти ранг товланган Қуёш каби пок.
Қошқийди ўттиз йил орқага қайтиб,
Ишқимни айтсайдим, - қилиб ёқа чок!

Кўриниб турибдики, шоир қалбига Навоий мустазоди чўғдай таъсир этган ва ундан ўз ишқий туйғуларини, жазава касб этган ички ҳолатини ифодалашда моҳирлик билан истифода этган.

Мумтоз адабиётимизнинг ҳаётбахш анъаналарини ўрганиш, тадқиқ этиш ва улардан ижодий фойдаланиш ҳамда ривожлантиришга Ғафур Ғулом ўз ижодий фаолияти давомида юксак даражада маҳорат ва фидоийлик кўрсатди. Бой мумтоз адабиётимизнинг яхши анъаналари ёшлигидан бошлабқ унинг шеърятга она сугидек кириб борди ва ўзбек шеърятда янги муъжизалар яратишга олиб келди. Ғафур Ғулом ижодини Шарқ адабиёти, ўзбек мумтоз адабиёти контекстида янада изчилроқ ўрганиш - олдимизда турган энг муҳим вазифаларимиздан биридир.

АЛИШЕР НАВОИЙ ДАҲОСИГА МАВЛОНО ЛУТФИЙ

БАҲОСИ

Алишер Навоийнинг маънавий-ижодий балоғатида ёркин из қолдирган, қалбидан жой олган устозлари бениҳоя кўп эди. Шулардан бири мавлоно Лутфий Шошийдир. Улуғ шоир бу пири комил ҳақида «Мажолис унафоис»да самимият билан фикр юритар экан, ўша маълумотнома сўнгида қуйидагиларни таъкидлайди: «Бу фақир борасида кўп фотиҳалар ўқубдур. Умид улким, чун дарвеш киши эрди, баъзи мустаҷоб бўлмиш бўлғай»¹. Ҳазрат Навоий эслатган ўша «фотиҳа»лардан бири ҳақида замонасининг нозиктаъб тарихчиси Ғиёсиддин Хондамир «Мақорим ул-ахлоқ» асарида шундай хабар беради: «Мавлоно Лутфий сўз лутфида *ягонан даврон* эди... Олийҳазрат (Алишер Навоий – Р.В.) ёшлари эндигина тўлиб, йигитлик даври бошланган пайтларда, бир қуни Лутфий хизматиға борди. Лутфий ўз нозик фикрларингизнинг натижаларидан юзага чиққан бир ғазални ўқиш билан бизни баҳраманд қилсангиз, деб илтимос қилди, ул ҳазрат бир ғазал ўқиди...»²

Алишер Навоий ёшлик айёми ижодининг гўзал намунаси бўлган ўша ғазал чиндан ҳам катта истеъдоднинг меваси. Шеър ҳақида гап борадиган барча ишларда унинг матлаи келтирилади, холос. Биз эса мазкур шеърдан ўзимиз олган завқни зукко ўқувчилар билан баҳам кўриш мақсадида ғазал матнини тўла кўчириб, имкон қадар уни тўлароқ ғоявий-бадний таҳлил қилишни лозим топдик. Бундай уринишнинг икки муҳим изоҳи мавжуд: Биринчидан, ўрта умумтаълим мактаб дарслик-мажмуаларидан ўрин олган ва етарли изоҳ топмаган бу гўзал шеър билан кўп сонли мактаб ўқувчиларини, қолаверса, улуғ Навоий ижоди муҳибларини муайян замонавий талабларга мувофиқ келадиган муфассал шарҳу талқин билан ошно қилишдир. Иккинчидан, ёши саксондан ошиб қолган ва Алишер Навоийнинг ўз таъбири билан айтганда, «малик ул-қалом» мақомида шуҳрат таратган зуллисонайн шоир мавлоно Лутфий томонидан бадний ижод оламига жўшқин илҳом билан кириб келаётган навқирон қаламкашга берилган юксак ғазалнинг нечоғлик ҳақ эканлигига қаноат ҳосил қилмоқ учун ҳам ўша ғазални теран назардан ўтказмоқ зарур эканлиги ўз-ўзидан аёнлашиб қолади.

Ушбу ғазал «Ғаройиб ус-сиғар» девонида 249 рақами остида берилган:

Оразин ёпқач, кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
 Ўйлаким, пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлғач куёш.
 Қут бир бодому ерим гўшайи меҳроб эди.
 Ғорати дин этти ногаҳ бир балолиғ кўзу қош.

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 13-жилд. Т.: «Фан», 1997. 62-бет.

² Хондамир. Мақоримул-ахлоқ. Т.: 1967. 45-бет.

Бу дамодам оҳим ифшо айлар ул ой ишқини,
Субҳнинг бот-бот дами андоқки, айлар меҳр фош.
Бўсае қилмас мурувват – асру қаттиқдур лабинг,
Десам, оғзи ичра айтур лаъл ҳам бир навъи тош.
Новакинг кўнглумга киргач, жон талашмоқ бу экин –
Ким, қилур пайкониини кўнглум била жоним талош.
Умри жовид истасанг фард ўлки, Бўстон Хизридур,
Сарвким, даъб айлади озодалиғ бирла маош.
Қоши оллица Навоий берса жон, айб этмангиз,
Гар будур меҳроб, бир-бир кўйғусидур барча бош³.

Ҳазал мавзуга кўра ошиқона. Шейрда қўлланган ташбихлар – ағъанавий, аммо истифода тарзи ўзига хос, ижодий. Ошиқнинг ҳижрон дамларида тўккан кўз ёшлари юлдузларни хотирга келтиради ва улар каби беҳисоб. Ҳижрон онлари – тун зулмати, висол лаҳзалари – ойдин кун, Кўёшнинг ёстигига бош кўйиши – юлдузли туннинг асоси. Ана шу ҳаётий ҳақиқат ишқу ошиқлик оламига кўчирилади. Кўёш – сайёра, кўёш – маъшуқа. Сайёранинг сояда қолиши – юлдузли тунни вужудга келтиради. Маъшуқа жамолининг парда билан ёпилиши кўз ёшларига боис. Қаранг, икки қатор шейрда шунча гап сифдирилган.

«Илҳом ташбих кидирмайди, – деб ёзади шоир Эркин Воҳидов, – шоир ўз шейри билан ёнганда ташбихнинг ўзи келади»⁴. Навқирон Алишер билан ҳам шундай ҳодиса содир бўлганки, буни ғазалнинг кейинги мисраларида ҳам кузатиш мумкин. Иккинчи банднинг биринчи мисрасида гўё ошиқнинг овқати ва маскани ҳақида гап боради: Озиқ-овқат бир бодому манзил масжид меҳробининг бир гўшаси эди. Бу – шейрий қаторнинг юзада қалқиб турган жўнгина мазмуни. Масалага жиддийроқ назар ташланса ва шейрнинг ошиқона эканлиги инобатга олинса, ўзгача бир манзарага дуч келамиз: бодом – маъшуканинг қобоклари, унинг макони масжид меҳробини пештоқини эслатувчи қайрилма қовшлари остидадир. Ошиққа эса ўша кўзларнинг гўшаси билан бир мартагина кнё боқишнинг ўзи ҳар қандай овқатдан устундир. Иккинчи қаторда тасвир янада кучайтирилади. Инсоний-ижтимоий оҳанг бирлашади, тасвирланаётган воқеалар бир шахс тақдири доирасидан чиқади: Кўзу қош билан алоқадор тасвир жараёни «горати дин» даражасига бориб етади. Аммо бундай уринишлар мисралардаги мантик таносубига, мувозанатига қилча бўлсин, ҳалал етказмайди. Табиий – ҳаётий, заминий – осмоний ҳолат-ҳодисаларнинг ёнма-ён тутилиши, теран манتيқий тафаккур сўз ва мазмуннинг «сочилиб кетишига имкон бермайди. Иккинчидан, воқеаларнинг бундай «кўчма» тасвири ўз изоҳларига эга. Шоирнинг асосий муддаосини бир ғўзалнинг қошу кўзини мактаб кўя қолишдан иборат деб тушуниш масалага бир томонлама ёндашув бўлур эди. Ўша зиддиятли, ҳаяжонли тасвирлардан кузатилган бош мақсад ишқини (заминий ғўзал ва Оллоҳга бўлган ёниқ муҳаббатни) куйлаш, шу восита ила инсоннинг ўзлигини асраш, уни ҳаётни севишга, жаннатмакон она сайёранинг янада кўркамлашувига ҳисса қўшишига унлашдан иборат.

³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 3-жилд. Т.: 1988. 208-бет.

⁴ Воҳидов Э. Шоир у шейру шуур (Адабий ўйлар). Т.: 1987. 84-бет.

Бу фазилат учинчи байтда янада ёркинроқ намоён бўлади. Мазкур мисраларда «ифшо» (очиш, ошкор этиш), «фош», «оҳ», «дам», «ой», «меҳр» сўзларига катта вазифа юклатилган. Илҳом санъати шоир учун ҳам, китобхон учун ҳам беминнат хизмат қилган. Ошиқнинг ҳижрон дамларидан торган оҳи ва тонгда тез-тез эсадиган шамол (майин шаббода) – фош қилувчилик хусусиятига эга. Биринчи – ошиқнинг ишқини, иккинчиси – тун зулматини ошкор қилиб, меҳрнинг (куёшнинг) жамол кўрсатишига замин ҳозирлайди. Ҳазалда меҳр – маъшуқа ва куёшни аңлатади. Мумтоз адабиётда маъшуканинг юз тузлиши ва ўша чеҳранинг ҳарорат ила жилоланишини куёшга ташбиҳ қилиш аңъанадир. Шундай гапни ой ҳақида ҳам айтиш жоиз. Ой – сайёра, ой – маъшуканинг сифатловчиси.

Тўртинчи байтда, зоҳирий унсурларга биноан, гўё ошиқу маъшуканинг шахвоний-хирсий туйғулари қаламга олинади. Ошиқ маъшукасидан биргина бўса умидвор. Бироқ ушбу орзу ҳам хаёлга айланганч, у ўз маъшукасини тошдай қаттиқликда айблайди. Ўз навбатида, маҳбуба бундай танбеҳ олдида «қарздор» бўлиб қолмайди. Бунинг учун лаъл кўмакка келади. Лаъл – қизил рангдаги қимматбаҳо тош, лаъл – ёр лабиниң сифатловчиси. Шуларни назарда тутган шоир ўзи тасвирлаётган маъшуканинг латофатини «оширади», у ошиққа лутф кўрсатади ва «лаъл ҳам тошнинг бир навъ»дир, дея жавоб қайтаради. Байтнинг шеърий нафосат ва назокатини кўтаришда шоирга ийҳом ҳамда тажохули орифона санъатлари кўмакка келган.

Ҳазалнинг бешинчи байтида очқич – қалит вазифасини «новак» ташбиҳи адо этади. Новак – камоннинг ўқи. Мумтоз адабиётда мажозий маънода қўлланилади ва маъшуқа киприкларининг ўхшатилиши вазифасида келади. Мисраларда новакнинг маънодоши – пайкон ҳам қўлланилади. Пайкон – камон ўқининг учи; ўқ учдаги темир бошқ; кўчма маънода «тикан», «киприк»ни ҳам билдиради. Байтда новаку пайкон киприк вазифасида келган: маъшуканинг киприклари узун, тигиз ва тим қора, бодом қобоклари остида келиб, кўзнинг таъсирчанлик жозибасини чандон оширганки, ошиқ унинг нигоҳига дош беролмайди. Йўқ, ўша киприклар камон ўқлари каби ошиқнинг юрагига шу қадар чуқур санчилганки, у бечоранинг кўнгли ва жони ҳаёт учун кураш талвасасида.

Навбатдаги байт мавзуни янада чуқурроқ очиш ёрдамга келади. Хастаҳол ошиққа шифо йўллари тавсия этади. Мисралардаги «умри жовид»(мангу ҳаёт), «Хизр», «сарф» каби сўз ва бирикмалар ўқувчи эътиборини тортади. Мангулик – Хизр пайгамбарининг насибаси. Ривоятга кўра, бу пайгамбарга «оби ҳайвон» (тириклик суви)ни ичиш насиб қилган ва шунинг учун ҳам у доимий яшашга мушарраф. Мумтоз адабиётда «оби ҳайвон»нинг манбаи – маъшуканинг оғзи бўлиб, Хизрга ишора орқали (талмеҳ санъати) ўша ривоятга шамаъ қилинади. Сарв – тик ўсувчи ва ҳамиша яшариб турувчи дарахт. Мумтоз шеъриятда нозик ва ҳушбичим маъшуқа қоматининг рамзи. Мазкур мисраларда ошиқ олдида кўндаланг вазифа қўйилади: Умри жовид керак бўлса, «Хизр бўстонининг сарвидан фард (жудо) бўл». Равшанки, бу ҳақиқий ошиқ учун бир эмас, юз қарра ўлимдан оғирроқ. Мақтаъда ошиқнинг қатъий аҳди-қасами эълон қилинади: Маъшуканинг меҳробсимон қошига бош қўйиш ва жон бериш ошиқ учун улуг бахтдир.

Ғазал чиндан ҳам юксақ истеъдод ва шоирона завқ билан бунёд этилган. Унинг яратилиши даврини XV асрнинг 50-йиллари биринчи ярми, деб тахмин қилиш мумкинки, ўшанда Алишер Навоий 13-14 ёшларда эди. Агар «Ҳазойин ул-маоний» дебوحасида «сиғар» айёми чегарасининг етти-саккиз – йигирма ёшлар тарзида белгиланишини назарда тутсақ, «Оразин ёпқач...»нинг яратилиши Алишер Навоий туркий шеърят бобида олти-етти йиллик тажриба пайдо қилган босқичга тўғри келади. Ғиёсидин Хондамирнинг «ёшлари эндигина тўлиб, йигитлик даври бошланан (Хондамир балоғатга етишнинг мусулмон оламида ососан 14 ёшда эжаклигини назарда тутган бўлса, ажаб эмас – Р.В.) пайтларида» жумласи ҳам бизнинг хулосамиз фойдасига хизмат қилади. Ғазал матлайдан кейин Хондамир ёзади: «Мавлавий жаноблари (мавлону Лутфий Шоший – Р.В.) бу алангали ғазални ешитиш билан ёзади: «Валлох, агар муяссар бўлса эди, ўзимнинг ўн-ўн икки минг форсий ва туркийда байтимни шу ғазалга алмаштирардим ва бу ишнинг юзага чиқишини зўр муваффакият ҳисоблардим»»⁵.

Алишер Навоийнинг мазкур ғазали жуда кўп тадқиқотчилар назарига тушган ва у ҳақда турлича мулоҳазалар билдирилган. Жумладан, форс-тожик шоири Камол Хўжандийнинг ўзбек тилида чоп қилинган «Девон»ига «Ҳаётбахш ғазаллар куйчиси» сарлавҳали сўзбоши ёзган адабиётшунос Ҳаким Ҳомидий куйидагиларни қайд этади: «Камолнинг ҳаётбахш лирикаси ўзидан кейинги тожик ва ўзбек поэзиясига баракали таъсир кўрсатади. Буни Лутфий ва Навоий шеърларида мушоҳада этамиз. Навоий, масалан:

Оразин ёпқоч кузумдин тўкилур ҳар лаҳза ёш, –
Ўйлаким пайдо бўлур юлдуз – ниҳон бўлғач куёш –
бошланмали ғазалини Камол Хўжандийнинг:

То рух напўши, кай шавад аз дида ашки мо равон,
Пинҳон нагашта офтоб, ахтар намеояд бурун, –

бошланмали ғазалидан завқланиб ижод этган».⁶

Аввало, Лутфий ва Камол, Лутфий ва Алишер Навоийнинг ижодий муносабатлари ҳусусида таниқли олим Ҳоди Зариф XX асрнинг 40-йилларидаёқ анча пишиқ фикрлар билдирган эди.⁷ Юқоридаги иқтибосда эса мақола муаллифининг келтирган адабий парчалари унинг фикрини тўла қувватлай олмайди. Биринчидан, Камол Хўжандийнинг ғазалидан олинган парча унинг бошланмаси – матлаи эмас, балки учинчи байтидир. Иккинчидан, 13-14 ёшларда бўлган Алишер Навоий Камол Хўжандий маънавий меросидан етарли хабардор бўлиб, унинг мисраларидан «завқланиб» мисралар ижод қилишга улгурганми? Тўғри, ёш Алишер мумотоз шеърят бўстониغا Шоҳ Қосим Анвор ижодиёти орқали йўл топди. Бироқ у жуда қисқа бир муддатда форс-тожик адабиётининг барча забардаст арбоблари, жумладан, Камол Хўжандий шеърятини билан чуқур танишишга улгурди, дейишга ақл бовар қилмайди. Учунчидан, Алишер Навоий ва Камол Хўжандий ғазалларининг матлаларидан аёнки, ҳар бир ижодкор ишқу ошиқлик талқинида ўз мустақил йўлидан борган.

⁵ Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. 46-бет.

⁶ Камол Хўжандий. Девон. Т.: 1962. 15-16-бетлар.

⁷ Қарағ: Ҳоди Зариф. Фозиллар фатилати. Т.: 1969.30-85-бетлар.

Мисраларда кўзга ташланадиган табиий ҳодисалар – қуёшнинг ботиши билан юлдузларнинг намоён бўлишини на анъана ва на «завқланиш» билан боғлаш мумкин. Алишер Навоий Камол Хўжандийнинг юқорида қайд этилган байтидан мутлақо хабарсиз бўлганида ҳам «Оразин ёпқач...»даги рангин тасвирини чизган бўлур эди. Чунки Ҳирот осмонида ҳам «Қуёш ботгач, юлдузлар намоён бўлган»-да!

Ушбу ғазал ва байтни таржима қилишда Муҳаммаджон Васфий Камол Хўжандий мисраларидаги асосий мазмунни сақлагани ҳолда мисраларга шоирона сайқал берганки, натижада улардаги оҳангдошлик «Оразин ёпқач...»га анча яқинлашиб қолган:

Юзингни ёпмагунча кўзларимдан оқмагай ёшим,
Қуёш ботмай туриб, оламга юлдузлар аён чикмас⁸.

Шундай қилиб, мавлоно Лутфий Шоший улуг Навоийнинг илоҳий салоҳиятига юксак муносабат билдириб, унга маънавий-руҳий мадад берган ва янги-янги ижодий парвозларга чорлаган.

Бухоро

Суййма ҒАНИЕВА

ҒАРИДУН ҲУСАЙН МИРЗО

Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида давр, маданий муҳит, адабий жараён, унинг намоёндалари ҳақида мароқли маълумотлар келтиради. Тазкирада 459 шоирнинг номи зикр этилган, 1552 мисра шеър келтирилган. Шулардан 41 шоир икки тилда, жумладан мавлоно Лутфий, мавлоно Яқиний, Сайид Аҳмад Мирзо, Султон Бадиуззамон Мирзо, Ғаридун Ҳусайн Мирзо ва бошқалар туркий ҳамша форсий тилда ижод қилганлар.

Ғаридун Ҳусайн Мирзо– Ҳусайн Бойқаронинг саккизинчи ўғли, 1478 йили Ҳиротда туғилган. Онаси Минлибий Оғача бегим эди. Ўзбек беклари хонадонидан бўлган бу бегим Ҳусайн Бойқаронинг саккизинчи хотини эди. У уч ўғил ва икки қизнинг онаси эди. (1472 йилда Абутуроб Мирзо, 1476 йилда Муҳаммад Ҳусайн туғилган эдилар. Қизлари Байрам Султон бегим ва Фотима Султон бегимлар эди.)

Ғаридун Ҳусайн 1503 йил Астробод ҳукмдори акаси Муҳаммад Ҳусайн Мирзо хузурига боради. Кўп ўтмай Муҳаммад Ҳусайн Мирзо қора безгак касалига чалиниб, йигирма етти ёшларида дунёдан ўтади. Унинг ўрнига Ғаридун Ҳусайн ўтиради.

Навоий Ғаридун Ҳусайн Мирзо ҳақида «Мажолис ун-нафоис»нинг еттинчи мажлисида маълумот бериб ёзади: Ғаридун насаблиқ (яъни: Ғаридун -- қадим Эронда пешдодийлар силсиласининг ҳукмдори, жуда гўзал фазилятлар эгаси бўлган, ана шу Ғаридунга ўхшаш дейилмоқда) ва Ҳусайн насаблиқ (Ҳусайн Бойқаронинг ўғли демак). Зоти таъзим ва виқорлиқ ва хулқи адаб ва ҳурмат шиорлиқ, ёй кучида ягона ва ўқ отарда замона адлига нишона. Тоат ва тақвога мойил, зикр ва тиловатқа машғул йигитдур. Хуб таъби ва мулоийм зеҳни бор (1, 170-171).

⁸ Камол Хўжандий. Девон. 285-бет.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур Фаридун Хусайн ҳақида: «Ёйни кучлук тортиб, ўқни яхши отар эди. Ўзи ҳейли мардона эди, ва ферузжанг (омадли жангчи) эмас эди, ҳар ердаким урушди, мағлуб бўлди», – деб ёзади.

«Мажолис»нинг форсийга мутаржими Фаҳри Ҳиротий Навоий ёзганларини деярли тўлиқ таржима қилади ва қуйидагиларни қўшади: «Зикр этилган (жаноб) ғоят хуштабъ ва дарвешшйрат эди. Агарчи Султон Хусайн Бойқаронинг барча авлоди гўзал ахлоқли, ибратли атворли ва фазлу камол билан ораста, шеър ва муаммода ўткир бўлсалар бу (яъни, Фаридун Хусайн) уларнинг пешқадами ва энг ёқимлиси эди. Айтиш мумкинки, у ҳар соҳада фазилатли эди.»(3,127-128.) Алишер Навоий шахзоданинг қуйидаги бир форсий ва бир туркий байтларини келтиради:

Гарчи дар кўйи ту помоли жафо гардидам,
Ба худо гар сари муге зи вафо гардидам.

(яъни: Гарчи сенинг кўйингда мени жафо эзиб юборган бўлса-да, азбаройи худо вафо йўлидан қилча четга чиққаним йўқ.)

Эй сабо еткур манга сарви равонимдин хабар,
Раҳм этиб бергил манга ороми жонимдин хабар.

Фаҳрий Ҳиротий эса шахзоданинг уч форсий матлаъсини келтиради:

Мужғони ту чун тийр ва дилам қарда нишона,
Шасти би гўшо, эй маҳ, ва бигузар баҳона.

(яъни: Сенинг киприкларинг ўқ ва у юрагимни нишон қилган, эй ой, бу шастингни кўй ва баҳонадан кечгил.)

Холи лаби ту дийдаму гўфтам балост ин,
Оре балойи жони ман мубталост ин.

(яъни: Лабингдаги холни кўрдиму дедим – бу балодир, ҳа бу жоним мубтало бўлган балодир.)

Шўхеки доиман дили у мойили жафост,
Умри азизи мост чи ҳосилки, бевафост.

(яъни: Ул шўхнинг дили доимо жафо қилишга мойилдир. Азиз умримиз не ҳосил кўрдик, ул [шўх] бевафодир.)

«Мажолис»нинг форсий таржимаси ношири Али Асър Ҳикмат «бу байт ҳошиясида яна бир байт ёзилган», дея қуйидаги байтни матн остидаги ҳаволада келтиради:

Танҳо на ман ба холи руҳаш мубтало шудам,
Бар ҳарки бинигари ба ҳамин дард мубталост. (3,129.)

(яъни: Унинг юзидаги холига танҳо мен мубтало бўлган эмасман; Ҳар кимга қарасанг шу дардга мубталодир.)

Фаҳрий Ҳиротий яна ёзади: «бу ғазал (ҳозир келтирилгандан аввалгисини) жуда яхши тугаллаган, мақтави будир:

Аз заъфи дили манол Фаридун зи бекаси,
Медор дили қавийки, каси бекасон худост.»

(яъни: Дил ҳасталигидан, эй Фаридун, нолима, бу кимсасизликдандир, дилни маҳкам тут, ёлғиз кимса – Худодир.)

Сом Мирзо «Тухфаи Сомий» тазкирасида Фаридун Ҳусайнни қувватли, шавкат ва шижоатда фил танли сарвар, камондор ва тийрандозликда тенгсиз эди, деб таърифлайди. «Отаси вафотидан сўнг иқболи рўзгор золи панжасига дош бера олмади... Астрободдан Дамғонга томон, сўнгра туркманлар маскани Раштга юзланди. Оқибат шайбонийлар қўлига тушди ва 1519 йилда қатл этилди», – деб ёзади.

Сомий Фаридуннинг ғазалидан икки байтни келтиради. Биринчиси юқорида берилди (Фаҳрий Ҳиротий таржимасидан «Шўхеки,...»деб бошланувчи ғазал малаъи), иккинчи байти эса Али Асъар Ҳикмат келтирган байтдир.

Фаҳрий Ҳиротийнинг «Равзат ус-салотин» (1551йилда ёзилган) (5.), Сом Мирзонинг «Тухфаи Сомий» (1557 йилда ёзилган) (6.) тазкиралари, «Равзат ус-салотин» ношири Саййид Ҳусомиддин Рошидийнинг ҳавола ва изоҳларидан Фаридун Ҳусайн Мирзо қаламига мансуб 2 ғазал, 4 рубойи ва бир неча байтлар тўпладик.

Фаридун Ҳусайннинг матлаъи келтирилган ғазал ошиқона мазмундаги ғазаллардандир. Унда маҳбуба гўзаллиги тараннум этилади. Ёр юзидаги хол, мийиғидаги хат – сабзалар, кўзларининг ишвагарлиги ва ёлғиз ошиқни эмас, Хўтан мушкию боғдаги наргисларни, одамларни хайратга солади, ошиқ учун ҳижрон жафоси насиба, у ёлғиз. Аслида бундай бўлиши керак эмас эди, чунки ёлғизлик фақат Худога хосдир. Ғазал:

Шўхеки доимо дили у мойили жафост
Умри азизи мост, чи ҳосилки бевафост.
Танҳо на ман ба холи рухаш мубтало шудам,
Ба ҳар ки бингари, ба ҳамин доғ мубталост.
Даъво агар кунад ба хатат нофаи хўтан,
Набвад аз у ғарибки, дар асл у хатост.
Наргис агар зи шеваи чашми ту дам занад,
Гўянд мардумонки ажаб кўру беҳаёст.
Айшу ҳузуру роҳати васли ту бегарон,
Жавру жафову меҳнати ҳижрон насиби мост
Аз заъфи дил манол, Фаридун зи бекаси
Медор дили қавийки, касе бекасон Худост.

(яъни: Ул шўхнинг дили ҳаминша жафо қилишга мойилдир, бизнинг азиз умримиздан не ҳосилки, (ул шўх) бевафодир. Унинг юзидаги холига мубтало бўлган ёлғиз мен эмас, ҳар кимга боқсанг, у ҳам шу дардга

мубтало. Агар хатларига (мийиғидаги майин тукларига) Хўтан мулки даъво қилса, бу ажабланарли эмас, аслида у хатодир. Наргис кўзларининг ўйноқилигидан сўз очгудек бўлса, ажаб кўр ва беҳаёдир, дейдилар. Сенинг васлинг чексиз айш, хузур ва роҳатдир. Ҳажрингнинг жабру жафоси ва машаққати бизнинг насибамиздир. Дил хасталигидан, эй Фаридун, нолима, бу кимсасизликдандир. Дилни маҳкам тут, ёлғиз кимса – Худодир.)

Ҳазалда ғиноий – лирик адолар қаламга олинади. Маҳбубанинг юзидаги қора холи, хати, наргис кўзлари ошикни доимо банд қилади. Лекин унинг насибаси висол роҳати, хузури эмас, балки ҳижроннинг жабру жафоси ва машаққатларидир. Булар жуда гўзал бадий ифодалар, санъатлар воситасида изҳор қилинади. Ҳазал мақтаъида шоир ўзига хитоб қилиб, эй Фаридун, дил хасталигидан нолима, у ёлғизликдан, кимсасизликдан (шундай). Уни, яъни дилни маҳкам тут. Кимсасиз кимса бу Худодир, – дейди. Ҳазалдаги охири байт мазмуни «Инналҳа фардун юҳабб ул-фарда» (Аллоҳ ёлғиздир ва ёлғизни яхши кўради) ҳадиси шарифга асослангандир.

Фаридуннинг яна бир ғазалида ҳам жуда гўзал таърифлар мавжуд. Унда фаол шерьий санъатлар ишлатилган. Масалан, гўзалнинг қора холи занохдон – ияғидаги чуқурчада экан. Шоир «талмех»ида Юсуф (а.с.) ташланган чоғга ишора қилади. Худди шу санъат мақтаъида ҳам ишлатилган.

Ҳазал:

Туроки, холи сияҳ дар чи занахдон аст,
Ҳазор Юсуфи гум гашта бар ту ҳайрон аст.
Ба роҳи ишқ чу биниҳодам қадам, зоҳид.
Мағўки, қатъи биёбони ишқ осон аст.
Зи роҳи ишқ саломат наметавон рафтан
Ки, кўҳҳон бало реги ин биёбон аст.
Хар онки, хоки сари кўйи дўст манзил кард...
Ба пеши ёр, Фаридун, мақаш сар таслим,
Чароки, будану нобудани ту яксон аст.

(яъни: сенинг иягинг чуқурчасидаги қора холинг мингта йўқолган Юсуфни ҳайрон қилади. Зоҳид ишқ йўлига қадам кўйдим, ишқ биёбонидан ўтишни осон демагил. Ишқ йўлида саломат юриб бўлмайдим, чунки бало тоғлари бу биёбоннинг қумларидир, Дўст кўчаси тупроғини манзил қилган хар кимса наздида (бу манзил) жаннат боғидан яхшироқдир. Фаридун, ёр тигиға бошингни таслим қилишдан (қўрқма), чунки сенинг борлигинг ҳам йўқлигинг ҳам (у учун) баробардир.)

Ҳусомиддин Рошидий шоирнинг форсийдаги 4 рубойисини «Равзат ус-салотин» сўнгидаги таълиқотлар қисмида келтиради.

Уларнинг бирида севгилининг қора кўзининг жодулар, сеҳрларга усталлиги, фитна кўзғатишга ўчлиги қаламга олинади:

Чашми сияҳатки, жодуе ангазад,
Хар гўша ҳазор хуни мардум резад,
Як фитна аз гумон бару сад хезад,
Хар гаҳки, дар фитнағари бистезад.

(яъни: Қора кўзинг жоду, сеҳр кўзгатади, ҳар бурчакда мингта одам конини тўқади. Ундан бир фитнани гумон қилсанг, юзтаси кўтарилади; фитнагарликда ҳар вақт (ғавғо) солади.)

Яна бир рубойида дилдор иштиёки, дилдаги оташ одаму оламдан асар ҳам қолдирмади, дея ишқнинг қудрати ҳақидаги ғояни тараннум этади:

З-он пешки, ёр буд, ағёр набуд.

Ғам дар дили ман, жуз ғами дилдор набуд,

Он рўз, ба доғи ошиқики, сўхт набуд.

(яъни: Ёр бор, ағёр йўк (хунлардан) аввал дилимда дилдор ғамидан бошқа ғам йўк эди, ошиқлик доғи (мени) ёндирган куни одам ва оламдан асар (ҳам) йўк эди.)

Ишқ майхонасининг беғам, беташвиш доимийлари ҳақидаги куйидаги рубойи ҳам яхши бир намуна сифатида эътироф этилган:

Дар майкадаи ишқ чу маҳрам мойим,
Аз кавни макон фориғу беғам мойим,
Ку бо лаби ҳушқи чаши пур нам мойим,
Сарғаштаи бару баҳри олам мойим.

(яъни: Ишқ майхонасида маҳрам қабилар бизлармиз. Дунё ва борликдан озод ва беғам бизлармиз; қаерда лаби қуриган ва кўзи тўла ёшлилар бўлса – бизлармиз. Оламнинг дашту дарёсидаги сарғашталар – бизлармиз.)

Бу рубойлардаги беғам, беташвиш, дунё – мол, борлик – оламдан озод лирик қаҳрамон риндир. Ринд тимсоли мумтоз адабиётда кўп учрайди.

Машҳур шоир Ҳофиз Шерозий Шарқ шеърлятида авваллар салбий маънодаги авбош – бебош, саёк, безориларни англаган бу тимсолни шундай талқин қилдики, натижада у ижобий, юксак маъно кашф этди, комил инсон фазилатлари риндларга кўчди. Ҳофиз риндона шеърлятни кашф этди. Ўзбек адабиётида, жумладан, Навоий шеърлятида ринд тимсоли, унинг ёрқин чизгилари, риндона фикрларга дуч келамиз.

Фаридун Ҳусайн Мирзонинг мазкур рубойиси ана шундай риндона йўлда битилган.

1509 йил Муҳаммад Шайбонийхон Дашти Қипчоққа кўшин тортганида, туркманлар орасида юрган Фаридун Ҳусайн Мирзо оз кўшин билан Хуросон ҳудудига кириб, Келот қалъасини қўлга киритади. Бу хабарни эшитган Марв ҳокими Қанбарбий барча ўзбек (Шайбоний) аскарларини йиғиб келиб, Келот қалъасини муҳосара қилади. (6,146.) (Сом Мирзо Фаридун Ҳусайн Мирзо вафотини 1519 йил деб кўрсатади. Бу янглишдир.)

Шу жангда Фаридун Ҳусайн Мирзо асир олиниб, қатл этилади. Бу вақтда у 32 ёшда эди.

Сиёсий-ижтимоий ҳаётда ўз даврида қандай мавқе қозонгани ва не ишлар қилганидан катъи назар, Фаридун Ҳусайн Мирзо адабиётда ном қолдирган, шеърлят ижодкори сифатида танилган, эътироф этилган шахзодалардан бўлган. У Навоийнинг таърифига сазовор бўлган, ўз хулқи билан «тоат ва тақвога мойиллиги, зикр ва тиловатқа машғуллиги «хўб таъби ва мулойим зедни» билан унинг эътиборини қозонган ёшлардан

бўлган. Фаридун Хусайн Мирзо ҳар икки тилда ижод қилишга интиланган ва бунга эришган шоир бўлган.

АДАБИЁТЛАР

1. Алишер Навоий. МАТ. 13-том. Мажолис ун-нафоис. Т.: 1997.
2. Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: 1960.
3. Фаҳрий Ҳиротий. Латойифнома (форсийдан таржимаси берилди). Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис; ба саъйи ва ихтимоми устоди Донишгоҳи Техрон Али Асқар Ҳикмат. Техрон, 1944-45.
4. Фаҳрий Ҳиротий. Равзат ус-салотин ва жавоҳир ул-ажойиб. Тасҳиҳ ва таҳсия Сайид Ҳусомиддин Рошидийники. Ҳайдаробод. 1968.
5. Сом Мирзо. Тухфан Сомий. Бо тасҳиҳ ва муҳобалаи Устод (фақид марҳум) Ваҳид Дастгирдий. Техрон. (йили берилмаган)
6. Файзиев Т. Темурийлар шажараси. Т.: 1995.

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ

САДОҚАТ ЁҒДУСИ

Алишер Навоий халқ оғзаки ижодидан файз топиб, ўзигача бўлган Шарқ шеърятининг илғор аънавалиридан баҳраманд бўлиб ўзбек тилидаги лирик ва эпик поэзияни янги таракқиёт босқичига кўтарган даҳо санъаткордир. У ўз асарларида чин инсоний севгини тарғиб этди, феодал ўрта аср шароитида инсонни улуглади, халқларварлик, ватанпарварликни эъозлади. Жаҳолат ва разолатни, зулм-зўрлик ҳамда эл-юрт бошига кулфат келтирадиган ўзаро урушлар, тахт-тож талаш, беҳуда қон тўкишни қаттиқ танқид қилди, марказлашган давлат, тинч-тотув яшаш гоёларини ҳимоя қилди, қўллаб-қувватлади.

Биз Алишер Навоийнинг шахсий фаолиятига хос бўлган бу фазилатни «Фарҳод ва Ширин» достонида ҳам тўла ҳис этамиз. Бу асарлар навоийшунос олимлар Иззат Султон, Олим Шарафиддинов, Тўхтасин Жалолов, А. Қаюмов, Н. Маюлаев, А.Ҳайитметов, С. Эркинов ҳамда Ш.Шукуровлар томонидан хийла текширилган, яхлит тадқиқотлар яратилган. Улар сўзсиз адабиётшунослик фанининг улкан ютуқлари ҳисобланади. Педагогика институтида Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonлари бўйича кўп йилдан бери махсус курс ўқиш тажрибаси шуни кўрсатадики, шоир асарлари хусусида катта монографик тадқиқотлар олиб бориш билан бирга, дostonлардаги ҳар бир образ, кўриниш, ҳатто деталларни синчиклаб, изчиллик билан ўрганиш, санъаткор кўйлаган илғор гоёларни янада чуқурроқ билишга, маҳорат сирларининг нозик жиҳатларини илғаб олишга кўмаклашар экан. Биз бу ўринда «Фарҳод ва Ширин» дostonи хотимаси хусусидаги баъзи фикр-мулоҳазаларимиз билан чегараланамиз.

Дostonда ҳикоя қилинишича, Хисрав юборган маккор хотиндан «Ширин ўлди» деган гапни эшитган Фарҳод ўзини тоғу тошларга уриб ҳалок этади. Разил Хисрав Меҳинбонуни ҳолу жонига қўймай совчи юбораверади. Меҳинбону эса Шириннинг бетоблигини айтиб, тузалгач

унинг инон-ихтиёри ўзида эканлигини уктиради. Қунлардан бир кун Меҳинбону «Шириннинг зора кўнгли ёзилса» деб, тахтиравонга ўтқазиб ўз сайлгоҳига жўнатади. Бутун халқ сайлга отланган маликани кўргани чиқадилар. Оломон орасида Хисрав ва ўгли Шерўя ҳам бор эди. Тахтиравон улар олдига келганда қаршидан эсган шомол Ширин юзидаги пардани кўтариб юборади. Навжавон Шерўянинг назари Ширинга тушиб, ошиқи беқарор бўлиб қолади ва ўша кеча отасини ўлдиртиради.

«Бу дунёда ҳар ким экканини ўради» деган Навоий, уни ўгли ўлдирган бўлса ҳам «даврон ундан Фарҳод қонини истади» дейди:

Анга бу борада етурди тиғи бедод,
Мунга даврон кетурди тиғи пўлод.
Тўқуб қон халқ бағри ёрасидин,
Ҳам окти қон бағир порасидин.

Энди Шерўя Меҳинбонудан Ширинни ўзига сўраттиради. Ширин бўлса, Фарҳодни Салосил қалъасидан келтириб шоҳона расм билан дафн этсин, лаҳадга қўйиш олдидан у билан видолашишга ижозат этсин. Ана шундан сўнг мен унинг хоҳишини қабул этишим мумкин, дейди. Шерўя шундай қилади. Ғам-ҳасратлардан адо бўлган Ширин «бирпасга холи кўйишни» Меҳинбонудан сўраб, мақбарага киради ва тобутдаги Фарҳоднинг юзига юзини қўйиб жон беради.

Низомийнинг «Хисрав ва Ширин»ида отасини ўлдириб, шаҳаншоҳ бўлган Шерўя ўз ўғай онаси Ширинга уйланмоқчи бўлади. Ширин бўлса севгилиси Хисрав билан охириги марта видолашишга ижозат сўраб мақбарага киради ва унинг қабри устида ханжар билан ўзини ўлдирди.

Шириннинг ўлганини эшитган Меҳинбону «бир оҳ тортиб» оламдан ўтади. Бу фожиа хабари тезда оламга ёйилади, Фарҳоднинг дўсти ва кўкалдоши Баҳромга етиб боради. Баҳром сон-саноксиз лашкари билан Чиндан Арманистонга қараб йўл олади. Воқеа ривожининг мантқиқий тақозосига кўра яна жангу жадаллар авж олиши, арман халқига жабр ўтказганлар жазоланиши лозим. Баъзи тадқиқот ва қўлланмаларда воқеанинг мана шу умумий руҳидан келиб чиқиб, «Баҳром душманни қириб ташлади, Арманистонни босқинчилардан тозалади, Шерўяни қатл этди» деган хулосалар чиқарилган. Достоннинг асли матнига жиддий зехн солинса, масаланинг бошқача ҳал бўлганини билиб олиш қийин эмас.

Маълумки, Алишер Навоий давлат арбоби сифатида жанжалли масалаларни, шоҳу шаҳзодалар, давлат амалдорлари билан шоҳ ўртасидаги можароларни, ўзаро қонли урушлар, ножўя исёнларнинг олдини олиш учун, ҳар қандай мушкул муаммони тинчлик, ярашув йўли билан, беҳудага қон тўкмай ҳал қилишга бир умр интилди. Шоир ижтимоий фаолиятдан бунга ўнлаб мисоллар келтириш мумкин. Навоий ўзининг ана шу инсонпарварлик қаршидан, ғоявий ниятидан келиб чиқиб, «Фарҳод ва Ширин»да воқеалар якунини ҳам осойишта ҳал қилади. Баҳромнинг лашкар билан етиб келганидан даҳшатга тушган Шерўя Шопур ҳузурига келиб, рўй берган фожиада ўзининг ишгиروي йўқлигини айтади, «бунинг гуноҳқори отам бўлса ҳам, ўлдирдим», Баҳромдан гуноҳимни сўраб бер, қанча жарима зарур бўлса мен тайёрман, дейди:

Қилиб Шопур изҳори тавакқуъ,
Анинг олинда кўп қилди тазарруъ.
Деди: «Бу сўзаро сенсан гувоҳим,
Ки Фарҳод амрида йўқтур гуноҳим.
Анга ҳар кимниким қотил билибмен,
Атом ҳам бўлсаким, қатлин қилибмен,
Муни Баҳром шоҳ олинда қил арз.
Вале билким қилибмен хизматин фарз.
Агар тутса мени келмоқда маъзур,
Не ҳукм этса бўлай жон бирла маъмур,
Ани кўрмақда ғолибдур ҳаросим,
Сенинг олингда будур илтимосим...»
Чу они кўрди Шопур асру мазлум,
Келиб аҳволин этти шоҳа маълум.

Юксак инсоний фазилатлар эгаси бўлмиш Шопур унинг илтимосини қабул қилади ва Баҳром ҳузурига келиб шундай дейди:

–Ки мен йўқ, балки тенгридур гувоҳи,
Ки бу ишларда йўқ онинг гуноҳи,
Вале келмақда ожиздур бағоят,
Менга қилсанг бу келмақни иноят...
Кўруб Шопурға ул қиссани ком,
Анинг келмақлигининг кечти Баҳром.
Деди: «Лекин бу кишвар аҳли таъйин
Қила олмаса неким қилса таҳмин,
Ки то Хисрав черик чекмиш бу сори,
Не нуқсон бўлмиш андин элга тори,
Ҳам онча ваҳд андин элга етсун,
Ани еткурғач, ўз мулкига кетсун.
Вале аҳд айласунким, етса филҳол,
Яна бир онча андин қилсун ирсол»...
Неким эл истади тўкти хизона,
Хизона сарф этиб бўлди равона.
Яна онча йибормоққа қилиб аҳд,
Ани ҳам етқуриб кўп айлабон жаҳд¹.

Баҳром Шопурнинг гувоҳлигини қабул қилиб, Шерўянинг бу мажарода беғуноҳлигига ишонч ҳосил қилади. Лекин Шерўя отаси Арманистонга етказган барча зарарларни Баҳромнинг топшириғига биноан, халқнинг кўнглидагидай қилиб тўлайди. Ўз мулкига етгач, яна шунча миқдорда жарима юборди. Уруш, вайронагарчилик ўрнини тинчлик, осойишталик, разолат ва жаҳолат ўрнини ақл-заковат, аҳд-паймон эгаллайди. Алишер Навоийнинг тинчлик, халқлар дўстлиги, инсопарварлик каби юксак ғоялари ана шу кўринишларда ғоят яхши ифодаланган. Достон қаҳрамонлари чинакам матонат, садоқат, дўстга дўстнинг фидойилиги рамзидек туюлади.

¹ Алишер Навоий. Ҳамса, «Фан», Т.: 1960, 328-б.т.

Баҳром Меҳин бону қариндошларидан бирини шоҳликка кўтаради. У халқни шод, юртни обод қилишга киришади. Шопур билан Баҳром дўстлари Фарҳоднинг хокини ёлғиз қолдириб кетишни ўзларига эп кўрмайдилар. Баҳром ҳамроҳларини Чинга кузатар экан, шундай дейди:

Деди: «Ҳоконға элтинг бўйла эълон,
Ки топти бир-бирин Фарҳоду Баҳром.»
Алар чун тугтилар хушлук сари йўл,
«Қаёнким бор эсанг, сен доғи хуш бўл.»
Сипоҳни чун бу сўз била узотти,
Таайюн банд ила қайдин ушотти.
Этиб Фарҳоднинг қабрини зоҳир,
Ул-у Шопур бўлдилар мужовир.

Икки дўст Фарҳод руҳини шод этиб, шу ерда бир қанча вақт яшаб оламдан ўтадилар. Хоки Фарҳод қабри ёнига қўйилади.

Демак, Навоий «Фарҳод ва Ширын» достонининг бошидан то охиригача инсонпарварлик ипти чинакам халқлар ҳамжиҳатлиги гоёси или билан бадий юксак даражада бўлган. У олқишлаган халқлар дўстлиги, тинчликпарварлик, адолатпарварлик асрлар оша авлодларга порлоқ гоёлар курашида маънавий озик сифатида хизмат қилавереди.

Абдусалом АБДУҚОДИРОВ

ЖОМИЙ ВА НАВОИЙ «ЛАЙЛИ ВА

МАЖНУН»ЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Шарқ достончилигида энг кўп қаламга олинган мавзу - Лайли ва Мажнуннинг фожиали муҳаббати тасвирidir. Бу мавзуда турли тилларда юздан ортиқ асар ёзилгани аниқланган (1,3- 4). Улар орасида Амир Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»и алоҳида ва юксак мавқе эгаллайди. Навоий асари машҳур ҳамсанавис Ғоҷу Қирмоний (1290-1354)нинг «Лайли ва Мажнун муҳаббати тасвирланган «Гавҳарнома» достонига жавобия тарзида яратилган.

Навоий достони унинг муршиди ва устози Абдурахмон Жомийнинг «Лайли ва Мажнун» достони билан бир муддатда, яъни 1484 йилда ёзилди. Мавзуси бир хил бўлган бу икки достон кўздан кечирилса, улуг шоирлар қаламидан икки оригинал асар вужудга келганини кўриш мумкин. Аммо улар ҳалигача қиёсланган эмас. Шунини ҳисобга олиб, бу борадаги айрим кузатишларимиз бўйича фикр билдирмоқчимиз.

Аввало, айтиш лозимки, иккала «Лайли ва Мажнун» ҳам қуйидаги муштаракликларга эга. Биринчидан, ҳар иккала достон ҳам бир мавзуда ёзилган. Уларнинг асосий мавзуси ишқдир. Ҳар иккала достонда ҳам мажозий ишқнинг ҳақиқий ишқ поғонасига кўтарилиш жараёни кўрсатиб берилган. Иккинчидан, бош қаҳрамонлар, уларнинг ота-оналари, қабилалари ва бошқа кўпгина қаҳрамонлар ҳамда улар билан боғлиқ воқеа-ҳодисалар ҳам бир хил. Учинчидан, иккала достон қаҳрамонларининг сўнгги тақдири ҳам бир хил, яъни ўлим билан якунланади. Тўртинчидан, иккала достон ҳам бир хил баҳр, бир хил вазн, яъни хазажи мусаддаси аҳраби макбузи маҳзүф (мафъувлу мафойлун фаувлун: – –V V–V–V– –)

вазида ёзилган. Бешинчидан, ҳар иккала дoston ҳам муқаддима, асосий воқеалар тизими ва хотимага эгаллиги билан муштараклик касб этади.

Шу билан бирга, иккала дoston ҳам бир-бирдан жидий фарқ қилувчи хусусиятларга эгадир. Бу фарқ дастлаб асарлар композицияларида кўзга ташланади. Аввало, улар ҳажман фарқ қилади. Жомий дostonи 3860 байт бўлса, Навоий асари 3622 байтдан иборат. Демак, Навоий дostonи Жомийникидан 238 байт қисқадир. Иккинчидан, ҳар иккала дoston муқаддималари ҳам бир-бирдан анча фарқ қилади. Жомий дostonи муқаддимаси қуйидагича: Аллоҳ ҳамди, пайгамбар наъти; содиқлар ишқи ва ошиқлар садоқати ҳақида; китобнинг ёзилиш сабаби ва бу китобнинг тартиби боиси; ою йили битиб оламдан ўтганларни ёд этмок ва баъзи истиснодлар дуосида сўз.

Навоий дostonи муқаддимаси қуйидагилардан иборат: Аллоҳга ҳамд ва муножот; пайгамбар наъти ва меърожи; Низомий ва Хусрав Деҳлавий таърифи, уларнинг сўздан қандай фойдаланганликлари ҳақида; Жомий таърифи; Хусайн Бойқаро ва Султон Бадиуззамон мадҳлари; ҳаёл отига миниб, ишқ водийсига бориш ва хотифдан Лайли ва Мажнун дostonини эшитиб, уни ёзишга киришгани ҳақида. Кўринадики, Навоийда анъанавий ҳамд ва наът кенг берилган. Навоий муқаддимада Низомий, Хусрав Деҳлавий, Жомий, Хусайн Бойқаро ва унинг ўғли Бадиуззамон Мирзоларга ҳам махсус боблар бағишлаган. Бундай тасвирий ўринлар Жомийда йўқ.

Навоий муқаддимасининг сўнгги боби, яъни 9-бобдаги тасвир тамомила янғидир. Унда ёзилишича, Навоий зим-зиё тунда ҳаёл отига миниб сайрга чиқади. Ҳаёл оти гоят чопқир, у тинмай ҳар томонга югуради. Улуғ шоир ҳаёл отининг бошини кўйиб юборган. У тўхтамай чопади ва ниҳоят, Арабистондаги бир водийга етиб боради. У ишқ водийси эди. Бу водийни босиб ўтиш қийин, лекин унга қадам кўйгач, босиб ўтмай иложи ҳам йўқ эди. Ҳаёл оти унга қадам кўйиши билан қийинчиликка дуч келади, тургинади, оқсаб қолади. Хуллас, юриш қийинлашади. Тун ниҳоятда қоронги, атроф ваҳимали, бунинг устига тўхтамай ёмғир ёғмокда, баъзан чакмок чақилади, шунда атроф янада ваҳимали тусга киради. Шу жараёнда улуғ шоирнинг қулоғига Лайли ва Мажнун дostonининг мазмуни ҳақида хотифнинг овози эшитилади. Хотиф икки севишганлар қиссасини ҳаяжон билан гапириб беради. У Навоийга кучли таъсир қилади. Улуғ шоир хотифнинг ҳар бир сўзини жон қулоғи билан тинглайди ва эслаб қолади. Хотиф қиссасини тугатгач, дейди:

Чун қиссани англадинг равон бўл,
Сунгил варағу қалам сори қўл.
Сендин рақам айламак ҳикоят,
Биздин санга сўз сари ҳидоят. (2, 56.)

Ҳаёт мусофири, яъни улуғ шоир қиссани эшитиб, қайтиб келади. Бу вақт тонг отган эди. Муаззин овози эшитилади. Улуғ шоир барча фарзларни адо этгач, ўзи эшитган афсонани бошлайди. Бундай воқеа тасвири Жомийда умуман йўқ. Жомийдагина эмас, Низомий ва Хусрав Деҳлавий дostonларида ҳам бу хил тасвир усули қўлланилмаган.

Навойй шу бобда ўз достонининг салафлари достонларидан фарқини ҳам хотиф тилидан баён қилиб, шундай ёзади:

Сабт айламасанг аларча рангин,

Маъниси дақиқу лафзи ширин.

Лек ўлғуси дарду сўзи кўпрак,

Хангоман дилфурузи кўпрак (2, 56-57).

Дарҳақиқат, Навоий достони салафлари ва хусусан, Жомий достонидан ўзининг дард ва алам тасвирининг кучлилиги, ишқ фожиаси чуқур очилганлиги билан ажралиб туради. Жомий ва Навоий достонларининг сюжет чизиклари ҳам бир-биридан кўп жиҳатдан фарқ қилади. Жомий достони экспозициясида ёзиллишича, арабларнинг Бани Омар қабиласида бир бадавлат ва олийҳиммат киши бўлиб, унинг ўн ўғли бор эди. Уларнинг энг кичиги отасининг суюклиси бўлиб, унинг номи Қайс эди. У гоят истеъдодли, шоиртабиат эди. Ўзи ҳар жиҳатдан етук, ақли комил эди. Ўн тўрт ёшга етганда камолоти кўзга ташланиб турарди.

Навоий достони экспозициясида тасвирланишича, Бани Омар қабиласидаги бадавлат ва саховатли киши бефарзанд бўлиб, эртаю кеч Аллоҳдан фарзанд сўрарди. Ниҳоят, Худо ўғил беради. Унга Қайс деб ном берилади. Қайс унинг бобосининг исми эди. Демак, Жомийда Қайс ўнинчи ўғил бўлса, Навоийда ягона фарзанддир.

Жомийнинг тасвирлашича, Қайс гўзалларни севар, доимо ўзига муносиб киз ахтариб, турли қабилаларга борарди. Ниҳоят, у бошқа бир қабилада Карима деган гўзал қизни кўриб, уни севиб қолади (3, 23). Аммо Кариманинги ўз севгани бор эди. Қайс буни билгач, ундан юз ўгиради ва яна маҳбуба излашга отланади. Навоий достонида эса бундай тасвир йўқ. Навоий қаҳрамони аввал бир қизни, кейин бошқасини севмайди. У биринчи мартаданок Лайлини севиб қолади. Фикрмишча, ишқ масаласига Навоий ниҳоятда жиддий қарайди. У аввал бир қизни, кейин бошқа қизни севишни булҳаваслик, деб тушунади. Навоий қаҳрамони ҳам Лайлидан олдин бир қизни севганида, унинг мажоздан ҳақиқатга кўтарилиши мушкул эди. Навоий фикрича, инсон юраги битта экан, унга фақат бир кишининг мухаббати সিғади, холос.

Жомий талқинича эса, инсон ҳақиқий ишққа дуч келмагунча булҳаваслик даврида ҳам бўлади. Шу билан бирга, ишқ икки тарафлама бўлиши керак. Агар Қайс Каримани севганида-ю, Карима ҳам уни севганида, Қайс бошқа маҳбуба изламаган бўларди. Карима бошқа йигитни севгани учун, Қайсга ёқиб қолган бўлса-да, ундан кўнгили узди. Бундай ҳолат ҳаётда бўлиши мумкин. Бундан ташқари, айтиш лозимки, Жомий олдида ҳақиқий ишқ тасвирини бериш турмаганга ўхшайди. Жомий кўпроқ Қайсни ҳаётга яқинроқ тасвирлайди. Навоий қаҳрамони эса анча мураккаб. У – ҳақиқий ишқ вакили. У – хос ошик. Унинг бутун фаолияти мажоздан ҳақиқатга айланган ишқ жараёнини кўрсатишга йўналтирилган. Шу сабабли у анча романтик тимсол сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам у фақат бир қизга кўнгили кўяди ва киз унинг учун Ҳақ тимсолига айланади.

Ҳар иккала достондаги Қайс ва Лайлининг бир-бирларини севиб қолиш жараёни тасвири ҳам фарқланади. Жомий достонидаги Қайс Каримадан кўнгили узгач, ғамга ботади. У кимни кўрса, ундан бирор гўзал

ҳақида сўроқларди. Ниҳоят, унга Ҳай қабиласида бир гўзал бўлиб, унинг номи Лайли дея хабар берадилар. Қайс уни, Лайли Қайсни кўриб бир-бирларини севиб қолишади.

Навоний дostonидаги Қайс эса мактабга, ўқишга бориб, у ерда Лайлини кўради ва севиб қолади. Навоний фикрича, илм ҳам ишқдир. У ишқнинг бошланишига йул очади. Қайс ва Лайли ўқиган мактаб ишқ мактаби эди. Улар биргаликда ишқ дарсини ўрганадилар.

Жомий дostonида Қайснинг отаси ўғлини уйлантириш билан уни Лайли қабиласига тинимсиз боришдан тўхтатмоқчи бўлади. Буни у ўз инисининг қизини Қайсга олиб бериш билан амалга оширишни режалаштиради. Аммо Қайс рад этади. Бироқ Қайс амакисининг қизига уйланармиш деган хабар тарқалиб, буни Лайли эшитади ва ниҳоятда хафа бўлади. Навоний дostonида бу нарса йўқ. Қайснинг отаси ўғлининг Лайлига бўлган муҳаббатидан вокиф бўлгач, унга хайрихоҳлик кўрсатади. Жомий дostonида Мажнун Лайлидан ижозат олиб ҳажга боради. Навоний дostonида Қайснинг отаси аввал ўғлини табибга даволатиб, сўнг табобатни янада мукамаллаштириш учун уни ҳажга олиб боради.

Жомийнинг дostonида Лайлининг отаси қизи ва Қайс учрашувларидан қаттиқ норози бўлади. Шу сабабли ҳатто қизини уради. Сўнг халифага арз қилмоқчи бўлади ва агар халифа ёрдам бермаса, Мажнунни ўлдиришни режалаштиради. Буни эшитган Мажнун Лайлини қийнамаслик учун унинг олдига боришдан ўзини тияди. Аммо бу вақтинча эди. Севишганлар Лайлига қўшни бўлган бева аёлникида учраша бошлайдилар. Бундан вокиф бўлган Лайлининг отаси аёлни ҳақоратлайди. Ва онтига бинюан, халифага арз қилади. Халифа Қайснинг Лайли қабиласи томон боришини таъқиқловчи фармон чиқаради, аммо бу фармон Қайсга таъсир қилмайди. Навоний дostonида бундай ўринлар йўқ. Унда Қайснинг Лайли олдига қатнашлари, унинг ишқдан чеккан азоблари, саҳродаги саргузаштлари, ишқининг машҳур бўлиб кетиши тасвирланган.

Жомий дostonида Сакиф қабиласидан бўлган бир йигит Лайлига уйланади. Жомий унинг номини тилга олмайди. Навоний дostonида йигитнинг номи Ибн Салом дейилади. Жомий дostonида Лайлига уйланган йигитни қиз ўзига яқинлаштирамайди. Бундан эзилган йигит қасал бўлади ва вафот этади. Навоний дostonида эса Ибн Саломнинг хафақон касали борлиги айтилиб, тўй кечаси кўп ичганлиги сабабли шу касали қайта кўзгалганлиги натижасида унинг вафот этганлиги ёритилади.

Жомий дostonида Мажнун отасини совчиликка даъват этади. Совчилар борганда эса Лайлининг отаси уларга рад жавобини беради. У илгарироқ бўлганда ҳам майли эди, дейди ва энди Қайснинг жиннилиги эл ичида машҳур бўлиб кетганлиги учун ҳам рози бўлмаслигини айтади. Мажнун буни эшитиб, қаттиқ эзилади ва даштга чиқиб кетади. Ҳайвонлар билан дўстлашади. Навоний дostonида Лайлининг отаси Қайснинг аҳволини эшитиб, унга ачинади. У қайси қизга ошиқ бўлиб, бунчалик оғир аҳволга тушган, унга ёрдам бериш керак, деган фикрга келади. Одамлар унга Қайс унинг қизига ошиқлигини айтганларида қаттиқ ғазабланади. Қайснинг отасига пўписа қилиб, агар ўғлини тиймаса, уларнинг барчасини жазолашни маълум қилади. У қизини Қайсга беришни истамайди. Жинни

йигитни куёв қилишдан номус қилади. Шундан сўнг Қайснинг отаси ўглини кишанга солади.

Айтиш лозимки, ҳар иккала дostonда ҳам Навфал тимсоли олижаноб инсон сифатида чизилган. Жомий дostonида Навфал Қайсга ёрдам бериш учун совчилик қилади. Аммо қизнинг отаси рад этгач, иложсиз қолади. Навоий дostonида ҳам Навфал совчилик қилади. Унда ҳам рад жавоби олинади. Бироқ Навфал шу билан ишни тўхтатмайди, балки Лайли қабиласи билан жанг қилади. Урушда кўп одам қирилади. Лайлининг отасидан одамлар норози бўладилар, шу сабабли у қизини ўлдирмоқчи бўлади. Мажнун буни туш куради. Тушида Лайли у билан видолашади. Бундан ўзига хос хулоса чиқарган Қайс урушни тўхтаттиради. Навоий дostonидаги Навфалнинг ўз қизини Қайсга никоҳлаб бериши, уни ўзига ўғил қилиб олиши; Мажнун ва Навфал қизининг тўй кечасидаги суҳбатлари, қизнинг севгилиси борлиги, унинг пичоқ ушлаб пойлаб туриши каби ўринлар Жомий асарига йўқ.

Жомий дostonида шоир Қусаййир, унинг Уззага бўлган муҳаббати тилга олинади. Қусаййир Мажнун ишқи ҳақида қўйлаб, халифани ҳайратга солади. Халифа фармонида биноан, Қайсни олиб келишга борадилар. У рад этгач, кишанга солиб олиб борадилар. Халифа уни кўриб ҳақиқий ошиқлигини англайди. Кишандан озод қиладилар. Навоий дostonида бундай ўринлар йўқ.

Навоий дostonида Зайд образи берилган. Зайд Лайли қабиласининг вакили эди. У Мажнун ва Лайлига кўмаклашишга рози бўлади. Уларнинг хатларини бир-бирига етказиб туради. Бу хатлар ғоятда дардли ёзилган. Жомий дostonида Зайд номи тилга олинмайди. Унда Лайли ўз хатини йўлдан ўтаётган бир йигитдан бериб юборади. Йигит Мажнундан яна хат олиб қайтади.

Жомий дostonида Мажнун шоир дейилган. Унинг шеърлари машҳур эди. Бир араб унинг шеърларидан таъсирланиб, излаб боради. Уни топиб, шеърларидан ёдлайди. Араб иккинчи марта Мажнунни излаб борганда, Қайсни ўлган ҳолатда топади. У бир оҳуни кучоқлаган ҳолда ўлиб ётарди. Араб Мажнуннинг ота-онаси, инилари ва қариндошларига хабар беради. Улар Мажнунни олиб бориб кўмадилар. Навоий дostonида эса Мажнуннинг ота-онаси ўғиллари аҳволдан эзилиб, охири вафот этадилар. Мажнун буни тушида кўради. Ўрни келганда қайд этиш лозимки, Мажнунга кўп нарсалар тушида аён бўлади. Бу унинг комил инсон эканлигини кўрсатади. Ишқ уни комил қилган эди. Навоий бунга махсус урғу беради. Жомийда эса бу нарса кўзга ташланмайди.

Навоий дostonида Мажнун ота-онаси вафот этганлигини билгач, қабристонга келади. Уларни тавоф қилади, шу ерда яшайди. Шу ерда унинг қулоғига Лайли вафоти ҳақидаги ҳотиф хабари етади. У Лайли уйига келади. Уни жонсиз кўриб, ўзи ҳам жонини топширади. Жомий дostonида аввал Мажнун вафот этади. Унинг вафотини ота-онасига етказган араб, Лайлига ҳам хабар беради. Лайли бу машғум ҳодисани олдиндан сезганини айтади. Сўнг касал бўлиб қолади. Вафот этса, Мажнун оёқлари остига кўмишларини васият қилади. Вафотидан сўнг унинг васияти бажарилади. Навоий дostonида эса Лайли ва Мажнун бир кафанга ва бир гўрга қўйилади. Навоий буни тасаввуфий талқин қилиб, уларнинг бирга

кафанланишини икки руҳнинг қўшилуви тарзида беради. Улуғ шоир буни ҳатто махсус таъкидлайди:

Бир дона эди, вале икки жузв,
Бир-бирига уйла мутгасил узв.
Ким, шддати ваҳдати висоли,
Бермай анга иккилик мажолли.
Донадек ўлуб ики бадан бир,
Дона кобуғи киби кафан бир (2, 292).

Шу сабабли:

Кирди икки жисм бир кафанга,
Йўк, йўк, ики руҳ бир баданга (2, 2291).

Шу фикрларнинг ўзи ҳам Навоий достонидаги ишқ сўфиёна талқин этилганини кўрсатади. Навоий масалани янада чуқурроқ талқин қилиш учун дostonда ишқнинг алоҳида бадний таҳлилини беради. Ишқнинг махсус бадний таҳлили эса Жомий достонида берилмаган.

Навоий ишқни киμιё ва кўзгуга қиёслайди. Улуғ шоир фикрича, ишқ одамни тоблайти. Уни камолотга етказайди. Бунинг учун инсон аввал мажозий ишқни босиб ўтиши керак. Сўнг у ҳақиқий ишққа етади. Ҳақиқий ишқ инсонни комил қилади.

Навоий ишқ ҳақидаги бобдан сўнг Хусайн Бойқаро акасининг ўғли шаҳзода Султон Увайс баҳодир маҳдида бир боб бериб, унда шаҳзодага насиҳатлар қилади. Ундан кейинги боб дoston хотимаси бўлиб, унда улуғ шоир Лайли ва Мажнун ишқини ёритишдан кузатган мақсади, бу борада чеккан заҳматлари ҳақида фикр юритади ва Аллоҳ даргоҳидан умидворлигини айтиб, асарни яқунлайди.

Жомий Лайли васияти ва вафоти ҳақидаги боб билан дostonнинг асосий қисмини яқунлагач, оламнинг бевафолиги ва ўткинчи ҳаётнинг тез завол топиши борасида фикр юритади. Сўнг ўғли Зиёуддин Юсуфга насиҳат учун бир боб бағишлагач, асарини хотималайди. Хотимада яратилган асари учун Низомий ва Хусрав Дехлавий таҳсин айтиши мумкинлигини таъкидлар экан, ўзини таърифлагани учун узр сўрайди. Навоий ҳам хотимада Низомий ва Хусрав Дехлавийни эслаган эди. Бироқ Навоий улар Лайли ва Мажнун ҳақидаги дostonни форсий тилда ёзганликлари учун турклар уларнинг асарларидан баҳра ололмасди, шу сабабли мен уни туркий тилда ёздим, дейди.

Жомий хотимада фикрларини давом эттириб, бадний асар фарзанд каби дунёга келишини, хунук ўғил ҳам отасига ёққанидек, ёмон асар ҳам муаллифга маъқул бўлишини ёритар экан, ижод махсули ҳам мазмунан, ҳам шаклан гўзал бўлса, ҳаммага ёқимли бўлади, дейди. Сўнг асарининг ёзилган йили, неча байтдан иборатлигини айтиб, гуноҳлари учун Аллоҳдан кечирим сўраш билан хотимани яқунлайди.

Жомий ва Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonларини қисқача қиёслашдан шундай хулосага келдикки, иккала улуғ шоир ҳам бир мавзуга мурожаат қилган бўлсалар-да, оригинал ижодкор эканликларини намойиш

эга олганлар. Бу ҳол биринчидан, ҳар иккала шоирнинг анъанага ижодий тарзда ёндашганликлари билан боғлиқ эди. Иккинчидан, Шарқда ғоят машҳур бўлган ва Низомий ҳамда Хусрав Деҳлавий каби улуғ шоирлар ишлаган мавзуга вобаста эди. Ниҳоят, учинчидан, анъанавий қаҳрамонлар араблар бўлишига қарамай, иккала улуғ шоир ҳам дostonларида ўз халқлари ҳаёти, урф-одати, характер-хусусияти, кураши ва орзу-интилишларини мужассамлашга эришганликлари билан боғлиқ эди.

Навоий асари Низомий ва Хусрав Деҳлавий дostonлари билан қиёсланса, улардан ҳам фарқ қилишини кўриш мумкин. Буларнинг ҳаммаси улуғ ўзбек шоирининг оригинал ва етук бадиий ижодкор эканлигини тасдиқлайди. Шунинг учун ҳам Навоий асарларини қиёслаб ўрганиш муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эгадир.

АДАБИЁТЛАР

1. Асадуллаев С. «Лайли и Маджнун» в фарсиязычной литературе. – Душанбе: Дониш, 1981.
2. Алишер Навоий. МАТ, 20 томлик, 9-том. Т.: «Фан», 1992.
3. Чомий. Осор, дар 8 чилд, чилди 5.ж Душанбе, Адиб, 1988.

Хўжанд

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

МАНСУР ҲАЛЛОЖ ВА АЛИШЕР НАВОИЙ

Машҳур мугасаввиф ва ижодкор Абул Муғис Ҳусайн бин Мансур Ҳалложнинг қисмати инсоният тарихидаги энг қайғули қисматлардан. Айрим сўфийларни ҳисобга олмаганда, ўз замонасида уни дин ва шариатга мансуб деярли ҳеч бир тоифа ҳуш кўрмаган, қўллаб-қувватламаган. Чунки Мансурга яқинлик, унинг фикр-қарашларига хайрихоҳлик ўзини-ўзи бало ва қулфатларга гирифтор қилиш билан тепша-тенг бўлган. Тарихий маълумотларда қайд этилишича, Диноварда Ҳалложнинг бир мактуби ҳукумат одамларининг қўлига тушади. Хатнинг бошланишиёқ ўқиганларни дарғазаб қилади. Муаллиф ҳақида қатъий қарорга келиш учун уни Бағдодга элтиб, Ҳалложга кўрсатадилар. “Ҳа, бу менинг хатим”, – дейди у. Сўнг ундан: “Сен билан фикрдош бошқа кишилар ҳам борми?” – дея сўрашганда у “Албатта, бор. Ибни Ато, Абу Муҳаммад ал-Журайрий”, Абубақр Шиблий”, – деб бир неча кишиларнинг номини тилга олади. Маъмурлар шу зотлар билан бориб суҳбатлашишганда, Журайрий мактубдаги сўзларни ўқиркан: “Бу қатлни вожиб айлайдиган бир куфрдир”, дейди. Шиблий эса “Буни айтганга қарши туриш зарурдир”, дея ўзини четга тортади. Ибн Ато Ҳалложга маслакдошлигини яширмасдан гапирганлиги боис вазир Ҳомид ибн ал-Аббоснинг қаҳрига учраб, қатл этилади. Аммо орадан ҳеч қанча фурсат ўтмай, вазир ҳам ўлади (Сулаймон Оташ, Жунайд Бағдодийнинг ҳаёти, асарлари ва мактублари, 49-бет).

Тарихдан маълумки, Мансур Ҳалложнинг ҳаёти ва ирфоний фаолияти зулм, ҳаюлат, фикрий зўравонлик хуруж айлаган бир даврга тўғри келган эди. Ал-Мугаққил халфалик мартабасига эришганидан сўнг “нақлчи” уламонинг давлат микёсида қатга нуфуз соҳиби бўлишлари билан кўп иш ва ҳаракатлар ағдар-тўнтар бўлиб кетганди. Халифа жажмия, қадария,

мутаъзилия сингари оқимларга қарши қурашда ўша уламоларнинг ёрдамига таянади. Натижада ҳадис олимлари каломчилар устидан тўла зафар қозонишади. Давлатнинг қўли етадиган ҳамма жойдан улар қувилади. Халифа эса бутун вилоят ва ўлкаларга амру фармонлар юбориб, калом илми билан машғул бўлувчиларнинг барчасини ўлимга маҳкум этилишини эълон этади. Унинг бу сиёсати ўзидан кейин келган ҳукмдорлар томонидан давом эттирилиб, ниҳоят IX асрнинг охириги ўн йиллигида фалсафа ва калом китобларини топиш тўла таъқиқланади. Олдинлари жомеъларда, омма йиғиладиган умумий жойларда фаолият кўрсатувчи халқ воизларининг чиқишларига ҳам барҳам берилади. Бироқ ушбу тадбирларнинг ҳеч бири ижтимоий беқарорлик ва сиёсий зиддиятларнинг ўртадан кўтарилишига ёрдам беролмасди. Ал-Мутаваккилнинг вафотидан тоқим 954 йилда бувайхийларнинг Бағдодда иқтидорга соҳиб бўлгунларига қадар кечган вақт мобайнида сиёсий беқарорлик ва чиқишлар кучайиб борганди. Қарматийлар ҳаракатининг бошланиши эса давлат учун катта хавф туғдирган офатнинг айна ўзи саналарди. Халифага уюштирилган суиқасддан кейин улкан микёсли шубҳа ва таъқиб муҳити яратилдики, номи “қора рўйхат”га тушган тариқат арбобларидан бири Мансур Ҳаллож эди. Унинг номи ушбу рўйхатдан четда қолиши асло мумкин эмасди. Зеро, Атоулло Таддин қайд қилганидек, “Ҳаллож Аббосий халифалиги даврини жабр ва зулмкорлик, ахлоқий-маънавий емрилиш даври деб биларди” (“Ҳаллож ва рози “Анал-ҳақ”. С. 278). Шунинг учун унга нисбатан қўйиладиган айблар ҳам ниҳоятда жиқдий ва кўпчиликни ғазаблантирадиган бўлмоғи табиий эди.

Абу Райҳон Берунийнинг хабар беришича, Ҳаллож одамларни “дастлаб имом Маҳдийга даъват этиб, Маҳдий Дайландаги Толиқон шаҳридан чиқади, деб даъво қилган”лиги учун уни Бағдодга олиб келиб, зиндонга ташлашади. “Ниҳоят у ҳийла ишлатиб, зиндондан халос бўлди. У найрангбоз ва хунарманд, ҳар бир одамнинг эътиқод ва мазҳабига қараб, у билан аралшиб кетадиган киши эди. Кейин у ўзини муқаддас руҳ жойлашганини даъво қилди ва ўзини худо деб атади...” (Танланган асарлар. I том. 247-бет).

Чиндан ҳам фақиҳлар Ҳалложни нубувват ва илоҳийлик иддаосида айблашса, мутаъзилия вакиллари ҳуққабозликда, имомийя мансублари зиндикликда қоралашганди. Шарият арбоблари назарида у ўлим жазосига маҳкум кофир эди. Аммо ўз даври ва замонасидан кўп илгариллаган, хаёқни аёвсиз талаган ва эзган Аббосий халифаси амалдорларининг қилмишларини жасорат ила фош айлаган буюк бир ориф ва Ҳақ йўлчисининг ўлими шарият вакиллари учун эмас, балки сиёсат пешволари учун зарур эди. Я.Н.Ўзтуркнинг сўзлари билан айтганда, “Ҳалложнинг қотили шарият эмас, сиёсатдир. Шариятни тамсил этганлар, ушбу жиноятга шунчаки восита қилинганлар” (Мансур Ҳаллож ва унинг “Китобъут тавосин” асари. 26-бет).

Ҳалложнинг ҳаёт чоғларида юзага чиққан мунозара ва тортишувлар унинг вафотидан сўнг ҳам қизғин давом этган. Айниқса, тасаввуфга ва аҳли тариқатга ёмон нигоҳда қаровчилар Ҳалложнинг ҳол ва ҳақиқатларини таҳқирлаш билан чегараланмасдан, унинг асарларини ҳам тамоман йўққа чиқаришга уринганлар. Шулардан бири Ибн Таймийя бўлиб: у “Мен

Ҳалложа нисбат берилган бир қанча асарлар, рисолалар ва парчаларни кўрдим, ҳеч шубҳасизки, уларнинг барчаси Ҳаллож учун туқилган нарсалардир”, дейди (Махмуд Саъд Табловий. Ибн Таймийяда тасаввуф. 107-бет). Ҳолбуки, Мансур Ҳаллож назмида ҳам, насрда ҳам эътиборга молик асарларни мерос қолдира олгандир.

Шарқнинг кўп мутафаккири санъаткорларида, жумладан, Алишер Навоийда ҳам инсон қалби ва кўнглини ҳатто Каъбадан-да улуғ ва муқаддас билишга чорловчи фикрлар бор. Навоий “Ҳайрат ул-аброр”да:

Каъбаки оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ андоқки, кўнгул каъбаси, –

дейди. Бироқ бундай фикрни биринчилардан бўлиб айтиш ва теранликдан кўра саёзликни хуш кўргувчи кимсалар онгига синдириш биз ўйлаганчалик осон кечмаган. Ҳаллож: “Ба жойи адоий ҳаж, назари зиёрати Каъбаи дил кофи аст” – “Ҳаж зиёрати ўрнида дил Каъбасини зиёрат қилиш кифоя”, – дегани учун Бағдодда гаво кўзгалган. Уни қарматийларга издошлик қилиб, Каъбани вайрон этишга ундаётир, деб айблашган. Салтанат вазирларидан бири шу гапи учун Ҳалложни бемалол қатл айлашга кўрсатма берган.

Ҳалложнинг адабий мероси, албатта, пароканда ҳолда қолиб кетган. Анча муддатларгача уларни эркин ўқиш ва тарғиб қилиш имкониятлари ҳам чекланган. Лекин унинг шогирдлари, мухлис ва тарафдорлари уларнинг тақдирига бефарқ қарашмаган. Асрлардан асрларга олиб ўтишга эришилган.

Алишер Навоийнинг Ҳаллож асарлари билан бевосита танишлиги, уларни тўлиқ шаклларда ўқиган ёки ўқимаганлиги ҳақида қатъий бир гапларни айтиш қийин. Аммо Ҳаллождан баҳс юритилган ёхуд бевосита унга бағишланган асарлардан Навоийнинг хабардорлиги шубҳасиз. Шунинг ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, улардан айримлари Ҳалложнинг тасаввуфий ҳаёти, фикр-қарашлари ва ҳоли масаласида тахминий ҳамда асоси суст мулоҳазалардан халос бўлишда Навоийга яқиндан ёрдам берган. Масалан, шундай китоблардан бири, эҳтимолки, энг биринчиси Абуҷўлоб Ҳужвирийнинг “Насоим”да тилга олинган “Кашфул маҳжуб” номли асаридир.

Ҳали ёшлик чоғлариданок Ҳужвирий Мансур Ҳалложнинг ҳаёти, шаҳси ва ҳол сирлари билан қизиққан. Унинг мактуб ва шеърларини тўплаган. Рисола ва маъвизаларини ахтарган. Бу ҳақида унинг ўзи шундай дейди: “Ҳалложнинг порлоқ рамзли шеър ва асарлари бордир. Фуру (шўъбалар, тармоқлар) хусусида мукаммал сўзлари мавжуд. Мен унга оид эллик парча асарни Бағдодда ва шаҳар атрофида кўрдим. Айримларини эса Ҳузистон, Форис ва Хуросонда қўлга киритдим... буларнинг баъзиси жуда кучли, айримлари ниҳоятда заиф, яна бири ғоятда содда, бошқа бирлари эса кўп тубан ва аҳамиятсиз эди” (Кашфул маҳжуб, 254-бет). Ҳужвирий Ҳалложнинг фикрларини шарҳлаш учун “Минҳож уд-дин” номли махсус асар яратди. У илк дафъа икки Ҳаллож бўлганлигини, улардан бири бағдодлик Мулҳид Ҳасан бин Мансур Ҳаллож, иккинчиси Ҳусайн бин Мансур Ҳаллож эканлигини маълум қилади. Ҳужвирийнинг эътирофи

бўйича, Ҳаллож тўғрисида ихтилофга берилган мутасаввифлар, дини, мазҳабни қоралаш мақсади ила уни тарк этмаганлар. Балки ҳол ва ҳол сирлари сабабидан уни тарк ва танқид қилганлар. Хуллас, Хужвирий ҳалложшунослик йўлида жиддий изланишлар олиб боради ва “Китоб фи шарҳи каломил Ҳаллож” номли китобини ёзади. Умуман, у Ҳалложга қўйилган қатор айб ва тухматларни қатъиян рад айлайди.

Хужвирий ёзади: “... зоҳирбин баъзи кимсалар уни (яъни Ҳалложни – И.Х.) кофир дейишмоқда, уни рад ва инкор этишмоқда. Ҳолларини эса гуноҳга, ҳуққабозлик ва сеҳрбозликка нисбат беришаётирлар. Улар Ҳусайн Мансур Ҳаллож билан Ҳасан бин Мансур Ҳалложни бир-биридан фарқлай олмаётирлар. Кейинги Ҳаллож бағдодлик бир маҳдуд бўлиб, Муҳаммад бин Закариёнинг устози, Абу Сайид Қарматийнинг йўлдоши эди”.

Ҳасан бин Мансур Ҳалложнинг издошлари Бағдод ёнида бир жамоат ташкил қилиб, унга “ҳалложий” номини беришган ва Мансур Ҳалложга бошлиқлик даввоси ила ўзларининг зиндикликларини оқлаш гарази учун унинг сўзларидан далил сифатида фойдаланишган экан.

Хужвирий ўзининг номдор замондошларидан баъзиларининг Мансур Ҳалложга юксак назар билан қараганликларини ҳам баён этиб ўтган. Унингча, Истаҳрий Ҳалложни аввал зухда катта ютуққа эришган, сўнг қадам-бақадам ишқда илгариланган, хайрли ишлар билан шуғулланиб, нафсоний лаззат бахш этувчи нарсалардан ўзини тийишга қодир шахс, деб ҳисоблаган. Муроқабамас мақомига юксалган Мансур “башарий сифатлардан тамоман фориғ бўлгач, Ҳазрати Исода бўлганидек унга ҳам Оллоҳнинг руҳи ҳулул этган, шундан кейин у ўзига ўзи итоат айловчи феълини – Оллоҳ феъли, ҳар қандай амрни – Оллоҳ амри деб билувчи қурб мақомига кўтарилган”лигини таъкидлаган (Кўрсатилган китоб, 255-бет).

Хужвирийнинг Ҳалложга муҳаббати қанчалик юқори бўлмасин, уни сонсиз-саноксиз ғанимлари ва асоссиз таънаю маломатлардан нечоғли қатъият ила муҳофаза этмасин, у барибир ҳақиқатни ҳаспўшласдан ошкор қилишга содиқ қолади. Хужвирийга кўра, Ҳалложнинг ҳамма сўз ва фикрларига тобе бўлиш, уларни тўғри деб билиш мақбул эмас. “Чунки Мансур ҳолида тамкин соҳибимас, билъакс мағлуб ва мажзуб эди... ҳолида фитналар ҳам мавжуд эди”. Шунингдек, ҳеч бир асосга кўра, унинг йўли тўғрилиқ талабларга тўла-тўқис мувофиқ келмаганидек, ҳолида бир барқарорлик ҳам бўлмаган. Ҳол ва ҳиссиёт қарорсизлиги ила муршидлик вазифасини бажариш ва бошқаларни ўзининг ортидан эргаштириши душвор бир ишир.

Алишер Навоий масаланинг бу жиҳатларига юзаки қараши, албатта, мумкин эмас эди. Бундан ташқари, Навоий Мансур Ҳаллож ва унинг муслмон оламида бир ғавво кўзгаган “анал-ҳақ”чилик тушунчасига баҳо беришда ўзи мансуб бўлган Хожатон – нақшбандия тариқати арбоблари фикрларидан тамоман четлашиши ҳам қийин эди.

“Ҳазрати Абдулқодир Гилонийнинг манқабалари” китобида маълумот берилишича, Гилонийдан Мансур Ҳаллож ҳақида сўраганларида, “У бир қанот эди, даъво туфайли кенг узайганди, шарият қилчи уни қирқиб ташлади”, – деган эканлар. Шайх Умар ал-Баззоз эса Абдулқодир Гилоний тилидан мана бундай фикрларни нақл этади: “Ҳусайн ал-Ҳалложнинг аёғи куйганди. Ул асрда унинг қўлидан тутиб тўхтатадиган кимса (бир вали) йўқ

эди. Агар мен унинг замонида яшаганда эдим, кўлидан ушлаб, уни омон сақлаган бўлурдим. Чунки қиёматга қадар аёғи куйган ҳар бир муридим, аҳбобим ва биродарларимнинг кўлидан ушлагувчи халоскоридурмен...” (65-66-бетлар).

Худди шунга ўхшаш гап ва эътироф ХожAGON тариқати вакиллари орасида ҳам мавжуд бўлган. Масалан, Хожа Али Рометанийнинг “Агар ер юзида Хожа Абдулхалиқ фарзандларидан бири бўлса эрди, Мансур ҳаргиз дорга осилмас эди”, – деган гаплари машҳурдир. Айрим манбаларда ушбу фикр тўғридан-тўғри Абдухалиқ Гиждувоний тилидан нақл этилиб “Агар Ҳаллож замонида менинг муридларимдан бирортаси бўлсайди, Ҳаллож асло дорга осилмасди”, тарзида берилган. Аслида ХожAGON шайхларининг Ҳалложга нисбатан ўрта бир йўл тутганликлари, яъни уни на қўллаб, на қоралашга уринмаганликлари Юсуф Ҳамадонийдан бошланган. Азиз Насафийнинг ёзишча, Юсуф Ҳамадоний: “Агар Ҳусайн бин Мансур ҳақиқатни етарли даражада билсайди “Анал-ҳақ” ўрнида “Анал-туроб” (Мен тупроқман)” дерди, – деган экан (Т.Тўсун. Баҳоуддин Нақшбанд. 48-бет). Бу фикрларда Ҳалложнинг сайри сулуқда бир жойда тақалиб қолиб, янада юқори мартабаларга юксала олмаганлигига ишорат бор. Аммо Ҳалложнинг ҳолини камситиш йўқ.

Ҳалложга душманлик билан қараган Ибн Таймийя “Ҳалложнинг ҳолларини билган Оллоҳ валиларидан ҳеч бири уни буюк дея қабул этмаганлар ва ҳурмат ҳам қилмаганлар”, – дейдики, бу мутлақо нотўғри ҳукм. Бу ўринда Шайх Абусаид Абулхайрнинг “Насоим”дан жой олган Ҳаллож “улвий ҳолдадир ва анинг замонида машриқдан мағрибгача анингдек йўқ эрди”, – деган сўзларини эслатиш кифоя.

Гап шундаки, Навоий Мансур Ҳаллож ҳақида кўп юксак баҳо ва эътирофлар мавжудлигини билгани ҳолда ҳеч бир ўринда, жумладан, “Лисон ут-тайр”да ҳам ўзининг ахлоқий-маърифий позициясини ўзгартирмайди. Ва унга киритилган ҳикоятда Ҳалложни шон-шухрати, тасаввуф оламидаги мавқеига мувофиқ бир воқеа тасвирини беради. Унинг мухтасар мазмуни шундай: Мансур Ҳаллож тавҳидда баланд бир мартабага кўтарилгач, тез-тез “анал-ҳақ” сўзини такрорлайди. Дин арбоблари буни “аҳли яқин” шеvasига тўғри келмайди, дея унга насиҳат қиладилар. Сулуқ аҳли ҳам унга эътирозларини изҳор айлайдилар. Аммо, у буларга парво этмайди.

Мастроқ чун тушмиш эрди жом анга,
Йўқ эди бу нағмадин ором анга.

Иттифоқо, кунлардан бир кун унда турфа ҳол воқеъ бўлади.
Меърожда пайғамбар етишган тавҳид холи ҳақида фикрга толиб, ўзича
хулосалар чиқаришга уринади. Уни “бу андиша помол” айлаб, “ажзу
ҳайрат илкида лол” қолдирганда:

Ким Расулulloҳ анга бўлди аён,
Мушкили ҳаллин бу навъ этти баён.

К-эй фузул айвонида ўлтүргүчи,
Лофи ваҳдатдин “Анал-ҳақ” ургүчи.

Билмадингим, ул сифат олий буруж,
Ким мен айлаб эрдим ул оқшом уруж.

Онда менликнинг хаёли йўқ эди,
Балки бу лафз эҳтимоли йўқ эди.

Элтган ул эрди, бошлагон ҳам ул,
Истагон ҳам ул, бағишлагон ҳам ул.

Сен ажаб кўтаҳназарлик айладинг,
Бўйла ерда бeбасарлик айладинг.

Хуллас, Расулуллоҳ ҳазратлари Ҳалложга ҳам танбeҳ берадилар, ҳам ҳақиқий тавҳид моҳиятини изоҳлаб берадилар.

Эҳтимол, ушбу ҳикоятнинг пайдо бўлишида “Нафаҳот ул-унс” дағига ўхшаш бирор китобдан жой олган воқеа туртки бўлгандир. Эҳтимол, у улуғ шоир хаёлотининг маҳсулидир. Нима бўлишидан ва қандай бўлишидан қатъи назар, Ҳаллождек мураккаб тақдирли, ҳоли тақдирдан ҳам зиждиятли, таърифу таҳқирлар қуршовидаги бир шахс хусусида Навоий ҳақиқатни айтиш йўлини топган.

Алишер Навоий асарларини синчиклаб кўздан кечирилса, улуғ шоир ҳеч бир ўринда Мансур Ҳаллож шаънига ортиқча мактов сўзлари айтмаганлиги ва унинг маслаҳини очиқ-ойдин қўллаб-қувватламаганлиги равшанлашади. Ҳатто “Насоим”да ҳам “Нафаҳот ул-унс”дан ўрин олган Ҳалложга доир фикр-мулоҳазаларнинг каттагина қисмини Навоий кискартириб таржима қилган.

Ушбу мулоҳазалар “Демак, Навоий дунёкараши ва шеърйитига Мансур Ҳаллож таъсир ўтказа олмаган экан-да”, – дeған хулосага йўл очиши табиий. Кучли ва фавқуллодда бир маънавий-руҳий, фикрий-ижодий ҳодиса ўлароқ кўзга ташланиб турувчи таъсирнинг йўқлиги аниқ, албатта. Буни Навоийнинг “анал-ҳақ” ғоясини очиқ-ойдин қўллаб-қувватламаганлиги ёки унинг талқин ва тарғибига алоҳида аҳамият бермаганлигидан ҳам билиш мумкин. Аммо бу – Навоий ижодиётига Мансур Ҳаллож таълимоти ва асарлари бутунлай таъсир ўтказмаган, дегани эмас. Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат” асарида “Мавлоно Жалолуддин Румий к.с. сўзларида манқулшурки, Шайх Мансур Ҳаллож нури юз эллик йилдин сўнгра Шайх Фаридууддин Аттор руҳига тажалли қилди ва онинг мураббийси бўлубдур”, – дейди. Мансур Ҳалложнинг кўнглида порлаган ишқ ва маърифат ёлқини Мавлоно Румийни ҳам ўзига жалб айлаган эди. Мавлоно “Девони Кабир” дағина эмас, “Маснавий”сидаги неча ўнлаб мисраларда ҳам Ҳалложни баланд оҳангларда мадҳ этади. Агар Аттор ва Румий Навоийнинг улуғ устозларидан эканлиги, “Лисон ут-тайр” достони бевосита Аттор ижодиётининг илҳоми ила яратилганлиги инобатга олинса, ушбу фактнинг ўзиёқ Ҳаллож ва Навоий мавзуси сунъий ёхуд асоссиз эмаслиги ўз-ўзидан равшанлашади. Албатта, бир қатор Шарқ шоирлари сингари Аттор ва Румий ҳам Мансур Ҳалложнинг илоҳий ишқ йўли ила олий ваҳдат туйғусига соҳиб

бўлганлигидан илҳомланганлар. Уларнинг кўнглида ҳам Ҳалложга содиқликни акс эттирувчи ва ишқда шижоат, фидойилик рамзи бўлиб қолган “дор севгиси” анча чуқур илдиз ёзганди. Лекин Ҳаллож илоҳий ишқ майидан сармастик ҳолатларини, мушоҳада ва мувоқаба асносида юзага келган маъноларни гўзал шаклларда ифодалашга қодир истеъдодли шоир ва адиб ҳам эди. Унинг “Китобу ут-ғавосин” асари умуман насрда битилган тасавуф адабиётининг энг диққатга молик намуналаридандир. Ун бир бўлимдан таркиб топган ва ҳар бир бўлими “тасин” дея аталган мазкур китоб Ҳалложнинг фикр дунёси, ирфоний қарашлари борасида анча кенг ва аниқ тасаввур ҳосил қилади. Хусусан, унинг Ҳазрат Пайғамбар мадҳ этилган, Оллоҳ ва шайтон мунозараси ёритилган ва маърифат таърифи берилган саҳифалари мутасаввиф ижодкорлар томонидан қизиқиб ўқилиши билан бир қаторда, уларни ривожлантиришга ҳам у ёки бу даражада туртки берган. “Анал-ҳақ” иборасини Ҳаллож қачон ва қаерда тилга олган?” – деган сўроққа ҳозиргача аниқ бир жавоб йўқ. Айрим тадқиқотчилар Ҳаллож “Анал-ҳақ” демаган. Унинг ўлимига “Тавосин”даги: “Агар Уни танимасангиз асарларини танинг. Ана ўша асар менман. Мен ҳақман. Ва мен Ҳақла ҳақ ўлароқ абадий давом этажакман” (Мансур Ҳаллож ва “Китобут тавосин” асари. Истанбул, 1976, 115-116-бет), деган сўзлари сабаб бўлганлигини айтилган. Демак, Ҳалложнинг муҳолиф ва ашадий ғанимлари унинг асл мақсадини бузиб талқин қилишган. Унинг маърифат баҳсидаги мулоҳазалари билан танишган ва “Мен кўп ҳайрон қолурмен: баданидаги бир қилнинг қандай қилиб қора ёки оқ бўлишини билмаган, борлиғни яратиб камолга етказгани қандай билмоғи мумкин?” (Ўша китоб, 14-бет) деган сўзларини ўқиган киши Ҳалложнинг ҳудудик даъвосидан йироқ эканлигига ҳар қалай шубҳа қилмайди.

Бугина эмас, Мансур Ҳаллож шеърлятида ҳам ўз сўзини – янги сўзини айта олган ва юқори натижаларни кўлга кирита олган шоир эди. Шарқу Фарб тадқиқотчилари буни бир овоздан эътироф этишган. Фарблик таниқли шарқшунос ва тасаввуфшунос олима А.Шиммел ёзади: “Ҳалложнинг шеъри тасаввуфий кечинмаларнинг ниҳоятда нозик ва жонли бир ифодасидир. Уларнинг тили жуда нафис. Ҳаллож шеърлярида энг кўп қўлланилган, тимсоллар қадаҳ ва шароб, ҳиллол, маст этувчи тасаввуфий шодлик қосаси, маъшуқа, жон қуши қабилардир... Ҳалложнинг деярли барча шеърляри теран диний ва тасаввуфий маъно ҳамда сирларга тўлиғдир” (Тасаввуфий босқичлар. 73-бет). Саноний, Яссавий, Аттор, Румий каби мутасаввиф ижодкорларнинг асарларини ана шу тимсол, маъно ва сирли ҳиссиётлардан ажратиб тасаввур этишнинг асло имкони йўқ. Шундай экан, Навоийни Ҳаллож адабий меросига боғлайдиган “ришта” ва “ҳалқа”ларнинг бўлиши ҳам шубҳасиз. Бу энди махсус тадқиққа лойик бошқа мавзу.

Муслихиддин МУҲИДИНОВ

ДОСТОНЛАРДА КЎНГИЛ ТИМСОЛИ

«Ҳамса» достонларининг биринчи қисмида на бағишловларга қирадиган, на ҳамду наътларга қирадиган ўзига хос боблар тизмаси борки, бу ҳар бир шоир томонидан ҳар хил номланган ва тасаввуфий нуктаи

назаридан жуда муҳимдир. Низомий Ганжавийда бу боблар «Кеча таърифиди ва кўнгилни таниши», «Биринчи хилват кўнгил парваршида», «Биринчи хилват самараси», «Иккинчи хилват тунги ишрат ҳақида», «Иккинчи хилват самараси» деб номланган.

Бу боблар ўз моҳиятига кўра дostonлар моҳиятини белгилаб келади ва меърожномада бўлганидек кўтарилиш, сайр этиш ва тушиш воқеалари тасвирланади.

Амир Хусрав Дехлавий «Биринчи хилват бандалик ҳақида», «Иккинчи хилват сабо ва сабоҳ сифатида», «Учинчи хилват дил қазбаси ҳарамии зиёрати» деб номланган бўлса, Навоийда бу уч боб уч «хайрат» тариқасида келтирилган. Номланишда Амир Хусрав устози Низомийга эргашган, Навоий эса янги йўлдан борган. Уччала шоирда ҳам бу бобларда гап кўнгил ҳақида, кўнгилнинг мўжизалари устида боради. Аммо бу тушунча уччала шоирда бир хил тарзда талкин этилмайди, тасвир ва талкин усули ҳам турлича. Шунинг учун мазкур бобларни қиссан таҳлил этамиз.

«Матлаъ ул-анвор»даги уч хилват ва «Хайрат ул-аброр»даги уч ҳайрат бу икки дoston моҳиятини англашда катта аҳамиятга эга. Амир Хусрав қалбларга илоҳий нур бағишлаш ёхуд илоҳий нур манбаидан ваҳийлик ҳодисасини назарда тутиб (Хусрав Дехлавийнинг шоирлик – пайғамбарликнинг давоми, кароматдир, деган сўзларни эсланг) дostonнинг номини «Нурларнинг бошланиш жойи», («Нур чашмаси») деб кўйган. Алишер Навоий эса, тариқат йўлида камолот сари интилаётган кишининг ахлоқу авфсофи, имону эътиқодини назарда тутиб, асарга «Аброрлар ҳайрати» деб ном кўйган. Аброр – валийлик зиналоясида иккинчи босқични эгаллаган киши, соф одам. Ана шу илоҳиёт оқшғининг маърифат оламида ҳайратланиши эътиборга олинган. Шунга кўра, биз «хилват» ва «хайрат» бобларини кўздан кечириб, шоирларнинг асл муддаоси, дунёқароши моҳиятини англаш имконини топамиз, деб ўйлайман.

«Матлаъул анвор»да биринчи хилват бандалик хусусида дедик. Бу нима дегани? Бандалик («таабуд») – чин мусулмонликни англаш, Аллоҳнинг буюклигини, яратувчилигини тан олиш ва идрок этиш, бандалик ҳақиқати, бандалик шарафини билмоқ демакдир. Бобда солиқнинг хилватга чекиниб, тафаккурга берилиши, ўз-ўзини англаши, тунни бедор ўтказиб, кўнгил билан суҳбатлашиши ҳақида гап боради. Амир Хусрав бундай байтлар билан бобни бошлайди:

Сўфин гардун чу ба хилват нишаст,
Қард фалак субҳаи парвин ба даст,
Турраи зулмат зи насими баҳор.
Мушқфишон шуд чу лаби рўзадор...
Чашмаи хур бурд зи ҳар хона тоб,
Тоҳтан овард ба ҳар дида хоб... (1. 61.)

(Осмон сўфиси хилватга ўтиргач, фалак юлдузлар тасбиҳини қўлга олди. Зулмат зулфи баҳор шабадасидан рўзали кишининг оғзидай мушк сочувчи бўлди. Офтоб чашмаси улардан нуруни кўтарди ва уйқу лашкари кўзларга ҳужум қилади.)

Шоир шу тариқа куёш ботиши ва ёқимли оқшомнинг бошланиши, кейин одамларнинг ором уйқусига кетиши, оламнинг бир сокин

осойишталик оғушига фарқ бўлишини чиройли ташбехлар билан тасвирлагач, давом эттириб ёзадики, шундай дилкаш кечада менинг кўзимга уйку келмади, холи қолиб, хаёлотга берилдим, гўё тафаккурим, руҳим вужудимдан жудо бўлиб, юқори оламни сайр эта бошлади:

Ман ба чунун тийра шаби тобнок,
Рахт бурун бурдам аз айвони хок.
Жазбаи мақсуд инонам гирифт,
Валвалаи дил раги жонам гирифт.
Дилки шуд аз сийна ба поки бурун,
Бурд маро з-ин тани хоки бурун. (1. 62.)

(Мен ана шундай нурли қоронғу кечада, Тупроқ айвони, яъни ердан кўчимни олиб чиқдим. Мақсад жунуни ихтиёримни олди. Кўнгилингизни ғулғуласи жоним томирига туташди. Қалб кўксимдан чиқиб, мени бу тупроқ вужуддан ташқарига олиб чиқди.)

Шундай қилиб, Амир Хусрав бу ўринда ўзи ҳақида сўз юритмоқда, яъни у хилватнишин бўлиб, илоҳий оламни руҳан сайр этган киши сифатида кўринмоқда. Иккинчи диққатни тортадиган нарса – бу руҳнинг жисмдан ажралиб, самовий сайрга чиқишидир. Демак, сўфийнинг руҳи жисмини вақтинча тарк этиб, руҳоний олам билан сирлашиши мумкин экан. Аммо ҳали бу даражага эришиши керак. Учинчи диққатталаб ҳолат муаллифнинг руҳ ва кўнгил (қалб)ни маънодош нарсалар деб ҳисоблашидир, қалб ҳислар билан эмас, ақл билан ҳам эмас, балки илоҳий амр билан боғлиқ.

Амир Хусравнинг қалби уни тупроқ макони Ердан ҳавога кўтарилиб парвоз эттиради, вужуддаги чор унсур зиддиятларидан халос эттиради. У роз хаймасига оёқ қўяди, яъни камолот сари кўтарилиб боради. Шундай бир даргоҳга муяссар бўладики, улуғлик шарафидан ҳаяжонга тушади:

Дидам аз он сон шарафи бартарӣ,
К-аз сарам афтод кулаҳи сарӣ. (1. 63.)

(Шундай бир шараф улуғворлигини кўрдимки, бошимдан афзаллик кулоҳи тушиб кетди). Яъни бу улуғлик олдида оддий шаъну шараф, улуғлик ҳеч нарсага арзимаيدди. Хўш, Хусрав руҳи ким билан розлашди, кимнинг ҳузурда бўлди? Маълум бўлишича, у Дил ҳузурига етишиб, у билан сирлашади. Дил унга дунёвий кишанлардан руҳни қутқазिश, бандалик ибодатига астойдил берилиб, шайтон бўйинини синдиришга маслаҳат беради. Дил шoirга гафлат уйқусига берилмасдан тунни бедор ўтқазिश, Дил киссасини айтиб, Дил розини англашни уқтиради:

Об задам бар руҳи софисифот,
Даст бишустам зи ҳама коинот.
Гаштам аз андишаи олам барӣ,
Рӯй ниҳодам ба ниёйишгарӣ. (1.64.)

(Соф сифатли юзга сув сепдим ва барча коинот ишларидан қўл ювдим. Олам фикрларидан ҳоли бўлдим, илтижо – таволлога юз ўгирдим).

Кўнгил насиҳатини олган сўфий - Хусрав номозга ўтириб сидқиидилдан саждага бош қўяди, бандалик шарофатидан руҳи фароғат ва шодлик касб этади. Қалби, қулоғи Худо сўзлари билан тўлади. Парвардигор билан бевосита руҳий мулоқат юз берди. Яъни, шунда бедор сўфий Ёри билан висол нашидасини суради, қалб хилватида ҳол мартабасини эгаллайди.

Иккинчи «хилват»да бедор ошику ориф Хусрав Дехлавийнинг тонгни кутиб олиши ва кундуз нашидасидан дили яйраганлиги, сўнгра сўфиёна само ҳолатига кириши, сарқуш ва сармаст бўлиши тасвирланган. Характерлиси шундаки, муаллиф бу бобда она юрти Хиндистон табиати, гўзалликлари, гул ва гулзорлар, нурафшон водийларни таъриф этади. Ҳаёт нафосатидан завқланган кўнгил масрурлиги тараннум этилади. Шоир ҳам ҳайрат, ҳам ишқ завқига кўмилганини баён этиб ёзади:

Ман ба чунун гулшани Минунишон,
Домани андеша ба ҳар су Кашон
Бар сари ҳар сабза, ки пое задам,
Аз дили шўрида навое задам. (1.70.)

(Мен бундай жаннат каби гулшанда юриб, тафаккурга фарқ эдим. Ҳар бир майса – ўт устида қадам қўйганимда, ғалаёнли кўнглимдан нола – наво чиқарардим).

Ҳаётини оҳанглар – қушларнинг сайраши, сувларнинг ёқимли нағмаси шоир илҳомини кўзғатса, сўфий қалбини илоҳий қудрат ҳақидаги андишалар билан тўлдирди. Кўнгил бундан зиё топиб, янги-янги маъноларга кашф қила боради.

Иккинчи хилват «аввалги хилват»дан ҳажман икки ҳисса кўп – шоирнинг ҳиссиёти тасвирига кўп ўрин берилган. Иккинчи «хилват»:

Бар натовон баст гироҳ бар нафас,
Маҳрами Хусрав дили хожа асту бас. (1.75.)

(Нафсга тутун боғлаб бўлмайди. Хусрав Дехлавийнинг маҳрами Хожанинг дилидир, бас) деган байт билан яқунланади.

Учинчи «хилват»нинг насрий сарлавҳаси бундай: «Дар гирифтани эҳром ба ҳарамини ҳурмати Каъбаи ақтиром ва таъзими азимати аъзамини шайхул ислом ба зикри хобе, ки он бедори жовидон дид ва мани хуфтара аз он хоб бедорӣ бахшид, ки ба хоб натовон дид» (1.76.). Таржимаси: (Эҳтиром каъбасини ҳарамини ҳурмати учун эҳром олиш ва шайхул ислом улуғворлиги таъзимиди (сўз сўрмак) ва ул туш ҳақидаким, ул ҳамиша бедор зот кўрмиш эрди ва мен уйқучини ул тушдан огоҳ этди, бундай тушни тушда кўрса бўлмас).

Демак, шоир ҳар қанча сўфиёна ҳаёлларга берилиб, оламни яратган Тангри қудратидан ҳаяжонланган, ишқ шаробидан беҳуд бўлган бўлса-да,

аммо пири муршидга эҳтиёж сезади, раҳнамониинг ҳидоятини истади. Бу ерда қистириб ўтамызки, «хилват»ларда гарчи Амир Хусрав ўз ҳолати, руҳий-маънавий кечинмаларини ифодалаган бўлса-да, яъни ўзини ошиқ сўфий сифатида намоён этса ҳам, лекин буни унинг умуман тасаввуфнинг ошиқона йўналишидаги ақидаларига муносабати ва фикрлари деб қарамоқ лозим. Зеро, «хилват» - сўфийлар сирлашуви, қалб асрорининг зуҳур этиш усули, Ёр билан унс тугиш иштиёқи ва натижасидир. Агар биринчи ва иккинчи «хилват»ларда сўфийнинг ялдо тунда ўтказган бедор тундаги ҳолати, руҳияси, туйган бахтиёрлик дамлари, кундузги нуруний лавҳалар шавқи тасвирланса, яъни ошиқнинг ўз «кашфлари» баён этилса, учинчи «хилват»да шу ҳолатларнинг шарҳи берилган. Учинчи «хилват» энди пир билан суҳбат «хилват»идир.

Ман, ки шунидам зи дил ин дoston,

Рост шудам бар қадами ростон.

Гарм бурун жастам аз ин равзагоҳ

Не хабарам аз сару не аз кулоҳ

Пой ниҳадам ба раҳ ошуфтавор,

Кўҳи ғамам бар дилу ман беқарор.(1.76.)

(Мен дилдан бу ҳикоятни эшитгандан кейин, қадамни тўғри йўлга қўйиб, йўлга тушдим. Бу боғчалардан қизгин ташқари отилдим. Бошдан ҳам бошдаги қулоҳдан ҳам беҳабар эдим. Девоналарча йўлга кирдим, қалбимдаги ғам тоғига ўзим бетоқат эдим).

Дил айтган ҳикоя деганда Амир Хусрав иккинчи «хилват»даги насиҳатни назарда тутган. Ул насиҳатда кўнтил шоирга қараб: Фано майи маслиғида ёш болалардай ўзингдан кетма, сен тупроқ ўйнаётган гўдакларнинг завку шавқидан юқори кўтарилгин, ўзингни бос, «бошинга сиёсат тигини емагин», деб айтган эди.

Демак, фано маслиғи ҳали охириги комиллик эмас экан. Сўфий ҳар қанча завку шавқ ичида қолса ҳам, пир сўзи ва кўрсатмаси уни қиёмага етказа олади. Амир Хусравнинг пири, юқорида қайд этилганидай, Шайх Низомиддин Авлиё бўлган. Лекин, у бу бобда пирнинг конкрет номини тилга олмайди, у умумий номда Хожа дейилган. «Хожа» - тасавуфда пешқадам шайхларнинг эҳтиром юзасидан тилга олинадиган унвони. Муридлар пирларини «Хожа», «Султоним», «Шоҳим» деган унвонлар билан шарафлаганлар.

Хуллас, Хусрав кўнгил амрига қулоқ солиб, ҳаяжон ва кўркув ичида пир ҳузурига боради. Ҳолатни пирга ҳикоя этади. Пир унинг ҳолатига разм солиб, хурсанд бўлади, муриднинг саволларига жавоб қайтаради, чунки мурид ўз ҳолатини англаб беришни пирдан қутаётган эди. «Сен жим турсанг-да, аммо келганингни билиб турибман», дейди. «Сенга улуг давлат муяссар бўлди, буни ҳам тушимда парвардигор¹башорат берди», дейди.

Давлат аз хоб, ки моро намуд,

Давлатат инак ба мадоро намуд. (1.78.)

(Бизнинг тушда аён бўлди, сенинг давлатинг, шундай қилиб давлатинг сенга ёр бўлди).

Хусрав пирдан тушнинг воқеасини айтиб беришни сўради. Пир жавоб бериб дейди:

Бениши мо аз назари бериё,
Карда миси қалби туро кимиё
Чун ту намудй хати худиро рақам,
Мо рақами хеш бихонем ҳам. (2. 79.)

(Бизнинг риёсиз назаримиздан сенинг мис қалбинг олтинга айланди. Сен ўзлингнинг нақшини кўрсатдинг, энди биз ҳам ўз рақамимизни кўрсатамиз).

Маълум бўлишича, Хусрав хилват ўтирган кеча пирнинг ҳам руҳи тупроқдан яралган моддий вужудни тарк этиб, даргоҳга етади, пир жоним ўзлigidан ташқари йўл олган эди, дейди. Бу тун гўё Расули Худонинг меърожи эди, ҳар замон нур ёғини қуйиларди, осмон пардалари очилиб борарди. Парвардигорнинг улуғворлиги, шарафи ичра беҳад нур кўрдим ва ёнимдан сени ҳам кўрдим. Яъни:

Ман шуда аз нури муқаддас ба тоб,
Муқтабас аз ман ту чу маҳ 3-офтоб. (1.80.)

(Мен Муқаддас нурдан равшан, сен эса ой офтобдан акс олгандек мендан акс олиб ёришиб турардинг).

Сенга нузул этган ва қалбингни тўлқинлантирган нур ўша нурдир, деб айтади пир. Амир Хусрав бу хабардан боши осмонга етади, пирнинг қўлини, оёқларини ўлади, умрим охиригача шу нурнинг нуридан бебаҳра бўлмайин ва охиратда ҳам бу нур бирга бўлсин деб дуо қилароқ бобни тугатади.

Шу тарика, сўфийлик удуми, ошқлик ва илоҳий файздан баҳрамандлик гоълари, маънавий-маърифий камолот қалбнинг талаби ва тозаланиб бориши асосида тушунтирилади. Шоир яна бир марта очик-ошқора сўфийнинг тараққиёт мартабасини пайғамбар меърожига тенглаштирган. Камолот – илоҳга қараб интилиш, демак, шундай экан, инсоннинг ердаги ишлари фаолияти ва ахлоқий сифатлари ҳам шунга мувофиқ бўлиши лозим.

Алишер Навоийнинг учта «хайрат»ида эса кўнгул ҳақида гап боради, кўнгул бу ерда – бош қаҳрамон асосий образ. Аммо Навоий «хайрат»ларини бошлашдан олдин кўнгул тушунчасининг нима эканлигини шарҳлашга бир боб ажратади. Бу боб «Кўнгул таърифидаким, кўнгул тилагандек қилинмайду ва анинг васфин соҳибдинликга мавсуф бўлгон кишидин ўзга киши билмайдурур. Кўнгулсиз роқим хомасин рақамкаш қилмоқ ва бу рақам савоби билан кўнгулни хуш қилмоқ» (3. 39.).

Бу мусажжаъ жумланинг маъносини ҳозирги тил билан тушунтирадиган бўлсак, қуйидагилар келиб чиқади: Кўнгул таърифи ҳақида бир неча сўз, чунки кўнгулни тушуниш кўнгулдагидай эмас. Кўнгулнинг сифатларини

кўнгили эгаси – соҳибдил даражасига кўтарилмаган киши билмайдир. Кўнгли шикаста ёзувчи сўзларини қозоғга тушириш, яъни ўз фикрларини баён этиш ва бу билан дилхуш бўлиш.

Алишер Навоий таърифи бўйича, кўнгили - бу тепиб турган юрак эмас. Кўнгли деб шуни тушинади. Шоир кўкракда ҳаракат қилиб турган бир нарча гўшт хайвонларда ҳам бор, деб ёзади. Кўнгили – инсонни инсон қиладиган асосий белги, илоҳий неъмат:

Кўнгули эрур булбули бўстони роз,
Куда ҳарамиди бўлуб жилвасоз.
Ройиҳаи жаннати ахло ҳам ул,
Партави мисбоҳи тажалло ҳам ул,
Солик ани «арши муалло» деди,
Сўфий ани «олами кубро» деди. (3. 39.)

Демак, кўнгили юқоридан – аршдан тушган неъмат. У - руҳи қудсий, кўздан яширин, аммо жаҳонни ўзида жойлаган хазина. Илоҳиёт хазинасининг қони. Шу сабабли кўнгили – бир каъба, балки олам қибласи – Иброҳим каъбасидан ҳам қадри баландроқ:

Каъба ки оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ андоқки кўнгули каъбаси. (3. 39.)

«Каъба – халқлар сиғинадиган жой. Кўнгили эса холиқ нури жиља қиладиган жой. Ишқ ҳам кўнгулдан кўзғолади, солиқни маст этадиган, гайб асроридан хабар берадиган ҳам шу кўнгулдир».

Навоий назарида кишининг кўнгли қанчалик пок бўлса, у шунча олами кўбурдан боҳабар, огоҳдир.

Шоир кўнгили таърифини бергандан кейин биринчи «хайрат»да кўнгилининг қаерда пайдо бўлгани ва қайси оламини сайр қилгани ҳақида сўз юритади. Унинг эътиқодича, кўнгули адам – йўқлик зулмати ичидан вужуд ёруғлигига пайдо бўлиб чиққан. Яъни кўнгули илоҳий руҳ сифати ва Тангри таоло шарафидан яратилади ҳамда малак олами – фаришталар олами, шунингдек, жаннат боғларини сайр этади. Ҳамма нарса ва малоиқалар ҳам яратувчига тасбеҳ айтиб, ҳамду сано билан яшатганини кўриб хайратланади:

Топмади сарриштани чун фикрати,
Хайрат уза қилди гулув хайрати.
Ақл ишин яъс жунун айлади,
Васваса ҳушини забун айлади. (3. 42.)

Аллоҳнинг қудратини англашдан ожиз қолади, саволлар устига савол пайдо бўлади. Иккинчи «хайрат» да кўнгули малакут оламига ўтиб, сайрини давом эттиради. Малакут олами, Навоий баёнига кўра, фалак, унинг тўққиз қавати, собиту сайёра – ҳуллас, моддий оламдир. Кўнгили Тангри қудрати билан яратилган шул муаззам ва муқаммал оламини кузатиб хайрати яна

ортади. Само йўлининг чексизлиги, Миррих, Кайвон, Муштарий, Зуҳра, Зуҳал, Ой сайёраларини кезади. Ҳамма ерда Аллоҳ таоло қудратини кўради, ҳамма ашёлар бу оламда ҳам яратганга сомеъ бўлиб, ҳамду сано билан зикр айтаётган бўлади. Кўнги́л Ерни ҳам сайр этади; шоир ҳар бир сайёранинг афсонавий тушунчаларига ўралган сифатларини ажойиб санъатлар билан тасви́рлаб чиқади. Масалан, Зуҳра таърифида:

Анда ниҳон эрди пари пайкаре,
Дуржи сипеҳр ичра самин гавҳаре.
Гавҳари сарчашмаи жондин ёруғ,
Ҳарне йўк андин ёруғ, андин ёруғ. (3.44.)

Ёки Миррих – марс:

Жумлаи оламга иши қаҳр ўлуб,
Аччиғидин бошдин-оёк заҳр ўлуб.
Тийғ солиб ҳар сори аччиғидин,
Қон демаким, заҳр томиб тиғидин.
Эл бошининг косасидин жом анга,
Май ерида қон бўлуб ошом анга. (3. 44.)

Миррих – уруш, қон ва ғазовот сайёраси деб қаралади, шунинг учун унинг таърифида шоир шундай сўзларни қўлаган. Бунда Навоийнинг зулмкор шохлар уруш ва жанжалларга салбий муносабат билдираётганини англаш ҳам қийин эмас.

Кўнгул буржларни (ўн икки буржни) айланиб чиқади ва ҳайрати қучаяди, чунки:

Барчасида зикру сужуд англади,
Маърифатуллоҳға шуҳуд англади,
Юзланиб ул ҳолида ғайрат анга,
Бирга минг ўлди яна ҳайрат анга. (3. 45.)

Кўнги́л, шоирнинг тасви́рлаб бериши бўйича, шу аҳволда учинчи олам – «бадан мулки» оламига қадам қўяди. Буни «Ҳайрат-ул аброр» достонининг учинчи «ҳайрати» да мушоҳада этамиз. Кўнги́л – мусофир, сайру саёҳат қилувчи руҳ. Дастлабки икки оламни кезгандан кейин, кўнги́л инсон вужудига келиб қиради. Бу ерда ҳам у аввалиги икки оламда кўрган ҳолатини кўради: инсон аъзолари Тангрига тоат – ибодат билан банддир.

Шоир инсон вужудини, ташқи ва ички аъзоларини бир-бир назм тили билан таърифлаб ўтади. Инсоннинг туپроқдан яралгани, сурати, тўрт унсур омухталигидан ҳосил бўлган табиати ва ҳоказолар хусусида гапирди. Инсон бадани турли иклимлардан иборат. Инсон ақли, тафаккур ва ҳаёлот олами мунаққаш қасрлар тимсолида чиройли тасвир этилади. Бу баданнинг шох, вазири, миршаби, фуқароси бор. Бешта ички ҳис ҳам ва бешта ташқи ҳис ҳам ўз вазифасини мукаммал адо этадилар. Аъзоларнинг бари

«Ҳазрати иззатқа ниёз айлабон, тўҳфаларин восита соз айлабон», яъни дуо ва таом билан шукрона айтиб, бандалик шартини бажо келтирадилар.

Ҳожаки кўрди яна мундоқ жаҳон,
Заррада кавн, қатрада дарё нихон.
Фикр наҳангига яна қут ўлуб,
Лужжаи ҳайрат аро мабҳут ўлуб.
Фикрат ўти кўкка чекиб дудини,
Ҳайрати нобуд этибон будини. (3. 48.)

Кўнгилини Навоий «Ҳожа» дейди эҳтиром билан. Ҳожа – эга демек. Ҳожа бундай шукроналик, илоҳий оламлар яғоналиги ва яхшилигини тарқ этиб, беҳуд бўлади – фонийлик юз беради. Натижада кўнгил дунёни ва ғайб олами асрорини ҳам эгаллайди:

Фатҳ ўлуб мулк ила кишвар анга,
Балки жаҳон мулки мусаххар анга.
Мулк ўзию, тахт ўзию шоҳ ўзи,
Борча ўзи, барчадин огоҳ ўзи. (3. 48.)

Кўнгил ўзлигини ва раббини танишда маърифатга эришади. Мана шу тасвирлардан сўнг Навоий Ҳожа Баҳовуддин Балогардон ҳақидаги бобни бошлайди, яъни кўнгил эгаси ҳақида ёзади. Бу мантиқан муносиб ва мувофиқ эди.

Бу ўринда шуни айтиш керакки, кўнгил ҳақида ёзиш Низомий ва Жомийда ҳам бор. «Маҳзанул-асрор»да Низомий Ганжавий: «Дар тавсифи шаб ва шинохтани дил» (Тун таърифи ва кўнгилни таниш) деган бобни келтириб, бир кеча хилват қолиб; ўз-ўзи билан суҳбат кургани ва кўнгил нима эканини англаганини ёзади:

Роҳи ту дил донад, дилро шинос

(Сенинг йўлингни кўнгил билади, кўнгилни танигил), деб ўзига хитоб қилади шоир. Низомийда кўнгил ҳис ва ҳирсга, ақлу нафсга зид қўйилади. Низомийда дил таърифи:

Чун маликул арш жаҳон офарил,
Мамлақати сурату жон офарид.
Дод ба тартиби адаб резизише,
Сурату жонро ба ҳам омезише
3-ин ду ҳамагўш дил омад падиц,
Он халафе, к-ў хилофат расид. (4. 292.)

(Тангри таоло жаҳонни яратгач, жисм ва жон мамлақати – инсонни яратиб, муайян тартиб билан, қонда билан сурат ва жонни қўшиб тузди. Бу икки қўшилишдан дил вужудга келди, бу халифаликка етти халифа - ўринбосар эди).

Демак, дил – инсон, яъни рух. Инсон Тангрининг ердаги ўринбосари, шу боис дил ишк-маърифат макони, у вужуд султони, Низомий Ганжавий бундан кейинги икки «хилват» ва «хилват самаралари» деб номланган бобларда кўнгил ҳақидаги фикр-қарашларини чуқурлаштирган: кўнгилни парвариш қилиш йўллари ва аҳамияти, хилватнинг роздонлиги ва сирлашиш учун муҳимлиги таъкидланади. Мулк ва дунёга муносабат, нафс ва ҳис масалалари ҳам тилга олиб ўтилади. Демак, кўнгилни алоҳида масала сифатида олиб қараш Низомийдан бошланган. Амир Хусрав бунга аниқ сўфиёна тус бериб, сўфийнинг хилватдаги ҳолатларини тасвирлайди. Алишер Навоий эса, кўнгилнинг моҳиятини тушунтириш ва унинг оламлар бўйлаб сайрига ва илоҳий кудратдан ҳайратланишига эътибор беради. Натижада, кўнгил – рух, кўнгил – инсон тушунчалари уччала улўғ шоирда ҳам ҳар хил усулда исботлаб берилган. Низомий, Амир Хусрав ва Навоий кўнгилни бош инсоний фазилат, илоҳий маънолар хазинаси, деб ҳисоблайдилар.

Алишер Навоийнинг улўғ устози ва пири Абдурахмон Жомийнинг «Тухфатул ахрор» дostonида ҳам анъанага биноан, кўнгил ҳақидаги боблар берилган. Чунончи, «Дар кашфи парда аз ҳақиқати дил дар паҳлўйи соҳибдилон дил шавад» (Кўнгил ҳақиқати юздан пардани кўтариш ва кўнгил соҳибдиллар ёнида кўнгил бўлиши баёнида) деб номланган бобда кўнгилнинг нима экани тушунтирилади.

Жомий ёзади:

Дил агар ин муҳра бувад, к-аз гил аст,

Фарқ ба-ин муҳр зи хар мушкил аст.

Лофи хирадманди аз ин мўҳра чанд,

Хар ҳам аз ин муҳра бувад баҳраманд. (5. 259.)

(Кўнгил агар ана шу лойдан ясалган муҳра – гувала бўлса, у кўнгил эмас, бундай муҳр билан эшакнинг юраги орасида фарқ топиш қийин. Шунини юрак-кўнгил деб чираниш шунчами, эшакдан ҳам бу юрак-муҳра бор-ку).

Шундан кейин, Жомий учта пир суҳбатини келтиради: биринчи суҳбат – илмул яқин тўғрисида, иккинчи суҳбат – айнул яқин тўғрисида, учинчи суҳбат – ҳаққул яқин тўғрисида. Ушбу суҳбатлар орқали муриднинг Тангрини таниши тезлашиб, илоҳиёт моҳиятини идрок эта боради.

Демак, Навоийнинг кўнгил моҳиятига бўлган қарашлари салафларига мувофиқ келади, жумладан «Ҳайрат ул-аброр»нинг «Кўнгул таърифидаким...» боби «Тухфатул аброр» дostonининг юкорида эслатганимиз «Дар кашфи парда аз ҳақиқати дил» боби билан мазмунан ўхшашдир. Навоий, бир-бирдан қолишмайдиган уч буюк устозидан баҳраманд бўлиб, яна бу тафаккур майдонига янги фикру ўйлар, фалсафий – орифона қарашлар билан от қўйган эди.

Яна шу нарса ҳам равшанлашдиким, илоҳ – кўнгил – расул – пир – сўфий – шоир бир силсила, бир-бирига яқин. Буларнинг бари комил инсон сифати ва киёфасини, ботний оламини белгилайди. Кўнгил – илоҳ макони

экан, Аллоҳнинг барча мўъжизалари шу ерда содир бўлади, шул кўнгил поклиги инсонни инсон қилади. Кўнгил қанча тозаланса, шунча одам Аллоҳга яқинлашади, дейди Алишер Навоий. Пайғамбар ва ватийлар эса кўнгил поклигининг олий тимсолидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Амир Хусрав Дихлави. Матлабул-анвор, М. «Наука», 1975.
2. Муҳаммад Хузарий. Нурул яқин. Т.: «Чўлпон» «Камалак», 1992.
3. Алишер Навоий. Хамса. Танқидий матн. Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. Т.: 1960.
4. Низомий Ганжавий. Куллиёт дар панж жилд. 5-жилд. Душанбе. «Ирфон», 1984.
5. Абдурахмон Жомий. Ҳафт авранг. Тошбосма. «Фан», Т.: 1913.

Самарқанд

Файзуллаҳон НАБИЕВ

ТАБИАТ ТАСВИРИ ВА ЛАФЗИЙ САНЪАТЛАР

Алишер Навоий асарлари олижаноб ғоялар хазинаси бўлганидек, лафзий санъатларнинг ҳам битмас-туганмас манбаидир. У лирикада ҳам, эпик ва насрий асарларида ҳам бадий санъатларнинг хилма-хил кўринишларидан моҳирлик билан фойдаланган. Айниқса, Навоийнинг табиат тасвирида қўллаган бадий санъатлари ниҳоятда ранг-баранг ва жозибалидир.

Алишер Навоий табиатнинг ҳассос куйчиси. У «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун»да қаҳрамонларнинг портретини чизиш ва руҳий дунёсини ёритишда, уларнинг ҳис-туйғулари ва маънавий оламини очиб беришда табиат манзараларига ва табиатга таалуқли компонентларга қайта-қайта мурожаат этади. Шу билан бирга, пейзажда *тасбеъ*, *тарди акс*, *ҳожиб*, *иштиқоқ*, *илтизом*, *муқаррар*, *мувозинна*, *тавзий* ва *тақрир* каби кўплаб бадий санъатларни қўллайди. Булар, сўзсиз, асарларнинг ғоявий-эстетик қимматини оширганидек, муаллиф мақсад-муддаосини рўёбга чиқишида ҳам муҳим омил сифатида хизмат қилади.

«Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун»да биринчи мисранинг охиридаги сўз иккинчи мисранинг бошида айнан такрорланиб, *тасбеъ* санъатини яратган байтлар жуда кўп. Навоий дostonларининг бадий қимматини ошириш мақсадида барча имкониятлардан кенг фойдаланади:

Ки ҳар бир кўргузуб жаннат *фазоси*.

Фазосидек суви бирла ҳавоси.

Келиб бир фаслға ҳар бир мувофик,

Бўлуб шаҳзода оромиға лойиқ.

Лавҳада асосий гап қурилажак тўрт қаср учун танланган жой ҳақида, унинг мусаффо табиати ҳақида борапти. Ҳар қайсиси йилнинг маълум бир фаслини ўзида акс эттирувчи бу жойлар гўзалликда тенгсиз, жаннатмисол. Эпизодда табиатнинг фусункор образини мукаммаллаштириш учун хизмат қилмаган бирор деталь йўқ. Тасбеъ санъати ҳам шунга мослаштирилган. Биринчи мисрадаги «фазоси» кенгликни, чегарасизликни бишдирса, иккинчи мисрадаги «фазоси» қасрлар учун танланган жойларнинг баҳаво, серсув ва хушманзаралигини ифодалайди. Демак, байтдаги лафзий санъат ўзининг асосий функциясидан ташқари, пейзажнинг эмционалликни ҳам оширапти.

Навойнинг мўъжизакор қаламида сайқал топган ранг-баранг табиат лавҳалари мукаммаллиги ва мумтозлиги билан кишини эстетик завқ бағишлайди. Шунингдек, биз шеърий санъатларни қўллашда ҳам унинг тенгсиз маҳорат эгаси эканлигини кўрамыз.

Профессор Н.М.Маллаев таъкидлаганидек: «Шоир байтдан-байтга, шеърдан-шеърга ўтиб борар экан, янги-янги ва оригинал бадий тил воситалари яратади, сўз ўйинлари ва ҳарфларнинг ёзилиш шаклидан мароқли бадий фигуралар ясайди, кўпинча улар биргаликда келиб, бир образда мужассамлашади. Навоий табиат лавҳаларини моҳирлик билан тасвирлайди. У кўпинча баҳор мавсумига мурожаат қилади, баҳор тасвири фонда шодлик ва қувноқликни ҳам, қайғу аламини ҳам моҳирлик билан ифодалайди, лавҳадан портретга, портретдан лавҳага ўтиб боради»¹.

Мисол учун «Фарҳод ва Ширин»даги киш пейзажини олайлик. Лавҳада киш фаслига хос барча сифат ва хусусиятлар, кўриниш ва манзаралар гўлалигича ўз аксини топган. Китобхон кўз ўнгида зумрад кишнинг барча нозик ва нафис нуқталаригача жилваланиб турувчи жонли манзараси гавдаланади:

Қамар Сар чашмаси ҳар тун тўнғуб муз,
Муз ўлғон қатралар гирдида юлдуз.

Муз айлаб ер юзин ойна ойн,
Ғалат қилдим, дегил ойнаи чин.

Совуғ ўт таъбидин элтиб ҳарорат,
Шарар ўртарға кўргузмай шарорат.

Қаҳратон киш. Тунги совуқдан гўё ойнинг нур булоғи музга айланади. Унинг теварак-атрофидаги товланиб турувчи юлдузлар муз қатраларидир. Муз ер юзини ойнабанд этган. Тўғрироғи, Чин ойнасига ўхшатиб қўйган. Қаттик совуқ ўтнинг ҳароратини қамайтириб, аланганинг ўртовчи-ёндирувчи хусусиятини йўқотган. Лавҳа бадий жиҳатдан гўзал. Шоир қаҳратон кишни, унинг аёзли тун манзараларини нозик ва нафис деталаригача акс эттирар экан, классик поэтиканинг тасбеъ, тақир,

¹ Маллас Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Қайта ишланган учинчи нашри. Т.: «Ўқитувчи». 1976. 40-бет.

илтизом, ҳожиб каби лафзий ҳамда тадриж, тазод, таносиб, ружуъ, ташбех каби маънавий санъатларини мислсиз даражада мохирлик билан қўллайди. Шу туйфайли киш пейзажи янада гўзалроқ манзара ва моҳият касб этади.

Алишер Навоий қаҳрамонларини севади, ардоқлайди. Унингча, хотин-қизлар алоҳида эъзозга, муҳаббатга лойик. Зотан, Навоий хотин-қизлар васфида, уларнинг хусну таровати, ақлу заковати ва фазилатлари ҳақида самимияту эҳтирос билан сўзлайди.

Дарёи малоҳат ичра гавҳар,

Гавҳар неки, акси меҳри ховар.

Гап Лайлининг гўзаллиги ҳақида. Маъшуканинг хусни дастлаб малоҳат дарёсининг гавҳарига ўхшатилади. Бироқ бундан қаноатланмаган муаллиф, кейинги мисрада уни порлоқ Шарқ қуёши эканлигини таъкидлайди. Кўринадики, тасвирда табиат ва коинотдаги мавжуд гўзаллик тимсоллари ҳамда бадий тасвир воситалари ўзаро уйғунлашиб, маҳбуба жамолининг беназир эканлигини намоён қилган.

Модомики, поэтика хусусида гап борар экан, байтдаги санъатларга, уларга юклатилган бадий вазифаларга эътибор берайлик.

Икки бор қўлланган «гавҳар» сўзи тасбеъ санъатини вужудга келтирган бўлса, бир хил маънода – «қуёш»ни билдирадиган икки сўзнинг («меҳр», «ховар») такрори мукаррарни; маъшуқа чиройининг гавҳарга нисбати ташбехни; унинг иккинчи бор қуёшга монанд қилиб берилиши ташбехи мусалсални; «дарё» билан «гавҳар» орасидаги боғлиқлик таносибни; «дарё» ва «гавҳар» - модда ва жисм орасидаги зидлик тазодни, ниҳоят, муаллифнинг Лайли гўзаллигини ифода этувчи дастлабки фикридан воз кечиб, ёз чиройининг «меҳри ховар»га монандлигини таъкидлаши – бадий тасвирда порлоқ натижага эришиши ружуъ санъатини вужудга келтирган.

Хуллас, бир байт шеърда пейзаж яратиш ҳамда лафзий ва маънавий санъатларни /етгитла/ биргаликда қўллаш Навоийнинг юксак салоҳиятидан далолатдир.

«Фарҳод ва Ширин», «Пайли ва Мажнун»даги тасвир имкониятлари асосида битилган байтлар – пейзаж лавҳалари ҳам кўп учрайди. Бу санъат шундан иборатки, байт бошида келган сўз байт охирида яна такрорланади:

Мушк онча сочиб бу охуйи Чин,

Ким айлади мўндуларни мушқин.

Мазмуни: Чин оҳуси шу қадар кўп мушк сочганидан, қопқаларни ҳам муаттар қилиб юборган.

Бир қарашда, Лайлининг оҳуга, айниқса, мушқка мутлақо дахли йўқдек. Аммо синчиклаб кузатилса, шоирнинг маъшуқа, мушк ва оху – инсон, наботот ва ҳайвонот оламидаги нафис нуқталарига, нозик ўхшашликларга ишора этаётганини англашилади.

Булар, бизнингча, шулардан иборат.

а) Лайли –табиатдан гўзал қиз. Яна у ҳайвонот дунёсининг гўзаллик тимсоли –оҳуға киёсланади. Демак, гўзаллик жиҳатидан улар ўзаро монанд:

б) мушк – ранг жиҳатидан қора, муатгарлик жиҳатидан ўта хушбўй модда. Бу борада наботот оламидаги ҳеч бир нарсани унга тенглаштириш мумкин эмас. Айни чоғда, мушк – ёрнинг сочи маъносига эга. Уларнинг ҳар иккаласида ҳам муатгар ҳид тарқатиш хусусияти мавжуд. Шу нуқтан назардан мушк билан ёрнинг сочи мантиқан боғланади.

в) энди мушкнинг олинishi ва тайёрланиши ҳақида. Ўтмишда мушкнинг таркибидаги маълум моддани – қотишмани оҳунинг киндигидан олганлар. Унга гулоб, анбар ва бошқа турли хил моддалар қўшиб, мушк тайёрлаганлар². Маълум бўладикки, оҳу билан мушкнинг алоқага киришуви табиий асосга эга.

Шундай қилиб, нарса ва ҳодисалар орасидаги ҳамоҳанг нуқталарни топиш, уларни бадиий нисбатга айланттириш ва яна тасдир санъатини бенуқсон тарзда қўллаш шеърға алоҳида табиийлик, оҳангдорлик бағишлаган.

Ёки «Фарҳод ва Ширин»даги мана бу тасдирили байтни кўрайлик:

Хаёли бирла туну кун мақоли,
Мақоли бирла ою йил хаёли.

Мазмуни: Унинг(Шириннинг) сўзи туну кун Фарҳод хаёли билан, хаёли эса ою йил унинг сўзи биланд банд.

Фарҳод диёридан, ота-она ва дўстларидан йирокда душманнинг мақр тузоғида ҳалок бўлган. Меҳинбону, Ширин, бутун арман эли мотам тутган. Фарҳод йигит умрида ёвузлик қурбони бўлди. Ширин учун энди тирикликнинг қизиги, ҳаётнинг мазмуни қолмаган. Унинг фикру зикрида дили ва тилида Фарҳод. Навоий Шириннинг ўша пайтдаги ҳолатини, мураккаб туйғулар уммонини объектив воқеликнинг турли-туман ҳодисалари орқали янада кучайтириб, бўрттириб кўрсатишга муваффақ бўлади.

Энди байтнинг поэтикаси хусусида:

1.Байтда *таъод* санъати уч бор такрорланади:

а) «тун» - «кун» ёруғлик ва қоронғулик орасидаги зидлик;

б) «кун» - «ой»;

в) «ой» - «йил» сўзлари орасида ҳам даврий тафовутлар мавжуд.

2.Байт «хаёли» сўзи билан боғланиб, яна «хаёли» сўзи билан яқунланади. Бу – тасдир.

3. Биринчи мисранинг охиридаги «мақоли» сўзининг иккинчи мисранинг бошида айнан такрорланиши асосида тасбеъ санъати вужудга келган.

4. «Хаёли» - «мақоли», «мақоли» - «хаёли» сўзларида тарди акс бор.

5. «Туну кун» - орттирма даража; «ою йил» – ҳаддан ташқари ортттириш – тадриж санъати.

6. Мисралардаги сўзларнинг ўзаро вазидош ва оҳангдошлиги асосида тарсеъ санъати қўлланилган.

7. Ҳам байтнинг бошидаги, ҳам охиридаги сўзлар оҳангдош, демак, байт қўшқофияли.

² Бу ҳақда қаранг: Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. Т. Ғ.Ғулом номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979, 41-бет

8. Ҳаётда энг яқин кишидан бевақт ажралган, қалби ғам-алам ва мусибатларга тўлиб-тошган бокира Шириннинг аянчли аҳволи бўрттирилиб, муболағали тарзда тасвирланади.

9. Мумкин бўлмаган нарсанинг мумкин қилиб кўрсатилиши – мумтанеъ санъати ҳам мавжуд. Яъни: Фарҳод вафот этган, бироқ Ширин «ою йил» унинг ҳаёли-хотира билан яшайди, аза тутайди. Ваҳоланки, Фарҳод вафотидан бир неча кун ўтиб-ўтмай Ширин ҳам севгилисига жасади устида жон берган эди...

Шу тариха бир байтда чуқур, бироқ тугал маънони, қаҳрамоннинг аянчли ҳолати ва мураккаб руҳий дунёсини, аини бир пайтда классик поэтиканинг унга яқин маънавий, лафзий ва муштарак санъатларини мужассамлаштира олиш учун Навоийдек даҳо санъаткор керак. Дарҳақиқат, фаҳрияларидан бирида

Агар хосса маъни гар иҳом эрур,

Анинг кунда юз байти ҳалвом эрур, – деган шоир ўз даврининг барча фанлари қатори классик поэтикани ҳам барча нозикликлари билан мукамал эгаллаган эди. Юқоридики кўрганамиз мўъжаз лавҳаларда йигирмага /яқин тармоқлари билан ўттиздан ошади/ бадийий санъатнинг беғуссон қўлланишини уларнинг асосий ғоя, мақсад йўлида хизмат қилдирилиши ва бошқалар бунинг ёрқин далилидир.

Хулоса қилиб айтганимизда, Алишер Навоий пейзаж ва бадийий санъатлар орқали табиат ва нафосат оламидаги ранг-баранг кўриниш ва манзараларни, инсоннинг ташқи киёфаси ва ички дунёсидаги осонликча илғаб бўлмайдиган мўъжаз деталлар ва нозик туйғуларни рангинг бўёқларда, гўзал шаклларда моҳирона акс эттирадимики, бу билан бир томондан, «шеърдан қузатилган мазмун ва муддао кучайтирилса, иккинчи томондан, мисраларнинг янада раван ва мусиқий қилади»³. Зеро, бу ўқувчилар қалбига, шеършунослар шуурига янада кучлироқ таъсир этиб, уларда она табиатга, табиат гўзалликларига, инсонга, унинг улуғворлигига меҳр-муҳаббат уйғотади.

Мана бу байтда тарсеъ санъати бор:

Йикилса ҳужра, бўлсун қаср обод,
Қурса сабза, бўлсун сарв озод.

Мисралардаги сўзларнинг ўзаро вазндош ва оҳангдош бўлиб келиши шеърнинг эмоционалликни оширган. Шу билан бирга байтдаги қатта ижтимоий мазмунни ҳам алоҳида қайд этиб ўтиш керак. Фарҳод «бузуқлик» оламидан қанчалик шикоятланмасин, лекин ҳаётдан юз ўгирмайди. У ҳаётнинг раванқини, гуллаб-яшнаши ва безавол бўлишини орзу қилади. Умуман, дoston қаҳрамонларининг асосий шиори ўз ҳаётларининг сўнгигача комил ишонч билан яшаш ва яшаш учун тинимсиз курашишдан иборатдир. Тарсеъ ҳам пейзажга, персонажнинг нутқига раванлик, таъсирчанлик бағишлапти. Шу каби фазилат ва хусусиятлар асарлардаги бошқа тарсеъий байтларда ҳам кўринади.

³ Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: «Ўқитувчи», 1976. 591-бет.

Су узра чунки сарсар гутти таскин,
Ер узра баҳри ахзар топти тамкин.

Ёки:

Кўк боғида гуллар ўлди нобуд,

Ер боғида гуллар ўлди мавжуд, – каби байтларда шоирнинг бадий фантазияси ҳаёт ҳақиқати ва табиат ҳодисалари билан умумлашган ҳолда қаҳрамонлар руҳий оламига таъсир этади. Ишқ ўти, васл иштиёқи Фарҳод ва Қайснинг бутун вужудини ўртаган. Улар жамиятнинг фаол аъзолари, аммо ёлғиз. Кишилар орасида яшайдилар, бироқ ҳамдард тополмайдилар. Хуллас, ошиқлар дардини, ҳасратини тушунадиган, уларга малҳам берадиган, мадақкорлик қиладиган кишилар йўқ. Она-табиат, унинг бағридаги наботот ва мавжудотлар олами, демакки, бутун борлиқ гўё ошиқларга ҳамдард. Табиатда ўзгача бир ҳолат – сокинлик. Дастлаб табиат ошиқлари руҳий дунёсидан андоза «олган» бўлса, энди шунинг тескараси – персонажлар руҳий ҳолати табиатга мувофиқлашади. Шу тарзда Навоий асарларида табиат сирларининг инсонга ва аксинча, инсон руҳий дунёсининг табиатга ўтиб туришини кузатиш мумкин. Тарсей санъати асарлардаги воқеаларнинг мазмунан ва шаклан гўзал бир тарзда хотимланиши учун, муаллиф мақсадининг мукамал ҳолда рўёбга чиқиши учун муҳим аҳамият касб этган.

Тарсей – соф лафзий санъат. У сўзларнинг қўлланишдаги шаклий жиҳатида асосланади. Лекин кўриб ўтганимиздек, бу санъат шоир ҳис-ҳажжонини, қаҳрамонлар руҳий дунёсини одатдагидан кўра кучлироқ ифодалашга, демакки, гоёга, мазмунга хизмат қилдиради.

«Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonларида акс санъатини ҳам кўп учратамиз. Масалан:

Хаво доғи булутдин кийди синжоб,
Булут доғи хавога сочти симоб.

Биринчи мисрадаги «хаво» ва «булут» сўзларининг кейинги мисрада ўз тартибини ўзгартириши акс санъатини вужудга келтирган.

«Мажнуннинг ваҳшатлик элдин улфат ришгасин узғони» тоғу саҳроларга, чўлу биёбонларга бош олиб чиқиб кетганидан кейин, ёлғиз фарзандидан айрилган ота-она чексиз қайғу, дард-алам ичида қолади. Улар учун олам қоронғи. Шоир фарзандлари доғида куйиб ўртанган ота-она аҳволи-руҳияси ҳақида сўзлар экан, тарди акс санъатида қайта-қайта мурожаат этади:

Оқшомдин тонгга жони маҳзун,
Тонгдин оқшомга ашки гулгун.

Фарзанди доғида чексиз изтироб чеккан она, оқшомдан тонггача мунгли товуш чиқариб йиғлайди, тонгдан оқшомга қадар қонли кўз ёши тўкади. Байтда она қалбининг туйғулар уммонини ёритиш учун табиат ҳодисалари билан лафзий санъатларидан тарди акснинг ўзаро уйғунлашиб кетганини кўрамайз.

Ниҳоят, учинчи мисол:

Субҳимга етишти шоми меҳнат,
Шоимга юз урди субҳи рихлат.

Муаллиф биринчи мисрада ишлатган «субҳ» ва «шом» сўзларини кейинги мисрада усталик билан ўрни алмаштириб, шеърнинг мазмуни ва муסיкийлигини яна ҳам оширишга эришган. Бунинг табиат фониди тажассум топиши мисраларга алоҳида табиийлик ва тасирчанлик бағишлаган.

Хуллас, тарди акс Навоий асарларидан муайян мақсадни образли-эмоционал ифодалаш ва ранг-баранг маъно оттенкалари ҳосил қилиш учун қулай имкониятлар яратувчи поэтик воситалардан биридир⁴.

Бадий асарнинг қимматини оширишда ҳожиб санъатининг алоҳида ўрни бор. Унинг моҳиятини чуқур хис этган шоир дostonлариди бу лафзий санъатга кенг ўрин беради. У байтга алоҳида жаранг бағишлайди:

Сабо қилғоч сув ичра зар фишонлиг,
Сунинг тигини айлаб зар нишонлиг.

Байтди «зар» сўзи қофиядан олдин тақоррланиб, ҳожиб бўлиб келмоқди. Лекин диққат билан кузатилса, унинг бошқа бир муҳим вазифани ҳам бажараётганлиги сезилади. Шеърдаги ҳожиб – «зар» айни бир вақтди ранг маъносига ҳам эга. Навоий табиат манзарасини чизар экан, рангларнинг уйғунлиги, ўзаро мутаносиблигига алоҳида эътибор беради.

Оқ ва қора – контраст ранглар, антонимлар. Оқ – ҳаёт, яхшилик ва бахт-саодат рамзи. Қора ранг, одатди, классик адабиётди, жумладан, Навоий асарларида бўлажак кўнгилсиз воқеанинг, машғум фожианинг рамзи сифатида берилади. Шоир қаҳрамонларнинг изтиробларга тўлиб-тошган қалби, мусибатли саргузаштлари тасвирида қора рангга, хусусан, тун манзараси ифодасига қайта-қайта мурожаат этади. Шу жиҳатдан, «Фарҳод ва Ширин»даги «ҳажр шомининг беҳад қоралиги ва ниҳоясизлиги» боби, «Лайли ва Мажнун»даги «тун маҳобати таърифидаким...» ва севишганларнинг охириги учрашув туни боблари, шунингдек, уларди қўлланган ҳожиб санъати жуда характерлидир.

Фарҳод – улуг мақсадлар йўлиди тинимсиз курашувчи олижаноб шахс. Бу йўлди ҳамфикр ва маслақдошлари кўп бўлса, унинг фояларига қарши иш тутадиган худбин ва мунофиқлар ҳам оз эмас. Навоий наздида самимий севгини фожиага айлантирган босқинчи Хусрав ўшандай худбин ва мунофиқлар тўдасининг бошлиғидир. Инсоний фазилатлардан тамомила бегона бўлган «ошик» Хусрав Фарҳоднинг бошига «туганмас ҳажр шомини солиб», «бало тошлари»ни ёғдирали. Муаллиф тун эпизоди орқали, бир томондан, гўзал ва комила Ширин васлига муштоқ ошикнинг, иккинчи томондан, давринг қаттоллиги ва давр кишиларининг зулму ситамларидан тўйган Фарҳоднинг дарду ҳасратларини ниҳоятди моҳирлик билан тасвирлайди. Алишер Навоий бу ўринди реал манзарага фантастик мажозий моҳият беради, лавҳади жонлантириш усулини қўллайди. Табиат гўё

⁴ Исҳоқов Е. Классик адабиёт поэтикасидан маълумотлар. Тарди акс. Ўзбек тили ва адабиёти. 1971, 6-сон, 83-6.

ўзлигидан маҳрум. Гўё у ғайри-табиий ҳолатда. Фантазия, романтика қаҳрамонларнинг руҳий дунёсини очишга тўла мувофиқлаштирилган. Лафзий санъатлардан жонлантириш /ташхис - шахслантириш/ шу йўлда хизмат қилдирилади:

Азо тутмоқ учун айлаб баҳона,
Узорин чун каро айлаб замона.

Табиат кимсасиз Салосил ғорида занжирбанд этилиб, гоҳ ҳушида ва гоҳ беҳуш ётган Фарҳод учун «аза тутган», мотам либосини «кийиб олган». Сокин табиат мунгли бир кўринишда оғир дардлар туфайли алаҳлаб ётган Фарҳодга «ҳамдардлик» қилади. Бунда ҳамма нарса гўё ақл ва ҳисга кирган. Кўкда на ойдан ва на бирор зиё – нурдан нишона бор. Кимсасиз ошиқ ҳолига мотам тутаётган борлик ниҳоятда маҳобатли. Демак, буларнинг ҳаммаси Фарҳоднинг аини пайтдаги аҳволи-руҳиясига мос. Тун пейзажиде кишини ҳайрат ва даҳшатга солувчи барча хусусиятлар, кўринишлар энг кичик элементларгача нафис штрихларда акс эттирилган. Филология фанлари доктори С.Эркиновнинг ёзишича, «...пейзажлар ҳикоя қилинаётган воқеалар учун фон эмас, балки ана шу воқеанинг узвий бир бўлаги, қаҳрамоннинг ранг-баранг кечинмаларини юзага чиқарувчи восита бўлиб қолади, ҳикоянинг мантикий муқаддимаси ёки хотимасига айланади»⁵. Мисралардаги қофиядан олдин такрорланган «айлаб» сўзи /ҳожиб/ тун манзарасининг, у билан боғлиқ ошиқ кечинмаларининг, демакки, бадий ҳикоянинг маъно ва моҳиятини орттириш учун хизмат қилмоқда.

«Лайли ва Мажнун»да севишганларнинг қора қисмати ҳақида сўзлаган Навоийнинг фикрий ифодани кучайтириш, қалб тугёнларини ич-ичигача очиш мақсадида тун пейзажи ва бадий санъатлардан ҳожибга янада қатта вазифалар юкланганини кўраимиз:

Даврон уза абри қир монанд,
Тун кири юзига қир пайванд.

Шоир кечанинг ниҳоят даражада қоронғи эканлигини таъкидлаш ниётида «абр», «қир», «тун» сўзларидан ва уларнинг эквивалентларидан ҳамда шеърӣ санъатлардан (масалан, ҳожибдан) фойдаланади. Биринчи мисрадаги «абр» - булут, маъно бўёғига кўра қора. Иккинчи мисрадаги «тун» - кеча, моҳияти жиҳатидан қоронғилик олами. «Тун кири» - зимистон оқшом, бирор зиёдан ному нишона бўлмаган тун, ниҳоят, «қир» - қора мум. Кўринадики, туннинг маҳобати тасодифий тарзда эмас, балки тадрижий равишда ортиб боради.

Маълумки, булутга хос хусусиятнинг бирламчиси – унинг қоралиги бўлса, иккинчиси – ҳаракатда эканлиги, кўчиб юриши.

Демак, борлиқнинг зимистонга айланиши мантикий асосга эга. Шу тарзда шеърӣ гоҳ ҳаётӣ либос кияди. Байтнинг фазилати булар билан чекланмайди. Бу ўринда мутафаккир шоирнинг айтганидан ташқари, айтмоқчи бўлгани ҳам муҳим аҳамиятга молик.

⁵ Эркинов С. Навоӣ «Фарҳод ва Ширин»и ва унинг киёсий таҳлили. Т.: «Фан». 1971. 232-6.

Таъкидланганидек, тун ниҳоятда маҳобатли. Ундан «омонлик» кутиш мумкин эмас. Шунингдек, инсон қадр-қиммати поймол этилган жамиятда севишганларнинг қисмати ҳам қора, фожиали. Шу нуқтаи назардан қаралганда, тун билан ошиқ-маъшуқлар қисматидаги ўхшаш томонлар ўз-ўзидан ойдинлашади.

Лайли ва Мажнун сўнгги бор учрашадилар. Бахтли тасодиф туйғули муассар бўлган васл шавқидан ошиқ ва маъшуқа бир муддат алам-изтиробларини унутишади, бир-бирларига беҳад меҳрибонликлар кўрсатишади.

Бир соғар аро тушиб ики мул,
Бир гунча аро бутуб ики гул.

Байтда ҳожиб муҳим функцияни адо этган. Бу ўринда «ики» сўзи ўз асл маъносини йўқотгани ҳолда бошқа бир тушунчани: яғналикни – қовушганлик, чирмашганликни аниқлаб келаяпти.

Шундай қилиб, қаҳрамонларнинг субъектив маънавий ҳаётини объектив воқеликнинг реал ҳодисалари орқали янада таъсирли қилиб кўрсатишга муваффақ бўлади.

«Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун»да кўп учрайдиган санъатлардан яна бири иштиқоқдир.

Достонлардаги ўзаги бир, лекин шаклан ҳар хил ҳамда турлича маънони ифода этувчи сўзлар шоирнинг фикрий ифодасига, тасвирланаётган нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятига ҳамроҳанг бўлиб, уларнинг таъсир кучини оширишга хизмат қилдирилган.

Туриб базм ичра юз гулчеҳраи Чин,
Бориға ҳулла гулрангу гудогин .

Байтдаги «гулчеҳра», «гулранг», «гулогун» сўзларининг асосини – ўзагини «гул» сўзи ташкил этади. Аммо унга қўшимчалар қўшилиши билан шакли ҳам маъноси ҳам ўзгаради, иштиқоқ санъати вужудга келади.

Яна бир мисол:

Чу гул термакка ул сарви гуландом,
Кўяр гулшанда гулруҳлар била гом.

Мисраларда «гул», «гуландом», «гулшан», «гулруҳ» сўзлари иштиқоқ қилинган. Гул – гўзаллик рамзи. Севимли қаҳрамонларининг ҳусну малоҳатини таърифлаган Навоий андозани гулдан олади. Гўзал Ширин ва унинг қанизақлари тасвирида бу билан ҳам чекланмайди. Чунки гул табиатнинг кўрки бўлса, инсон бутун борлиқнинг безағи. Бу ҳаётдаги ҳамма нарсадан ортиқ ва муқаррам. Бинобарин, инсондаги сифат ва фазилатларни ҳеч нарса билан ва ҳатто гўзаллик рамзи бўлган гул билан ҳам тенглаштириш мумкин эмас. Ўз-ўзидан маълумки, Навоий ижодиётининг ёрқин саҳифалари инсон ва она-табиатга, инсоннинг улуғворлиги, табиатнинг файзу тароватларига бағишланади. Инсон шодлик онларида ҳам ва аксинча, қайғули дамларида ҳам ўзини табиат билан бирга ҳис этади. Навоий инсонни, унинг орзу-ўйларини, интилашларию туйғулар

уммонини табиат фониди, табиат билан бевосита боғлиқ ҳолда тасвирлайди. О.Шарафиддинов ёзганидек, «Навоий ўз замонида ҳеч кимга муяссар бўлмаган порлоқ, тўлақонли, жозибадор, чуқур мазмунли шеърят намунасини яратди. У шеърятни, гўзаллиқни ҳаётнинг ўзидан, инсон турмушидан излади. Кенг ва ранг-баранг ҳаёт тўлқини ичида Навоийни кўпроқ қизиқтирган нарса инсоннинг туйғу-эҳтиросларидир»⁶. Табиат ўзининг бутун бойлиги, бетақрор жозибаси билан шоир шеърятининг тематик хилма-хиллигини, бадий юксаклигини таъминлашда етакчи омили, асосий олтин фонд вазифасини ўтайди. Ўз шеърятининг энг ёрқин бўёқларини она-табиатдан, табиат гўзалликларидан қидириб топган хассос шоир унга бадий сайқал беради, классик поэтиканинг турли-туман лафзий ва маънавий санъатларини кичик бир эпизодда, ҳатто ягона бир байтда жамулжам этади...

Хулоса қилиб айтиш лозимки, Алишер Навоий учун аслида сўзнинг шаклига асосланадиган лафзий санъатлар ҳам шунчаки шаклбозлик эмас. Чунки шоир уларни асар ғоясини, ундаги асл маънонинг моҳиятини очишга хизмат қилдирган. Табиат тасвирида истифода этилган лафзий санъатлар мисолда ҳам, айтиш мумкинки, «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonларида шакл ва мазмун уйғунлигининг олий намунасини кўраминз. Бу ҳол, шубҳасиз, Навоий даҳосидан, Навоий абадиятидан далолатдир.

Боқижон ТҶХЛИЕВ

Соҳибжамол МУЗАФФАРОВА

«ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН»ДАГИ БИР БАЙТ

ТАҲЛИЛИГА ДОИР

Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonида шундай байт бор:

Булбул топмай ўзин азосиз,
Бўлғай пари бўйнига қаро кийз. (1. 278.)

Ваҳоб Раҳмонов ҳамда Найим Норкуловлар байтни шундай насрий баён қилишади:

«Булбул ўзини азали ҳисоблаб, ўз пардаларини қора кийз қилиб, бўйнига илган». (2. 350.)

Насрий баёнга иккита аниқлик киритилиши лозим.

Биринчиси, «пардаларини» сўзи билан боғлиқ. Уни шу шаклда эмас, балки «парларини» тарзида бериш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Чунки кийгиз бошқа материалдан эмас, балки фақат жундан қилинади. Бу ўринда «жун» материал ўрнида – пар, паг назарда тутилаётганини эслаш ўринли чикар.

Иккинчиси, булбул нега бўйнига қора кийгиз илиши керак? деган нуқта билан алоқадор.

⁶ Шарафиддинов О. Таълиланган асарлар. Т.: «Фан». 1978, 161-6.

Шуни таъкидлаш жоизки, бўйинга қора кийгиз осиб ҳодисасига мурожаат Навоийнинг «Хазойин ул-маъоний» туркумига кирувчи «Фавойид ул-кибар» девонида ҳам учрайди:

Ҳажри шомидин осиб гардун қаро кийз бўйнига
Субҳ чок айлаб јақо, ҳолимга шеван қилдилар. (3. 87.)

Яъни:

Ҳижрон (яъни айрилик) шоми туфайли гардун (осмон, фалак) бўйнига қора кийгиз осиб олган (бўлса),

Субҳ (бомдод пайти, сахар арафаси) ёқасини чок қилиб (йиртиб), ҳолимга нола ва фиғон қилдилар.

Нола қилиш, азоб чекиш кўнгил изтироблари билан боғлиқ бўлган ҳаракатлар ифодаси. «Шеван қилмок» унинг ифодасини билдиради. Бу ўринда байт ошиқ ҳолидаги ана шундай ҳолатга ишора қилмокда.

Умуман мазкур ғазал Навоий қалб кечинмаларининг оғриқли бир нуқтасини акс эттириши билан характерлидир. Зеро, матлаанинг ўзиёқ бунга очиқ ишораларни беради:

Эй кўнгул, душманлар анча макр ила фан қилдилар,
Ким вафолиғ дўстни жонимга душман қилдилар.

Буларнинг ҳаммаси ўлим – мотам билан алоқадорлиги киши эътиборини ўзига тортади. «Лайли ва Мажнун»да келтирилган мисолдан олдинги байтда бу очиқ айтилган:

Гул сўгини боғ тоза этгай,
Гардун уза ел хуруши етгай.

Бу ердаги «сўг» луғатларда «мусибат», «аза», «мотам», «ғаму андуҳ» деб изоҳланган. (5. 211.)

Қолаверса, мазкур байтлар мансуб бўлган XXXV бобга шундай сарлавҳа қўйилган:

«Хазон ели боғ зеболари ҳаёти шамъин ўчирганда, Лайли ҳаёти баҳорининг гулларини ажал хазони тундбоди кўкка созуриб, Мажнуннинг доғи булбули руҳи бадан қафасин гулбун узра ташлаб, ул ҳаволангон гул барги сўнгинча ҳаво тутқони» («Хазон ели боғ зеболари ҳаёти шамъини ўчирганда, Лайли ҳаёти баҳорининг гулларини ажал хазони совуқ шамоли кўкка созуриб, Мажнуннинг руҳи булбули бадан қафасини гулбун узра ташлаб, у яраланган гул барги сўлгунча учиб кетгани.»)

Демак, ўз-ўзидан равшан бўлмокдаки, байт мотам маросимидаги бир одат билан боғланиб кетмокда.

Профессор Б.Саримсоқовнинг кўрсатишича, ўзбекларда асримизнинг (XX асрнинг дейилмокчи) ўрталарига қадар шаҳар ва қишлоқларда махсус профессионал йиғичилар мавжуд бўлиб, улар «йиғичи», «гўянда» деб юритилган. Улар обрўли кишилар вафот этганда тақлиф қилинган.

Бундай йиғичилар анъанавий йиғиларни айтиб, маросим иштирокчилари руҳиятига, ҳис-туйғуларига таъсир этиб, уларни йиғлашга мажбур қилганлар.

Улар ижро этган йиғилар матни ўша даражада барқарор, бадий хижатдан сайқаллашган, кучли ҳиссий таъсирчанликка эга.

Йиғиларнинг ижро ўрни асосан марҳумнинг хонадони бўлиб, то майит қабристонга олиб кетгунга қадар эркагу аёллар, каттаю кичик – барчаси йиғида иштирок этадилар. Бу жараёнда аёлларнинг юзларини тирнаб, сочларини юлиб, яъни ўзларига азоб бериб йиғлаш одатлари диққатга сазовор.

Алишер Навоийнинг ўзи буни бир неча ўринларда, жумладан «Садди Искандарий»да тасвирлаб берган:

Ҳарош этмасанг юз, янолар киби,
Ўгул мотамида анолар киби.

ёки

Ўкурсам эди оқ сочимни ёйиб,
Келиб гоҳ ўзимга, гоҳи сустойиб.
Юзумни ўюб парголалар,
Очиб заъфронзораро лолалар.

Бундай одатни академик В.В.Бартольд туркий халқларга хос деб ҳисоблайди. (6.) Ҳақиқадан ҳам ўрта асрларда Ўрта ва Марказий Осиёда яшаган туркий тилли халқларда ўзига азоб бериб йиғлаш одати бўлганлиги кўпгина туркий манбалардан бизга яхши маълум. Масалан, Шарофиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида Амир Темур вафотидаги мотамда аёлларнинг бош яланг, юзларини тирнаб, сочларини юлиб, ўзларини тупроққа отиб йиғлаганликлари ҳақида қуйидагиларни ўқиймиз:

«Муҳаммад Султон Мирзонинг мадрасасига бордиларким, сохибқиронни анда кўйиб турдилар. Анда тушканда аза очиб, фарёд ва фиғонга машғул бўлдилар. Оғолар юзларини тирнаб, сочларини узуб, андоқ зори бирла йиғлар эдиларким, шарҳ қилса бўлмас. Ва шаҳзодаларнинг хотунлариким, шаҳарда эрдилар, бўйунларига қаро кийгизлар солиб, барча келиб жамъ бўлуб, фарёд қилур эрдилар». (7. 305.)

Мазкур парчада ўзига азоб бериб йиғлашдан ташқари яна бир қимматли қадимий одат ҳақида ҳам маълумот берилган. Бу эса аёлларнинг бўйинларига қора кийгиз (ёки унинг парчаларини) солиб йиғлаш русумидан иборат. Албатта, бўйинга қора кийгиз солиш айрилик азобининг оғирлиги ҳақида рамзий ишора бериш вазифасини ўтайди. Бу русум ўрта аср миниатюраларида ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, Муҳаммад Мурод Самарқандийнинг 1566 йилда «Шоҳнома»га чизган суратларининг ичида «Искандарга йиғлаш» маросими тасвирланган. Унда аёллар бўйинларига қора матолар солганликларининг шоҳиди бўламиз. (8. 91.)

Марҳум хонадонидagi йиғиларда «бўйин олар» деб юритиладиган одатга риоя қилишган. Бу одатга кўра, мотам маросимига янги кириб келганлар марҳум ёки унга яқин кишиларнинг бўйинларини кучоқлаб йиғлайдилар. Бу ҳамдардликнинг энг юксак рамзи ҳисобланган. Алишер Навоий «Ҳамсат ул-мутахаййирин» асарида Мавлоно Абдурахмон Жомий вафотида Султон Ҳусайн Бойқаронинг Мавлоно Зиёвудин елкасига бош кўйиб йиғлаганлигини шундай ёзади:

«Барча сўгворлик либосида, балки мотам ва азо балосида то улки ҳазрати Султон соҳибқирон (халлаза мулкаҳу ва тавалла умраҳу) – таширф келтурдилар, ҳой-ҳой йиғлаб ва талх-талх шўробалар тўқуб, бир замон ўлтуруб, Мавлоно Зиёвуддин Юсуфни шафқат юзадин кучуб, муддате бошин кўйнида асраб йиғлаб, сойир асҳобга кўнгул бериб, бу фақирни соҳиби азо тутуб... хулофот тахти ва салтанат маснади азимати қилдилар».

(9. 78).
Демак, «бўйин олар» русуми ўзбек халқ мотам маросимида жуда қадимдан мавжуд бўлиб, у марҳумга яқин кишиларнинг бир-бирларига чуқур ҳамдардлик билдиришларининг рамзий ифодасини англатади.

Бўйинга кийгиз солиш эса ана шу ифоданинг баланд даражаларидан бирини англатади. Зеро, инсоннинг ҳаётдан кўз юмиши, у дунёга йўқлик дунёсига узатилиши ҳар бир киши учун қайғули. Муқаррар бу вақтнинг яқин кишилар қисматида юз бериши – бобо ва момолар, ота-оналар, ака-укалар, опа-сингиллар, ёр-биродарларнинг вафоти ҳар бир кишига қаттиқ таъсир қилади.

Уларнинг дийдорини бошқа кўролмаслик, улар билан бошқа сўзлаша олмаслик, улардан кўмак ололмаслик, уларга ёрдам кўлини чўза олмаслик-абдий айрилик изтироблари ҳар қандай кишининг қалбига ларза солади, кўзларида алам ёшларини қалқитади.

Буларнинг ҳаммаси шунини кўрсатадики, Алишер Навоий юқоридаги байтида мазкур одат билан алоқадор бўлган анъана ҳақида гапирган. Бу билан ўз қаҳрамонлари руҳиятидаги кучли эврилишларнинг аниқ тасвирини беришга эриша олган.

АДАБИЁТЛАР

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Тўққизинчи том. Хамса. Лайли ва Мажнун. Т.: «Фан», 1992.
2. Ўзбек адабиёти бўстони. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Насрий баён муаллифлари Ваҳоб Раҳмонов ва Найим Норқулов. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1990.
3. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Олтинчи том. Фавойид ул-қибар. Т.: «Фан», 1991.
4. Фарҳанги забони тожики. Иборат аз ду жилд, жилди II, М., Советская энциклопедия, 1969.
5. Саримсоқов Б. Мотам маросими фольклори. Т.: «Фан», 1988.
6. Бартольд. Собр. соч. т.2.часть 2. М., Наука, 1961.
7. Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. Т.: «Шарқ», Т.: 1997.
8. Полякова Е. А. Раҳимова З.А. Шарқ миниатюраси ва адабиёти. Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.
9. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн бешинчи том. Хамса ул-мутаҳаййирин. Т.: «Фан», 1998.

НАВОИЙ ИЖОДИДА ҲАЁ ТАЛҚИНИ

Бугунги кунда Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини кенг режа асосида ўрганишга катта аҳамият берилганини умумтаълим ва олийгоҳларнинг ўқув дастурларида ҳам кузатиш мумкин. Чунки улуғ мутафаккир шоирнинг шахсияти ва серқирра ижодий мероси барча авлод вакиллари учун битмас-туғамас ибрат манбаидир. Муҳими шундаки, бугун Навоийни англаш ўзликни англаш даражасига айланди. Ёшларимиз мактаб партасидаёқ шоирнинг ҳаёти билан танишиш билан бирга, унинг рубоий ва туюқлари, фард ва қитъалари, ғазаллари, дostonлари ҳамда илмий асарлари билан ҳам яқиндан ошно бўладилар. Мустақилликдан сўнг ижодкорлар асарларини янги мезонлар асосида ўрганиш ва ўргатишга жиддий аҳамият берилди. Бу борада олимларимиз катта ишларни амалга оширдилар. Қисқаси, ижодкорлар мероси янги тамойил мезонлари асосида ўрганилиб, таҳлил ва талқин қилинаётгани қувончли ҳолидир. Жумладан, профессор Қозоқбой Йўлдошев ўринли таъкидлаганидек, «ўрганилаётган ҳар бир асардан мафкура эмас, нафосат қидирилса, қаҳрамонлар мансуб ижтимоий табақаларга хос хусусиятларни топишга эмас, балки қаҳрамонлар кечирган ҳиссиётларини, сезимларни кашф этишга эътибор қаратилса, ўқувчилардан баркамол шахс шакллантириш мумкин бўлади» (1.67).

Шу маънода ёшларни умуминсоний ва миллий ахлоқ руҳида тарбиялашда баъдий адабиётнинг роли бекиёс эканлигини Навоий асарлари мисолида ҳам кузатиш мақсадга мувофиқдир. Буни миллий-ахлоқий туйғулардан бири ҳисобланган ҳаё масаласига улуғ шоирнинг муносабатида яққол кўриш мумкин.

Инсон маънавий оламида кўпгина ахлоқий фазилатлар мавжудки, улар кишиларнинг ботиний дунёсида яшайди ва фаолиятда намоён бўлади. Шундай маънавий туйғулардан бири шубҳасиз, ҳаёдир. У номус, уят, орият, ибо, истиҳола ва андиша каби тушунчаларни ўзида мужассам эта олган. Шунинг учун ҳам ота-боболаримиз ҳаёли кишиларни доим қадрлаган, ижодкорлар эса асарларида тараннум этган. Абдулла Авлоний ўзининг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» номли асарида ҳаёга шундай таъриф беради: «Ҳаё деб ишда, сўзда адабни риоя қилмакни айтилуру. Ҳаё дилни равшан қиладургон бир нурдирки, инсон ҳар вақт шул маънавий нурнинг зиёсига муҳтождир» (2.31).

Амир Алишер Навоий ўзининг «Назмул-жавоҳир», «Маҳбул-қулуб», «Ҳамса» ва бошқа асарларида шарқона ҳаё масаласига қайта-қайта тўхталиши бежиз эмас. Аввало, жамиятнинг тинч ва осойишталиги эл дастурхонининг маъмурилиги, кишиларда меҳр-оқибатнинг мавжуд эканлиги, уларнинг қалбида имон туйғусининг устворлигидан далолат беради. Мутафаккир шоирнинг фикрича, имон уйининг уч асосий устуни мавжуд бўлиб, шулардан биринчиси – ҳаё, иккинчиси – вафо, яна бири эса – саҳоватдир:

Уч қисм ила имонга бино фаҳм айла,
Аввалгисини анинг ҳаё фаҳм айла.
Иккинчисини дағи вафо фаҳм айла,
Учинчисини билмасанг, саҳо фаҳм айла (3.19.)

Демак, киши имонли бўлиши учун ўзида биринчи навбатда ҳаё туйғусини шакллантирмоғи лозим эканлигини улуг шоир алоҳида таъкидлайди. Чунки бу «маънавий нур»дан доим одам ва оламиёт баҳра олган.

Аллома шоирнинг «Ҳайратул-аброр» достонидан олинган қуйидаги ҳикоятда ҳам ҳаёнинг муҳим фазилат эканлигига алоҳида урғу берилган. Яъни гулзорда ўз севғилиси билан ўтирган Ануширвон нарғис гулидан уялиб, маҳбубасига ҳатто қўл узатишдан ўзини тияди. Навоий буни шоирона асослаб, Ануширвон ҳаё эгаси бўлгалиги учун жаҳонга шох, адолати эса оламга паноҳ бўлди, деган муҳим хулосага келади:

Айш, Навоий, неча дилкаш дурур,
Лек адаб бирла ҳаё хуш дурур (4.164).

Ҳаё муҳим бир инсоний фазилат бўлиб, уни ўзида мужассам эта олган кишиларгина камолотга етган ҳисобланади. Алишер Навоийнинг асарларидаги кўпгина образлар ана шундай ҳаё аҳли эгалари эканлиги билан ўқувчиларга қадрдондир. Шоир ҳаё фақат қиз ва аёлларга хос фазилат дейилган фикрни жиддий ўйлаб, бунга эътибор қаратар экан, йигитлар учун ҳам ҳаё зарур эканлигига тўхталиб, «вале адаб била хушдур ҳаё йигитларга» деган хулосага келади. Бу фикр ўқувчилар учун муҳим аҳамиятга эга. Улуг шоирнинг Фарход, Мажнун, Фаррух ҳамда Ахий сингари образлари бунинг ёрқин далили бўла олади.

«Лайли ва Мажнун»даги асосий образлардан бири Қайс ишқ туфайли «Мажнун» деган ном олди. Ишқ йўлида у кўп азиятлар чеқди. Охир оқибат маълум муддат табиат кучоғидан ўзига ҳаловат топти. Ишқ уни қанчалик оғир аҳволга, не кўйларга солмасин, ҳар қандай ҳолатда ҳам унинг қалбидаги йигитлик ҳаёси сўнмайди. Бунга Алишер Навоий алоҳида эътибор қаратар экан, Қайсни қўл ва оёқларини кишанлаб ота-онасининг олдига олиб келишган ҳолатини қуйидагича баён қилади:

Чун кўрди ато било аноси
Ким они ҳалок этар ҳаёси (5.96).

Хижолатдан ҳаё денгизига гарқ бўлган Мажнун ота-онаси олдида уялганидан бош кўтара олмас эди. Бу табиий ҳол эди. Фарзандига ҳар қандай панду насихат ортиқча эканлигини «ато било аноси» ўша лаҳзадаёқ англаб етишади. Иложи борича уни оғир аҳволдан қутқариш чорасини ўйлашади.

Худди шунга ҳамоҳанг воқеаларни «Фарход ва Ширин» достонида ҳам кузатиш мумкин. Фарход кўзғудаги рухсорни кўриб, хушидан кетади. Бундан ҳамма қайғуда эди. Қачонким у ўзига келганда бошида мотам тутиб йиғлаб ўтирган ота-онасини кўриб, шундай ҳолга тушади:

Тутиб сўнгин ато бирла аноси,
Муни кўргоч, ҳалок этти ҳаёси.
Тутунг маъзурким, расво бўлубмен,
Демай расво бўлубменким, ўлубмен (6.190)

Халқда «Уят ўлимдан қаттиқ» деган гап бор. Уят ўлимдан ҳам қаттиқ эжанлигини ҳис этган Фарҳод қиблагохлари олдида кўп хижолатлар чекиб уларнинг оёқларига юзларини суртиб, ер ўпарди. Қайғудаги меҳрибонларидан узр сўрарди. Қалбида ҳаё устувор бўлган кишиларнинг бундай кўйга тушиши табиий бўлиб, бундан ўқувчилар ажабланмайди, албатта. Хатою гуноҳлар учун тавба тазарру қилмоқ учун киши маънавийли бўлиши лозим. Улуғ Навоийнинг идеал қаҳрамонлари ана шундай ноёб туйғу эгаларидир.

Фарҳод тимсолида ҳаё туйғуси устуворлигини дostonнинг бир неча ўринларида кузатиш мумкин. Ширин уюштирган зиёфатда маст бўлиб, ўзидан кетган Фарҳод тонг елидан ўзига келади ва хижолатдан ноқулай аҳволда қолади. Буни шоир шундай изоҳлайди:

Хижолатдин кўпуб Фарҳоди дилтанг,
Балият тоғи сори қилди оҳанг (6.281).

Фарҳодни балият, яъни бало тоғига етаклаган туйғу ҳаё эди. Ҳар қандай машаққатлар унинг қалбидаги муҳаббат чашмаси бўлган ҳаёни енга олмайди. Алишер Навоий асарларининг маънавий устунларидан бири ҳисобланган ҳаё «Маҳбуб ул-қулуб» асарида янада теранроқ талқин этилган. Даҳо ижодкорнинг фикрича, қарам билан мурувват ота ва она бўлса, вафо билан ҳаё эса уларнинг икки эгиз фарзандларидир. Бу «эгизак фарзандлар» имон уйининг асосий пойдеворидир. Навоий фикрича, вафосиз одам субутсиз, ор-номуси йўқ, нопок кимсалар бўлиб, улар ҳаё туйғусидан бенасиблар. Шунинг учун ҳам элу улус доимо улардан жафо чекади. Алишер Навоий ўз фикрларини давом эттириб, «... кимда бу икки сифат(яъни, вафо ва ҳаё –Б.Ф.) бўлмаса, унда имон ҳам йўқ» ва агар кимда имон бўлмаса, унда одамийлик ҳам йўқ...» деган қатъий фикрга келади (7.82).

Мутафаккир шоирнинг ҳаёга шу қадар жиддий аҳамият бериб, қайта-қайта тилга олиши шунчаки такрорлардангина иборат эмас, албатта. Ҳар қандай жамиятнинг фаровон ва гўзаллиги, энг аввал, у ерда яшаётган покиза инсонларга боғлиқ. Мутафаккир шоир доимо орзу қилган тили пок, сўзи пок, ўзи пок инсонлар яшайдиган юртда имон деб аталмиш буюк маънавий неъмат ҳаминша пойдор. Шу ўринда улуғ шоир асарларининг ўзак-ўзагига муборак ҳадисдаги «ҳаё имондандир» дейилган фикр сингдириб юборилганига тўла ишонч ҳосил қиламиз.

Беш асрдан ортиқ вақт мобайнида кишилар қалбини ўзига мафтун этиб келаётган машҳур «Қаро кўзим» ғазалида ҳам ҳаё туйғуси зўр нуктадонлик билан бадиият бағрига муҳрланган. Яхшиси, маъшуқа юзларидаги терни кўрган ошиқ ҳолатига эътибор қаратайлик:

Юзида терни кўриб ўлсам, эй рафиқ мени,
Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилгин (8.293.)

Байтда ифодаланган ботиний фикрни англамоқ учун тер ва гулоб образларига эътибор қаратиш лозим. «Гулоб – гул суви, атиргул

апроқларидан олинадиган хушбўй ичимлик» (Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати I жилд, 417-б). Гулни маълум ҳароратда қиздиришдан гулоб ҳосил бўлади. Шундан маълум бўладики, гулобнинг дояси – ҳарорат. Хуш, маъшуқа юзидаги тернинчи? Тер инсоннинг руҳий ҳолатига боғлиқ бўлиб, у уялиш, хижолат белгисидир. Янада аниқроқ айтганда тер – ҳаё нишонасидир. Ҳаёли ёр қошида бўлмоқ, у билан ширин суҳбатлар ташкил этмоқ ҳар қандай ошиқ учун катта бахт ҳамда доимий орзудир.

Ҳазрат Навоий ўз асарларида ҳаёга алоҳида эътибор билан муносабатда бўлар экан, унинг бағрида ифратни, хижолат топишни, уялиш ва орномусни, ноҳўя ва ношоиста ишлардан ўзини тия олиш каби ҳолатларни кўради. Зикр этилган гўзал туйғулар улуғ шоирнинг шахсиятида тўла ҳолда мужассам эканлигини замондошлари ўз хотираларида қайд этинган. Устози Жомий йўлидан бориб, нақшбодийлик тариқатини қабул қилган мугасавуф шоир Алишер Навоий табиатан бениҳоят хоксор ва камтарин, андишали ҳамда ҳаёли шахс эканлигини замондошлари ўз хотираларида қайд қилишади. Яна шуниси таҳсинга лойиқки, зукко қалам соҳиби ижод лаҳзаларида баъзан ҳаёга тамомила зид бўлган ҳаёсиз ҳолатларни тасвирлашда бу ноқис ишлардан ўзини тия олганлигидир. Оқ қоғоз билан юзма-юз бўлган лаҳзаларда елкасида улкан масъулият юки турганлигини зинҳор эътибордан четда қолдирмайди. Буни биргина мисолда ҳам кузатиш мумкин. «Сабъан сайёр» достони қаҳрамони шоҳ Баҳром Хитой гўзали Дилором билан илк учрашувдаёқ унга ҳаёсизларча нафсоний муносабатда бўлади. Бундай интим ҳолатни тасвирлаш учун зукко шоир ўзида салоҳият йўқлигини таъкидлаб, аҳли китобхондан узр сўраб, воқеага нуқта қўяркан, буни шундай баён қилади:

Ёр маҳваш хариф ошиқу шах,
Қилганин билмаган эрди аблах.
Элга сўз дер маҳал бу ер-ўқдур
Менга лек ул салоҳият йўқдур (9.98).

Навоий ўз шахсий ҳаёти ва ижодида қалб кўзгуси бўлган ҳаёга алоҳида муносабатда бўладики, бу ҳол ҳар бир давр учун ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Бугунги ёшларнинг маънавий дунёси ва қизиқишлари бундан 15-20 йил аввалги ёшлардан мутлақо фарқ қилади. Бунинг қатор сабаблари мавжуд бўлиб, Ғарб маданияти таъсири остида ўсаётган ёшларга ёвузлик ва зўрлик ғоялари тарғиб этилган фильмлару, бадийятдан узоқроқ бўлган детектив асарларнинг сезиларли таъсири мавжуд. Аввало, ҳар бир халқ ўзининг асрлардан буён синовдан ўтган миллий маданияти ва қадриятларига жиддий эътибор бермас экан, ўсиб келаётган ёшларда миллий ахлоқни шакллантиришга интилиш, ўзликни англаш масаласида қутилган натижаларга эришиб бўлмайди. Шундай экан, бу борада Алишер Навоий каби мумтоз шоирларимизнинг бой меросига таяниш зарур, деб ҳисоблаймиз.

АДАБИЁТЛАР:

1. Йўлдошев К. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. Т.: «Ўқитувчи», 1996.

2. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т.: «Ўқитувчи», 1992.
3. Алишер Навоий Асарлар, 15 жилдлик, 15-жилд. Т.: «Бадийий адабиёт», 1966.
4. Алишер Навоий. МАТ (Мукаммал асарлар тўплами), 20 томлик, 7-том. Т.: «Фан», 1991.
5. Алишер Навоий. МАТ, 20 томлик, 9-том. Т.: «Фан», 1992.
6. Алишер Навоий. МАТ, 20 томлик, 8-том. Т.: «Фан», 1991.
7. Алишер Навоий. МАТ, 20 томлик, 14-том. Т.: «Фан», 1998.
8. Алишер Навоий. МАТ, 20 томлик, 3-том. Т.: «Фан», 1988.
9. Алишер Навоий. МАТ, 20 томлик, 10-том. Т.: «Фан», 1992.

Хўжаид

Эргаш ОЧИЛОВ

МАЖНУН – ҲАҚ ОШИҒИ

Араб халқи орасида кенг тарқалган Лайли ва Мажнун ҳақидаги ишқий афсона тасаввуф туйфайли машҳур бўлди. Чунки тирикликда бир-бирига етолмаган ошиқ-маъшуклар тўғрисидаги мазкур қайғули қисса Оллоҳнинг васлига бу дунёда эришиб бўлмаслиги хусусидаги сўфиёна талқинга жуда мос келарди. Алишер Навоий ҳам ундан илоҳий ишқни тасвирлаш учун бир восита сифатида фойдаланган. Бу ҳақда шоирнинг ўзи шундай дейди:

Ёзмоқта бу ишқи жовидона,
Мақсудим эмас эди фасона.

Хоҳ дунёвий адабиёт ўлчовлари, хоҳ тасаввуф мезонлари билан ёндошинг, «Лайли ва Мажнун»нинг ғамгин бир севги қиссаси эканлигига амин бўласиз: икки ошиқ-маъшукнинг бир-бирига етишолмаслиги дунёвий талқинга кўра қайғули ҳисобланса, сўфиёна фалсафага биноан инсоннинг бу дунёдаги ҳаётининг ўзи ғаму ҳасрат. Чунки у ибтидода бир бугун бўлгани Парвардигоридан айру тушган ва энди бир умр яна висолга етиш, унга кўшилиш учун интилади. Лекин мавжуд дунё, нафс ва жисм бу йўлда тўсиқдир. Шунинг учун Ҳақ билан ваҳдатни истаган ошиқ ўзи билан Рабби орасидаги мазкур ғовларни ўртадан кўтариши керак. Тасаввуф адабиёти худди шу – инсоннинг нафс ва дунё шуглидан ҳалос бўлиш учун кураш жараёнини акс эттиради. Сўз санъати талабларига мувофиқ, бу нарса рамзу тимсоллар воситасида ифодаланadi.

Албатта, ҳар қандай бадийий асарда бир неча маъно қатлами бўлади. Лекин илоҳий ишққа урғу берилиши «Лайли ва Мажнун»да сўфиёна мазмун бирламчилигини кўрсатади. Достоннинг муқаддимасида Оллоҳ бу дунёда Лайли кўринишида жилва қилади ва барчани Мажнун каби ўзига мафтун этади, дейилишининг ўзиёқ унинг оддий севги тасвирига бағишланмаганлигидан далолат беради:

Эй ҳар сориқим қилиб тажалли,
Ул мазҳар ўлуб жаҳонда Лайли.

Эй оники, Лайли атаб отин,

Мажнун қилмоқ қилиб сифотин.

Жаннатдаги дона (бугдой) бир одамни – Одам Атони йўлдан урган бўлса, Лайлининг юзидаги дона(хол) бутун оламни сайд этади, мазмунидаги куйидаги байт эса Лайлининг илоҳий ишқ тимсоли эканлигига ишора:

Ул донаға сайд ўлуб бир одам,
Бул донаға барча аҳли олам.

Айни жиҳатдан Усмон Нурий Тўпбошнинг: «Лайли кўнгилларни Мажнун қилган, жисмоний иродани йўққа чиқарган илоҳий бир ишқнинг уфқидир», – деган фикри диққатга сазовор. Зеро, Оллоҳ бандасини ўзига жалб этиш учун ниманидир восита қилади: Иброҳим Адҳамни жайрон орқали овлагани каби Мажнунни ҳам Лайли воситасида ўзига ошиқ айлади.

Достон бошдан-оёқ рамзу тимсолларга кўмилган бўлиб, унинг асосида Яратувчи ва банда муносабатлари ётади. Асарда илоҳий муҳаббат тасвири бирламчилиги, мақсади – сўфиёна ишқни куйлаш эканлигини шоир ибтидан интиҳога қадар ўрни-ўрни билан таъкидлаб боради. Маълумки, дунёвий муҳаббат балоғат ёшидан бошланади. Қайсининг эса туғилишиданок калби ишққа макон эди. Унинг вужуди лойи ишқ ўтида пишган:

Ғам туфроғи суйидин сиришти,
Ишқ ўтию ели сарнавишти.

У «ишқ аҳлига қиблаи мурод» бўлиб дунёга келади. Чунки унинг «Ишқ фарзанди» эканлиги чақалоқлигидаёқ аён эди. Қайс ҳали бешикда экан, ўт кўрса, уни ишқ ўти тасаввур қилади; гўдакни ғаму дард парвариш этади; у бешикда фиғон чекса, бу дарддан нишона кўринар эди:

Ўт кўрсаки, майл этиб ниҳони,
Ишқ ўти тасаввур айлаб они.

Бўлмай ғофил даме ғаму дард,
Улғайтибон они дардларвард.

Маҳд ичраки, тортибон фиғонлар,
Афғонида дарддин нишонлар.

Ўт ва ишқ аро ўхшашлик шундаки, ўт ҳўлу куруқни ёндириб, қул қилгани каби ишқ ҳам инсоннинг бутун жисму жонини ўртаб, ақлини лол, қашдини дол, рангини сомон айлайди. Шунинг учун ҳам дostonда ўт сўзи ва унинг оташ, олов барқ, ламъа, шарар каби маънодошлари тез-тез тилга олинади. Бу билан шоир гўёки буюк бир ишқ алангасидан хабар бермоқчи бўлади.

«Маҳбуб ул-қулуб» асарида Навоий ишқни уч гуруҳга бўлган эди: ниҳояси шаръий никоҳ бўлган авом севгиси, «алоҳида фазилат эгаларига хос» пок ишқ ва Ҳаққа бағишланган сиддиклар муҳаббати. Шоирнинг ўзи пок ишққа мансуб бўлиб, шу орқали илоҳий муҳаббатдан умидворлик қилар эди. Шунинг учун у «Фарҳод ва Ширин» дostonида бўлгани каби

«Лайли ва Мажнун»да ҳам худди шу – пок ишқнинг юксалиб, ҳақиқий ишққа айланиш жараёнини бадиий тимсоллар воситасида кўрсатиб беради.

Пок ишққа мансуб инсоннинг азалдан тийнати пок бўлади. Шунинг учун ҳам шоир Лайли билан Мажнунни «гавҳари пок» сифати билан тилга олади. Чунончи, Мажнун ҳақида:

Чун топти бу навъ гавҳари пок,
Бахр ўлди бу завқдин тарабноқ,

– деб ёзса, Лайли таърифида:

Пок эрди нечукки рост даъви,
Бикр эрди нечукки хос маъни,

– дейди.

Уларнинг ишқи ҳам ўзларидай пок эди. Достонда тасвирланган тўсиқлар, қарама-қаршиликлар бу – нафс хархашалари, дунёнинг жабру сятاملари, илоҳий ишқдан беҳабар жоҳил оломоннинг таъна-маломатлари. Лайли ҳам Мажнун учун мақсад эмас, балки илоҳий ишқ камолотини касб этиш йўлида бир восита эди. Тасаввуфда бу мазҳар деб юритилади. Мазҳар – илоҳий жамол ё камолни ўзида акс эттирган киши. Ҳақ ошиқлари кўпинча мазҳарни севиш орқали ҳақиқий ишққа етадилар. Лайли ҳам Мажнун учун ана шундай мазҳар эди. Лайли мисолида Мажнуннинг ишқи конкретлашади.

Қайснинг мактабда чанқоқлик билан сабоқ ўзлаштириши, Лайлининг дарсга қатнамаслиги – бу унинг шариат, дунёвий илмлар билан машғуллик даври. Лайлининг ташрифи – Қайс қалбида илоҳий нурнинг порлаши. Бу нур – илоҳий майнинг илк қадаҳиёқ Қайснинг ақлу ҳушини олади (илк қадах бу – биринчи жазба, яъни Оллоҳ томонга тортилиш). Айни шу илоҳий нур туфайли унинг руҳияти гулшанга айланди ва бунда илоҳий маҳбуба яна бир бор жамол кўрсатди (иккинчи жазба). Илк қадахдан Қайс сархуш бўлган эди, энди буткул маст бўлди – ҳушидан кетди. Бу ҳол бир неча марта такрорланади (ҳушни йўқотиш – машғуқ мушоҳадаси авжи қиёмида илоҳий нурнинг кўнгилда жилва қилиб, ошиқнинг ҳайратга тушиши). Шу тарика, илоҳий майдан сипқорган сари ошиқнинг хумори ортиб боради. Ташналиги чегара билмайди. Охир-оқибат у бу майни охиригача симиради ва жисму жонини буткул унутиб, маҳбуби азалга қўшилиб-қоришиб кетади.

Маълумки, фавқулодда истеъдоди ва қобилияти билан ажралиб турадиган хос кишилар бўлади. Бу тоифага худди шундай устунлики берган Худованди карим уларнинг кейинги ҳаёти ва фаолиятига ҳам ўзи раҳнамолик қилади. Улар махсус тайёргарликка, устозу мураббийларга кўпда эҳтиёж сезавермайдилар. Оллоҳнинг марҳамати билан ҳар қандай илм ва ҳунарни жуда тез ва осон ўзлаштирадилар. Одий кишилардан анча юқори имкониятларга эга бўладилар. Ана шу афзалликлари туфайли авом халқдан ажралиб турадилар. Уларнинг бундай ғаройиб ҳоллари, ажабтовур сўзларини одий кишилар қабул қила олмайдилар ва кўпинча, уларга

душманлик билан муносабатда бўладилар. Пайгамбару валилардан тортиб машхур шайху сўфийлар, олиму адиблар ҳаёти фикримизнинг якқол исботидир.

Мажнун ҳам ана шундай хос кишилар жумласига киради. У ҳали бола экан, тилидан илоҳий каломлар ёғилади:

Бўлғоч тили лафздин хабарлик,
Хар лафзки, деб бори асарлик.
Чун айлай бошлади такаллум,
Эл ҳушин этиб такаллуми гум.

Болалигидан алоҳида истеъдод ва қобилияти билан ажралиб турганлиги учун ҳам

Оз вақтда айлади замона
Они бори илм била ягона.

Фарҳодда валийлик бор эди. Мажнунда малаклик мавжуд (достоннинг бир неча ўрнида у малакка ўхшатилади). Айни пайтда унинг валийга ўхшаш жиҳатлари ҳам йўқ эмас:

Одоби ҳидоят аҳли янглиғ,
Ойини валоят аҳли янглиғ.

Шу тариқа, Лайли муҳаббатига гирифтор бўлишдан илгари Қайс халқ ичида гўзал ахлоқи ва нодир истеъдоди билан танилган эди. Бу ўсмирни барча ҳурмат қилиб, келажагига умид билан қарарди. Ҳатто Лайлининг отаси ҳам Қайс ҳақида юқори фикрда эди. Шундай зукко, Худо ярлакаган йигитнинг бир киз ишқида эс-ҳушидан жудо бўлганини эшитиб, афсус чекади:

Таърифида кўп ўтар эди сўз,
Гўёки анга тегурдилар кўз.

Бас, қобил эдию дилписанд ул,
Озодавашу ниёзманд ул.

Ақли комилу каломи маъкул,
Бор эрди манга ҳам асру макбул.

Ҳатто Қайснинг ота-онасига ачинади:

Не эркин анинг отоси ҳоли?
Бечора аносининг малоли?

Навфал ҳам Лайлининг отасига ёзган мактубида Мажнуннинг таърифини қилади:

Қайс улки, Арабда бебадалдур,
Ҳар фазлда эл аро масалдур...

Хайлинг аро касби илм қилмиш,
Оламда неки илм бор – билмиш.

Сен доғи ишин билур эмишсан,
Доим таърифин қилур эмишсан.

Маълум бўладики, Лайлининг отаси Мажнунга қизини унинг ўзидан паст табақадан эканлиги учун эмас, балки айнан телбалиги учун бермаган. Чунки Қайснинг отаси ҳам Лайлининг отаси каби бир қабиланинг бошлиғи бўлиб, бойликда ҳам, обрў-эътиборда ҳам ундан кам эмас эди.

Лайли отасининг уни куёв қилишдан ор этиши – Мажнуннинг халқ томонидан қабул қилинмаганлигига ишора. Мансур Ҳалложни дорга осган, Насимийнинг терисини шилган, боязид Бистомийни етти марта туғилган шаҳридан бадарга қилган жоҳил оломон Мажнунни ҳам рад этди.

Достоннинг мажозий ва ҳақиқий ишқ шарҳига бағишланган боби ишқнинг инсонни қусурлардан халос этувчи, уни камолотга етказувчи хусусиятга эга эканлиги тўғрисида. Бу боб нафақат мазкур достонни, балки умуман тасаввуф адабиётини англаш учун муҳим очқич. Навоий нуктаи назарига кўра, мажозий ишқ – инсоннинг покланиш ва камолот касб этиш жараёни бўлиб, буни у кимёланиш деб атайди. Ана шу кимёланиш жараёнида унинг хокий вужуди ўзидаги қусурлардан қутулиб ва фазилатлар касб этиб, камолотга эришади – олтинга айланади. Камолот босқичи – бу ҳақиқий ишқ. Буни шоир яна бошқа ном билан ойинаи жаҳоннамолик деб ҳам атайди. Яъни, кимёланиш босқичидан ишқ энди ойинаи жаҳоннамолик касб этади. Шу тариқа, ишқнинг аввал кимёлик, кейин ойинаи жаҳоннамолик хусусиятини баён этар экан, шундай дейди:

Гарчи ики навъ ўтти рози,
Аввалгини англагил мажози(й).

Бу нарса «Фарҳод ва Ширин»да ҳам бор. Фарҳод ва Мажнуннинг Ширин ва Лайлига етиш йулида чеккан ранжу машаққатлари, алам-изтиробларини у – мажозий ишқ, икки ошиқнинг ўз маъшуқаларига етиб, сингиб-бирлашиб кетганини – ҳақиқий ишқ деб атайди.

Демак, кимёланиш – тариқат, ойинаи жаҳоннамолик эса ҳақиқат босқичига тўғри келади.

Ойинаи жаҳоннамо аслида ошиқ солиқнинг қалби. Дунё, нафс, вужуд ташвишларидан қутулган, уларнинг борлигини унутиб, бутун фикру зикрини ягона Оллоҳга қаратган инсоннинг қалби ойинадай пок бўладики, жумла олам, курраи заминда юз бераётган воқеалар унда акс этади. Мазкур ойинада Оллоҳ нури, илоҳий файз ҳам жилваланиб туради. Бу ҳақда шоир шундай ёзади:

Хуршиди жаҳонкушой сенсен,
Мирьоти жаҳоннамоёй сенсен.

Ким қилди санга назарни равшан,
Кўрди еру кўкдагин муайян.

Чун боққали ихтиёр топти,
Хар сориқим боқти – ёр топти.

Лайлининг ишқиди одамлардан, дунёдан узилиб, биёбонга чиқиб кетган, нафсини ҳам, жисмини ҳам унутган, қаёққа боқса – фақат маъшуқасини кўрадиган Мажнуннинг қалби дунёвий ғуборлардан тозаланиб, илоҳий шувладан равшанлашган – ойинаи жаҳоннамога айланган. Навфал қўшинидан енгилаётган Лайлининг отаси ўз кизини ўлдиришга қасд қилганини у айнан кўнгил кўзгусида кўради ва Навфалдан урушни тўхтатишни сўрайди. Ота-онасининг фарзанди ғаму ҳасратиди дунёдан ўтгани-ю, Лайлининг жон таслим қилаётгани ҳам унинг кўнгил кўзгусида намоён бўлади.

Ошиқлик – зўрлик эмас, зорлик, манманлик эмас, ниёзмандлик. Шунинг учун Лайлига уйланса-да, Ибн Салом мақсадига етишолмайди. Бу билан Навоий бойлик, амал, обрў инсонни орзу-ҳавасларига эриштириши мумкин, лекин асл мақсаддан узоқлаштиради, дейди. Навфалнинг Лайли отасига қарши уруш очиши худди шу жиҳатдан хатолик эди. Зеро, ишққа зўрлик билан ёки бировнинг воситасида эришиб бўлмайди. Дунёвий муҳаббатда бу мумкин, лекин илоҳий ишқда эмас: бунда ҳар ким ўз эътиқоди, саъй-ҳаракатига яраша тақдирланади.

«Ишқ кўрган», «ғам дашти аро юрган» Навфал ишқни, унинг қудратини эътироф этса-да, Мажнуннинг халқдан узилиб, хилватни ихтиёр айланиши ёқламайди. Бу – футувват таълимоти ғоялари, нақшбандия қарашлари билан боғлиқ. Зеро, тасаввуфни Муҳаммад (с.а.в) суннатига мувофиқлаштирган нақшбандияда узлат йўқ. Аксинча, у одамлар билан бирга бўлишни, жамият ичра хилват қилишни тарғиб этади. Футувват эса бошдан-оёқ амалий характердаги таълимот. Шунинг учун Навфал Мажнуннинг Оллоҳнинг ердаги халифаси, оламнинг мақсад-моҳияти бўлган одамлардан қўл ювиб, ҳайвонлар билан дўст тутинишини оқламайди. Сенинг бу ишинг

Ақл олдида бесабаб кўрунди,
Сендин манга бас ажаб кўрунди,

– дейди.

Қалбига илоҳий ишқдан учқун тушган кундан бошлаб Мажнуннинг манзил-макони – дашт. Даштга чиқиб кетиши – унинг ишқ оламига киришига ишора. Тасаввуфда дашт – ишқ бепоёнлигининг рамзи. Буни шоирнинг ўзи ҳам таъкидлайди: «Келди бу дашт – ишқ дашти». Унинг охирига ҳеч ким етмаган ва ундан ҳеч ким қайтиб келмаган. Даштда қалашиб ётган инсон суяклари шундан далолат беради.

Мажнун – Бозид Бистомий йўлидаги ошиқ. Бу буюк тасаввуф шайхи суфра – мастлик, бехудлик йўлининг тарафдори бўлган. Унинг уқтиришича, илоҳий шароб ҳисобланмиш Оллоҳ муҳаббатидан масту мустағрақ бўлган, ўзини унутган кишигина илоҳий маърифатни ҳис қила олади. Маст бўлмаган одам – ошиқ эмас. Мумтоз адабиётда май ва мастликнинг бу қадар авж пардада қуйланишининг сабаби шунда.

Жунайд Боғодий унга қарама-қарши саҳв – ҳушёрлик маслагини афзал билади. Чунки сукра фақат солиқнинг ўзини қутқарса, саҳвдан бошқалар ҳам фойда кўради. Шунинг учун ҳам у сукралаги одамни денгизга шўнғиб, гарқ бўлган, саҳвга қайтгани эса уммондан гавҳар доналарини териб чиққан кишига ўхшатади. Чунончи, Мажнуннинг ўзидан бошқа нафъи теккан эмас. Фарҳод қазиган ариқ ва ҳовуздан эса нафақат Ширин, балки бутун халқ баҳраманд бўлади.

Мажнун – Худо йўлида хилватга чекинган сўфий тимсоли. Ишқ йўлида таркидунё қилган солиқ. Ундаги Ҳаққа интилиш жараёнларининг барчаси кўнгилда кечади. Мажнун кўнгил одами. Мажнун йўли – кўнгил орқали Ҳақни таниш ва унга етиш йўли. Шоирнинг ўзи нақшбандия тариқатида бўлса-да, Иброҳим Адҳам, Мансур Ҳаллож, Боязид Бистомий, Робия Адвия каби узлатпеша, таркидунёчи сўфийлар йўлини ҳам инкор этмайди, ақсинча, уларнинг фаолиятлари ва эришган мақомларига эҳтиром билан қараб, бир қанча асарларида бу буюқ инсонлар номини тилга олади, улар билан боғлиқ ривоятлар келтиради.

Шу ўринда, таъкидлаш керакки, дунёвий муҳаббат каби илоҳий ишқ ҳам икки томонлама бўлади: Оллоҳ ўз севгисини гайбий ишоратлар орқали билдиради. Олам ҳам, Одам ҳам Оллоҳ муҳаббатининг меваси. У севмаса, яратмас ва ўзига чорламас эди. Ўз навбатида, инсон ҳам севмаса, интилмаса, Оллоҳ муҳаббатига эришолмайди. Бу севги икки кўринишда намён бўлади: 1) Оллоҳ бандасини севиб қолиб, унинг қалбига илоҳий ишқ ўтини солади; 2) банда ўз Парвардигорига муҳаббат қўйиб, унинг ишқиди ҳамма нарсадан воз кечади ва бу ранжу машаққатлар эвазига Оллоҳ ҳам лутфу марҳамат кўрсатиб, уни ўз яқинларидан қилади. Чунончи, «Фарҳод ва Ширин»да аввал Фарҳод Ширинни кўриб, ошиқ бўлади ва риёзатлар чекиб, унга интилади. Унинг сидқу садоқатини кўрган Ширин ҳам севгилисининг пок муҳаббатига муҳаббат билан жавоб беради. Мажнунга эса, ақсинча, дастлаб Оллоҳнинг ўзи назар ташлади – жамолини кўрсатди ва унга масту шайдо бўлган Мажнун бору йўқни тарқ этиб, бу илоҳий маҳбубага етиш учун интилди. Лекин улар ўртасида муқаррар тўсиқлар бор эди. Бу – дунё, одамлар ва жисм. Қачонки, ишқ йўлидаги ранжу машаққатлар ўтида улардан асар ҳам қолмади – Фарҳод ҳам, Мажнун ҳам ўз парвардигори билан қўшилиб, бир бўлиб кетди. Достонларнинг «Фарҳод ва Ширин», «Тайли ва Мажнун» деб аталиши, яъни бирида йигитнинг, иккинчисида қизнинг биринчи ўринга қўйилиши ҳам шунга ишора бўлса, ажаб эмас.

Тасаввуф таълимотига кўра ҳақиқатга икки йўл – тариқат ёки ишқ орқали етилади. Ишқ воситасида Ҳаққа етиш – ҳослар йўли. Бу тоифа Оллоҳнинг инояти билан биратўла ҳол мақомини эгаллаб, мақомот босқичини ўташга кўпинча эҳтиёж сезмайдилар. Айни жиҳатдан уларнинг пири бевосита Ҳақнинг ўзи ҳисобланади. Достонда Мажнуннинг ҳам бирор-бир муршидга мурид тушганлиги ҳақидаги ишоралар йўқ. Ҳолбуки, Фарҳод бир неча пирнинг (Жомосп, Сухайло, Хизр, Сухрот) таълимини олган эди. Маълум бўладикки, Алишер Навоий Фарҳод сиймосида тариқат (нақшбандия) йўли билан, Мажнун мисолида ишқ (хилват) воситасида Ҳаққа етган ошиқ-солиқ тимсолини яратган.

БОҚИЙ ҲАЙРАТ

Ислол динида фарз саналмиш шариат аҳкомларидан бири рамазон рўзасини тутишдир. Ҳар бир мўъмин учун маънавий ва жисмоний покланиш, эътиқодини тоблаш воситаси бўлгани сабабли ҳам муборак ой юксак руҳий кўтаришқилик, байрамона кайфият билан ўтказилган, унинг илоҳий фазилатлари тараннум этилган.

Ҳазрат Алишер Навоий назмиётларида орифона ва ошиқона, ижтимоий мавзулардаги, алоҳида шахсларга бағишланган турли хил ва турдаги ғазаллар қаторида рўзаи рамазон, ийди қурбон байрамлари тараннум этилувчи назмиёт дурдоналари ҳам учрайди. Пири комилнинг «Бадоеъ ул-бидоя»девларидоғи:

Этишти байраму даф этти рўза кайғусин,
Шамол мускили ёқутти бода кўзусин

матлаъли ғазалларида ихлос билан дил, тил ва тан ибодатларини адо этган мусулмонларнинг муборак рамазон оғи охирги тунини кузатиб, ийди саҳарини кутиб олишлари тасвирланган. Аммо матлаъ мазмунига эътибор берар эканмиз, шоирнинг зухду тақво, таъмагирона ибодатдан безган, ўзининг хос ўқувчиларигагина таниш ва севимли бўлган лирик қаҳрамонни кўз ўнгимизда жонланади.

Зоҳиду авомнинг намойишқорона ибодатлар тугаган байрам куни аҳли дил яна бода тўла жомини илгига олади. Майнинг жилваланиб турган юзида уч кунлик ой мисоли маъшуқа жамоли гавдаланади, балки маъшуқа жамолининг ёғдуси ваҳдат майи тўла бўлган ошиқ кўнгли жомини жилोलантиради. Ахир, аҳли дил нафсларини тийиш, имонини сайқаллаш муддати саналмиш бир ойлик рўзаи рамазонда ўзини нималардан поклади? Унинг қалби Ҳақ таоло муҳаббатидан лиммо-лим, ўзлигидан асар ҳам қолмаган бўлса?! Ҳақ таолони топиб, унинг моҳиятига сингиб кетган сўфий учун авомга хос рамазон рўзасини тутиш кайғудан бошқа нарса эмас. Чунки унинг фоний дунёдаги бутун умри рўза тутишдангина иборатдир. Бунинг мукофоти ҳам авом рўзасининг мукофотига ўхшамайди. Авом тулган рўзасининг мукофоти сифатида Аллоҳ таоло розилиги ва жаннатидан умидвор бўлади. Аҳли хос эса маҳбуби мутлақ висолини талаб қилади. Авом жаннат неъматларига у дунёда тушириш, хос ошиқ учун эса тириклик, ўлим, ўлимдан кейинги ҳаёт деган тушунчалар қолмаган, боқий дунё моҳиятини у алақачон тушуниб етган. У жисмонан мавжуд бўлса ҳам, ўзининг тасавурида номавжуд, фақат руҳ оламидагина иборатдир. Демак, бу руҳ ўз мабдаъига интилаверади ва ниҳоят, ваҳдатга эришади. Унинг учун энг олий мукофот ана шудир. Шў сабадан ҳам хос ошиққа авомнинг бир ойгина давомида ўзини ёмон нафсларини маълум даражада тийиб, байрам қилаётганини эриш туюлади ва бетоқатлик билан «етишти байраму дафъ этти рўза кайғусин...», дея ҳайқиради.

Бирок, ошиқ қалбида кечаётган бу ҳаяжонлардан қатъий назар, табиат байрам тонгини қаршилайверади:

Сипехр жоми ҳилолийга жилва берди магар,
Ки бода забт эта олмас нашот кулгусин.

Фалак шу қадар қоронғу бўлдики, жоми ҳилолий (май тўла жомга ўхшаб кўринган Ой) ниҳоятда жилоланди, чунки қора ранг окликни янада равшанроқ кўрсатади. Ваҳоланки, байрам тонги завқи, шодлигини бода ҳам боса олмайди.

Ийд шоҳиди бўлмиш янги Ой қоронғу тунда пайдо бўлиши билан чарх унинг суюнчисига инжу каби юлдузларини сочиб юборади:

Магарки қилди шабистонга азм шоҳиди ийд,
Ки тўкти чарх аёғига ахтар инжусин.

Шоир ийд туни манзарасини тасвирлар экан, яна янги ташбех, янги лавҳалар чизишда давом этади: зангори жом рангига шафақнинг зангори йўли ғувоҳ бўлди, лекин, сен шафақ майини ва фалақнинг шишаранг жомини солиштириб кўрчи, қай бири устун экан:

Далил роҳи шафақ рангу жоми мийнони,
Шафақ майини кўру чархжоми мийнусин.

Шундан кейинги байтларда шоир ўз ижодий анъанасига кўра лирик тасвирдан чекиниб, шеърга ижтимоий-фалсафий тус беради:

Фароғате тилар эрсанг, куп оғзи хиштини ол,
Ушат бу хишт била нангу номусин.

Кўп – май солинадиган идиш, унинг оғзига гишт («хишт» -форсча сўз, туркийси –«кирпич») қўйиб қўйилади. Байтнинг зоҳирий маъноси шуки, куп оғзи гиштини ол-да, шу билан таъмагир зоҳиднинг номусини уриб синдир, риёкордан кутулиб кўнглинг таскин топади, дейилади. Бироқ байтга чуқурроқ эътибор қилсак, унинг иккинчи хил маъноси ҳам кўринади: куп оғзи гиштини ол, унинг ичидаги ваҳдат шаробидан ичсанг, Ёрга етишсан ва фароғат топасан. Сенинг бундай бахтдан сарафроз сархушлигингни кўриб, бенасиба зоҳид уяту номусдан адои тамом бўлсин. Кейинги байтда шоир фикрини давом эттириб, муболага қилади: саҳар чоғи халқ ибодат қилиш учун жойнамозга бош кўяр экан, сен бу дамни ғанимат бил ва ўтқинчи риёий дунёдан қочиб қол:

Саҳарки, халқ Мусаллоға юз кўяр, хуш тут,
Борурга дайри фано сари тонг қоронғусин.

Тасаввуфнинг ҳаётсевар нақшбандия тариқатига мансуб бўлган Навоийнинг энг кичик фардларидан тортиб барча асарларида ушбу тариқатнинг ўзак масалалари тарғиб этилади. Мазкур ғазалда ҳам ҳаёт неъматларидан воз кечиб, умрни ёлғиз тоат-ибодат билан узлатда ўтказиши Яратганнинг хоҳиш-истағига ҳам зид эканлиги бадий лавҳалар орқали тасвирланади. Ҳали нақшбандийлик тариқати дунёга келишидан анча

илгари Юсуф Болосоғуний айтган «Тангрини тоат ила топмас кули» ҳикмати – ибодат дилдан бўлиши лозимлиги, намойишқорона ибодат эса шуҳратталаблик, мунофиқликдан бошқа нарса эмас эканлигини уқтиради. Худди шу маънода машхур сўфий Жалолиддин Румий тарикат йўлига кирган сўфийларга шундай дейди: «Муфтилар ҳар қанча фатво берсалар ҳам, сен олимнинг фатвосига қулоқ ос». Зеро, Оллоҳни танмай туриб, гумроҳона адо этилган рўза ҳам, намоз ҳам суратдан ўзга нарса эмас экан. Ҳақиқий ибодат Ҳақ васлидан огоҳлик билан пинҳона қилинган ибодатдир. Нақшбандийлик тарикати йўлчиси ўзи қаерда, қай мақомда ва қайтарзда бўлмасин, бирор дам тангри ибодатидан фориг бўлмайди ва бу фақат унинг ўзигагина аёндыр. У тангри қошида жуда улуғ мартабада бўлиши мумкин, лекин бундан халқ беҳабар бўлиши лозим. Унинг талаби гумномликдир. Яъни, шуҳратдан, халққа танилишдан қочиш. Чунки, шуҳрат дилни ўлдирувчидир. Ҳазрат Навоий мансуб бўлган сўфийлик тарикатининг худди ана шу ҳукми биз таҳлил этаётган ғазалнинг мақтасида намоён бўлади:

Навоий, ич қадаху фоний ўлки, топти бақо,
Биравки, топмадилар эл сўроғу белгусин.

Табаррук Ҳазратнинг мазкур шеърлари зоҳиран рамазон ҳайити шодлигига бағишланган ғазал намунаси бўлиб кўринса-да, аслида унинг ҳар байтида шоирнинг ғозвий интилишлари, идеаллари акс этиб, мисраларда пинҳон ётган навоёна дард учкунлари зийрак шеърхонни ҳайратга солади. Алҳақ! Ҳазрат Навоий ижодлари бокий ҳайратдир.

Самарқанд

Мўминжон СУЛАЙМОНОВ

ЎЗБЕК ШОИРЛАРИНИНГ ПЕШВОСИ

Навоий ҳаёти ва ижодий фаолиятини ўрганишда тарихий асарлар, хотиралар, айниқса, тазкираларнинг ўрни жуда муҳимдир. Бу ўринда Давлатшоҳ Самарқандий, Зайниддин Маҳмуд Восифий, Хондамир, Заҳриддин Муҳаммад Бобур асарларини эслаш кифоя.

XX асрда ўзбек тазкирачилик анъаналарини муваффақиятли давом эттирган захматкаш олим Пўлатжон домудла Қайюмовнинг тазкираларида ҳам Навоий ҳаёти ва ижодий фаолияти билан боғлиқ диққатга сазовар маълумотлар мавжуд. Пўлатжон домудла иккита тазкира тузган бўлиб, биринчиси «Тазкираи Қайюмий» деб аталади. Бу тазкирада 324 нафар ўзбек шоирлари ҳақида фикр юритилган. Асар 1998 йил уч жилд ҳолида нашр этилган. Иккинчи тазкираси форсийзабон шоирларга оид бўлиб, «Тазкират уш-шуаро» деб номланган. Аммо бу салмоқли асар ҳали илмий жиҳатдан тадқиқ этилганича йўқ. Тазкирада 1782 та форсийзабон шоир ҳақида маълумот ҳамда уларнинг шеърларидан намуналар берилган. Асарнинг муаллиф томонидан араб имлосида ёзилган нусхаси Ўз ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтида №10018 инвентар рақами остида нодир кўёзмалар фондида сақланмоқда.

Пўлатжон домудла биринчи тазкирасини улуғ шоирга ҳурмат-эҳтиром юзасидан Навоийга бағишланган мақола билан бошлаган эди.

«Тазкиран Қайюмий»даги Навоийга оид маълумотлар ҳақида аввал маълумот берганлигимиз учун бу ўринда тўхталмадик¹.

«Тазкиратуш-шуаро» асарида ҳам Пулатжон домудла Қайюмов бир неча ўринларда Навоий билан боғлиқ маълумотларни келтирган. Бу маълумотларни икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Навоий ҳақидаги махсус маълумотлар.

2. Бошқа шоирлар ҳақидаги маълумотларда у ёки бу масала билан боғлиқ ҳолда берилган Навоийга оид фикрлар.

Навоийга оид махсус маълумотлар тазкирада икки ўринда келтирилган бўлиб, «Алишер» ва «Навоий» деб бошланади. Биринчи маълумот:

Алишер – бу киши ўзбек турк шоирларининг пешвоси амир Низомиддин Мавлоно Алишер Навоий бўлиб, форсийча шеърларида тахаллуси Фонийдур. Форсча ашъорлари ҳам мақбули ом бўлганидан «зуллисонайн» лақабига эга бўлмиш зотдур...»².

Иккинчи маълумот куйидагича:

Навоий – бу кишининг номи Алишер бўлиб, 842 ҳижрий (мил.1441) йилда Ҳирот шаҳрида туғилиб, шунда ўсмишдур. Отаси темурийлар хонадони рижолларидан бўлиб, Хуросондаги ташвишли кунларда, Ироққа оиласи билан кўчганда етти ёшли Алишер ўшал замоннинг маъшхур кишиларидан Шарафиддин Йаздийнинг илтифотига музаҳҳар бўлмиш эди... Бунинг ёзган шеърлари ҳанузгача эл оғзида, сахналарда ашула этиб айтиладур... Элнинг ифтихорли шоиридур. «Хамса» номли китобида, бошқа асарлари, девони ашъори, мақоллари, ҳикматли сўзлари ҳаммага маълумдур...»³, - деб фикрларини яқунлайди муаллиф. Кейин Навоийдан куйидаги байтни намуна сифатида келтиради.

Мен тилаб ҳусн, вале шоҳ тилар наслу насаб,
Менга лўли била ҳинду, анга қўнғирату қиёт.

Бу келтирилган парчаларда Қайюмий буюк шоиримизни «ўзбек турк шоирларининг пешвоси», «элнинг ифтихорли шоиридур» деб улуғлайди.

Навоий билан боғлиқ иккинчи гуруҳга оид маълумотлар Амирий, Хусайн Бойқаро, Биноий, Осафий, Абул Барака, Абдурахмон Жомий, Жалилий, Ҳаким, Давлатшоҳ, Санжоний, Сухайлий, Шарафиддин Али Йаздий, Шамсуддин, Зиёий, Қосим Анвар, Қабулий каби шоирлар ҳақида баҳс юритилганда билдирилган фикрлардир. Бу маълумотлар ўзаро бир-бирини тўлдирди. Аслида Навоий ҳақида эслатиб ўтилган тарихий бир жумла ҳам диққатга сазовар. Аммо бу ўринда айрим фикрларни таҳлил қилиш билан чекланамиз. Жумладан, Амирий, Жалилий, Ҳаким, Давлатшоҳ Синглоний, Қосим Анвар каби шоирлар билан боғлиқ ҳолда билдирилган эслатмалар жуда характерлидир.

Амирий – бу шоир эронлик бўлиб, сафавийлардан Шоҳ Таҳмоспнинг даврида нашъу намо этмишдур. «Бўстони хаёл» номли манзумаси ила баъзи маснавийлари, бошқа ашъорлари бордур.

¹ Қаранг: Навоийга армуғон. Учинчи китоб. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. Т.: 2003. 92-93-бетлар.

² Пулатжон домудла Қайюмов. Тазкират улл-шуаро. «В» нусха. 267-бет.

³ Ўша асар, 413-бет.

Алишер Навоийнинг чигатойча «Мажолис ун-нафоис» номли асарини форсчага таржима этмушдур⁴.

Демак, бу маълумотдан кўриниб турибдики, Навоийнинг тазкирасини форс тилига таржима қилган шоирлардан бири Амирийдир.

Жалилий ҳақидаги маълумот ҳам эътиборга лойик:

«Жалилий – бу киши Туркистон шоирларидан бўлиб, Алишер Навоийга эргашувчи шоирдур. Навоийнинг кўп шеърларига назиралар ёзар эди. Таржимаи ҳоли тўғрисида маълумот йўқ. Шул байт унинг ўхшатmalarидан биридур:

Бўлмасин ул анжуманким, анда саҳбо бўлмаса,
Бўлмасин саҳбо дағи гар бир дилоро бўлмаса⁵.

Ҳаким тахаллусли шоир ҳақида ёзар экан, муаллиф янада кизиқарлироқ маълумотларни келтиради: «Ҳаким – бу киши асли Эрондан бўлуб, Қазвин шахрининг аҳолисидан эди... Дамирийнинг «Ҳаёт ул ҳайвон» номли китобини туркчага таржима этмишдур. Алишер Навоийнинг «Тазкиратуш-шуаро»сига («Мажолис ун-нафоис» асарига – Азиз Қаюмов) кўшимча ёзмишдур. Султон Боязиди Соний замонида яшамишдур.

Тазкиранавислар Пўлатжон Қайюмовнинг алоҳида диққат-эътиборида бўлган, шунинг учун ҳам Навоий тазкираси билан боғлиқ маълумотларга жиддий муносабат билдирган.

Куйида келтирилган фикрлар ҳам Навоий билан боғлиқ маълумотларни тўлдирди:

«Санжоний - ... Алишер Навоийнинг номига бағишлаб, «Махзан ул-асрор» номли бир китоб ёзмиш эди. Бу манзумасидан бошқа яна кўп рубоий ва маснавийлари ва бошқа ашъорлари зиёдадур...»

Қосим Анвар ҳақидаги мақолада Навоийнинг савоб ишларидан яна бири ҳақида қимматли маълумот келтирилган.

«Қосим Анвар – бу киши мушоҳири шуарои форсдан, аъозим сўфиюндан бўлиб, Табризда нашъат этмишдур... Ҳижрий ила 735 (мил. 1334-1335) тарихда (Ҳирот шаҳридаги боғида – С.М.) вафот этмишдур. Шул боғ ичинда дафн этилмишдур. Кейинча Алишер Навоий бунинг кабрининг тефасига бир турбаи мукамал бино этибдур.»⁶

Шунингдек, Биноий, Давлатшоҳ Самарқандий, Шарафиддин Али Яздий каби ижодкорлар ҳақидаги маълумотларда ҳам Навоий билан боғлиқ кизиқарли далиллар келтирилган.

Умуман, Пўлатжон домулла Қайюмовнинг «Тазкират уш-шуаро» номли салмоқли тазкираси Навоий ижодий фаолияти ҳамда шоир яшаган давр билан боғлиқ адабий жараён тўғрисида қимматли ва кизиқарли маълумотларга бой асардир.

Наманган

⁴ Ўша асар, 15-бет.

⁵ Ўша асар, 91-бет.

⁶ Ўша асар, 321-322-бетлар.

ОЙБЕК ВА ШАРҚ МУМТОЗ ШЕЪРИЯТИ

Шарқ мумтоз шеърляти Ойбек поэтик маҳоратининг шаклланишида, ўзига хос услубининг юз хўрсатишида муҳим таъсир манбаи бўлиб хизмат қилди. Ойбек «Таржимаи ҳол»¹ида «Мактабдаги йилларимда Шарқ классикаси билан танишдим. Хиротлик буюк Навоий ва ажойиб лирик, озарбайжон адабиётининг буюк сиймоларидан Фузулийга бениҳоя кўнгил қўйдим. Менга шеърятдан илк сабоқни шулар бердилар», - дея эътироф этади. У шундан бошлаб ушбу буюк истеъдод соҳибларининг ижод сарчашмаларидан муттасил баҳраманд бўлиб, бетақрор шеърый ифодаларда, тасвирий восита ва ибораларда чуқур фалсафий фикрларни ифодалаш сирларини ўрганди. Айниқса, Ойбек Навоий даҳосига бўлган чексиз хурмат ва миннатдорлик туйғуларини қатор асарларида ақс эттиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Навоий ҳақида турлича қарашлар ҳукмрон бўлган ўттизинчи йиллардаёқ у биринчилардан бўлиб, юксак илмий савиядаги мақолаларини ёзди. «Алишернинг ёшлиғи» қиссасини, «Навоий» достонини яратиб, даҳо ижодкорнинг ёркин сиймосини маҳорат билан гавдалантиришга эришти. Умрининг сўнгги йилларида ушбу мавзуга яна қайтиб, «Гули ва Навоий» достонини ёзди; Навоийга бағишлаб барпо этган муаззам бадиий қасрлар сафини янада кенгайтирди. «Навоий» романи эса бекиёс истеъдод соҳибига тикланган муносиб ҳайкал бўлди.

Ойбекнинг Навоий ижодига муттасил мурожаат қилиши бежиз эмас эди. У йигирманчи йиллардаёқ даҳо ижодкор асарларининг нафақат Шарқ адабиётидаги, балки жаҳон адабиёти ривожидаги улкан мавқеини теган англаган, энг илғор жиҳатларидан ижодий ўрганишни кўзлаган эди. Бу ҳақда у кейинчалик ёзди: «Буюк шоир Навоий ҳақидаги материалларни 1928 йилда йига бошлаганман. Шоирнинг ўлмас асарларини ва унинг даврини ўрганиб, Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақидаги бир талай тарихий-адабий асарлар ҳам ёздим. 1935 йили ва 1936 йилларда «Навоийнинг таржимаи ҳоли ва ижоди» номли бир асар ёзганман, бу «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида босилди ва бир неча мақолалар «Гулшан» номи билан чиқпти»². Ана шу тариха «Гули ва Навоий» достонининг 1968 йилда эълон қилинганини эътиборга олсак, ўттиз йилдан ортиқроқ вақт давомида Навоий сиймоси Ойбекнинг деярли икки минг йиллик адабиётимиз тарихини қамраб олган илмий тадқиқотларида, салмоқдор ва маънодор насрий асарларида, нозик фалсафий мушоҳадаларга бой шеърларида ўз ақсини топганлиги аён бўлади. Ушбу бой меросни таҳлил этиш эса келгусида кўплаб улкан илмий тадқиқотларни талаб қилади.

Шеърый мукаммаликнинг юксак намунасини илк бор Навоий ижодида кўрган Ойбек ундан кўпроқ ўрганишга интилди. У шеърларининг бирида ажодларимиз тарихи ҳамда Навоийнинг қуш тили каби нафис, гўзал шеърятдан ўрганишни гаввосларнинг марварид излашдаги машаққатли меҳнатига қиёслаган эди. Ана шу жараёнда у ушбу ижоднинг мўъжизакор қудрати сирларидан ҳам воқиф бўлди. «Навоий метафора ва ўхшатишларда нарсаларнинг ташки мушоҳадаларигагина эмас, кўпроқ нарсалар, картиналар орасидаги ички мушоҳадалар, боғланишлар, муносабатларга зўр аҳамият беради. Бунинг натижасида янги поэтик бирикмалар шеърнинг

¹ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 20 т. 14. Т.: «Фан», 1979. 10-бет.

² Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 20 т. 14. Т.: «Фан», 1979. 42-бет.

образличилигини куюклаштиради. Бир мисрада ифодаланган поэтик маъно билан кейинги мисралардаги сўзлар орасидаги ички боғланишларни топади. Янги, манتيкий, бир-бирдан келиб чиққан бутун бир лавҳа чизади»³.

Ойбек Навойнинг истиоралардан фойдаланиш услубидан ҳам таъсирланиб, поэтик маҳоратини шакллантириш борасида қатор изланишлар олиб борди. «Навоийнинг поэзияси метафорикдир, - деб ёзади у. - Унинг ғазалларида метафоранинг кўплигидангина эмас, балки аксар ғазаллар бошидан охиригача мажозий равишда тузилади. Уларда истиоралар, рамзлар, киноялар катта роль ўйнайди. Навойнинг метафоралари, аксар, ҳақиқатдан чуқур, оригинал бўлади. Фикр ва нарсалар орасида қутилмаган, янги муносабатларни очажак ҳарктердадир»⁴. Дарҳақиқат, Навойда киприк - ўк (тир), ханжар, ништар; лаблар - ғунча, лалъ, май; бўй - сарв; кўзлар - наргис, оху; оғиз - ғунча; тиш - дур, марварид; ҳол - «қудрат қалами тушган» нуқта ёки ҳинду тарзда тасвирини топади. Ойбекда кўзлар – офтоб, нур; қош - қалам, қилч; соч - бўйра, тун истиоралари билан ифодаланади. Навой тасвирини кучайтириш учун истиоралар билан бир қаторда сифатлашлардан ҳам унумли фойдаланади.

Навоийнинг «Булбул ўлди гул ҳарими хирманининг маҳрами Гульюзорин кўйида мен телба номаҳрам ҳануз»⁵; «Кўнглим қуши то сунбулингиз домига тушди, Булбул киби ҳар гул сари парвоз қилибтур» (1.163); «Ҳар қачонким кемага ул ой сафар рахтин солур, Мавжлиғ дарё каби ошuftа кўнглим кўзгалур» (1;147) сингари байтларидаги гульюзор истиораси ёр, маҳбуб, севгили маъноларини, сунбул истиораси муҳаббат, гўзал қомат маъноларини, ой истиораси эса маҳбубанинг гўзал қиёфасини ифодалайди. «Вўсма бирла қошин ул маҳвашки рангин айламиш, Кўзи жаллоди қиличига яшил қин айламиш»⁶ байтида қошини ўсма билан безаш ошиқни қатлга тайёрловчи жаллод кўзнинг қилчини яшил ғилофга солиш ҳолатига таққосланиб, ҳаётий қиёфалар яратишда ҳам истиораларнинг ўрни қаттадир. Навой ана шу тариқа ёр қиёфаси, сажиясига мос жиҳатларни изчил акс эттириш учун истиораларга мурожат қилса, Ойбек пейзаждаги жонлилиқ ва ҳаётийликни таъминлаш учун истиоралардан фойдаланади. Масалан, «Кечанинг қора қалин Сочи борлиқни ёпган» (1,365); «Бриллианд кўзларини Юлдузлар унда-мунда – Сузишарда юксакдан бир жимжит, хаста тунда...» (2.365); «Кишининг оқ кафанини Бурдалаб учиради захар тилли изғирин» (1.234); «Кўк мовий – Унда-бунда, Булутлар аста ёзар, Кумуш қанотларини» (1,235) мисраларида кеча қоронғулиги соч юлдузларнинг порлаб туриши бриллианд кўзлар, қорларга бурканган табиат оқ кафан, булутларнинг борлиқни қоплаган ҳолати кумуш қанотлағ истиоралари воситасида акс этиб, табиатнинг оний, рангин ҳамда жонли манзараси кўз олдимизда намоён бўлади.

³ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 13. Т.: «Фан», 1979. 42-бет.

⁴ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 13. Т.: «Фан», 1979. 41-бет.

⁵ Алишер Навой. Мукамал асарлар тўплами. 20 т. Т.: «Фан», 1987. 13-бет. (шоир шеърларида келтирилган мисоллар минбаси бундан кейин кўчирмадан сўнг қисмича бериб борилади).

⁶ Алишер Навой. Мукамал асарлар тўплами. 20 т. Т.: «Фан». 1988. 210-бет.

Ойбек ўзбек мумтоз шеърятининг тарихий йўлига назар ташлар экан, қуйидагиларни ёзда: «Ўзбек поэзиясининг ривожланишида Навоийдан илгари ўтган ва унга замондош шоирлар Саккокий, Атоий, Лутфий ва бошқаларнинг роллари шундан иборатки, улар ўзбек адабий тилини ўстирдилар, шеърый шаклларни мукамаллаштирдилар, – улар ўзларининг юксак асарларида – дунёвий завқ, табиат, ишқ ва ошиқлар ҳақида қўйладилар. Бироқ ўзбек поэзиясида тема ва мундарижанинг торлигини йўқотиб, унга чуқур фалсафий ва ижтимоий мазмун киритишга буюк Навоий муваффақ бўлди»⁷. Шунингдек, даҳо ижодкор шеърни бадий жиҳатдан мукамаллаштириш борасида ҳам қатор янгиликлар қилди. «Асосий мотив ишқ бўлганидан, шу мавзуну юзларча ғазалларда бадий ифода этиш учун мавзуга мантқий алоқадор бутун бадий воситаларни имкони борича топишга ва қўллашга тиришилади. Умуман, шеърда мазмунга қараганда бадий формага аҳамият берилади. Арузнинг турли навларини қўллаб, шеърнинг мусиқийлигига, айниқса, қофияларга диққат қилинади. Навоий ғазалларида қофия жуда мукамал, қофиядош сўзлар оҳанг билан бир-бирига тўла жўр келадилар»⁸.

Ойбек Навоийнинг қофиядош сўзлар топиш маҳоратидан ҳам ижодий ўрганиди, қофиядош сўзларнинг мисралар товуш қаторига мутаносиб бўлишига қатта аҳамият берди. Айниқса, шеърятдаги миллийликни таъминлаш борасидаги Навоий услуги Ойбек учун ўрганиш манбаи бўлиб хизмат қилди. Масалан, Ойбекнинг «Ойша хола» (1944) шеърдаги «Набиралар билан далага Кетади у жиддий, пурвиқор. Ярашди кетмон елкага, Ҳар бир ишда пишиқ соҳибкор. Гоҳ этагин қисиб липпага, Яланг оёқ ҳайдаб келар сув. Олтин мавжли бугдой арпага Ўрок чархлаб гоҳ кирар у» (2,191) тасвиридаги кетмонини елкага олиб, этагини липпасига кистириб ишлаш ва юришдаги ўзбекона одатлар, шунингдек «Ҳовлида бир туп олма, Олма гуллаган оппок. Ўрма сочларда лола Кўклам қизларга иноқ» (2,52) тарздаги ўрилган сочларга лола тақиб олган қизларнинг миллий чизгилари Навоийнинг «Ё раб, бу не гулдирки, бошига чечак санчар, Гоҳ эгри кўяр бўркин, гоҳ белга этак санчар» (1,154) мисраларидаги сочига гул кистириб, бўркини эгри қўйиб, этагини белига кистирган қувноқ, шижатли ўзбек қизи тасвири таъсирида юзага келгандир.

Умрни шодон ўтказишга ундаш, майнинг инсон ҳаётига мазмун бахш этиш кудратини улуғлаш ҳақидаги хайёмона гоյлар Ойбекнинг 60-йиллар тўртликларида ўзига хос зуҳур беради. Умар Хайёмнинг «Умрингдан нафас ҳам ўтса, эй инсон, Қўлдан чиқармагин бўлмайин шодон. Қандоқ ўтказурсан, шундоқ ўтар умр, Хушёр бўл, аслида шунақа жаҳон»⁹ сатрларидаги умрни шодон қайфиятда ўтказишга ундаш гоёси Ойбекнинг «Табиат тилсими туби йўқ беҳад, ўғлим, илм ўрган, емирилир ҳар сад. О, умр калтадир, нақ куш уйқуси, Ҳақиқат дастурин топ, қолсин зар хат» (2,286) мисраларидаги ҳаёт мазмуни илм олишдан ва шу орқали ҳақиқат дастурини англашдан иборатлиги ҳақидаги фалсафий фикрларни юзага

⁷ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. Т.: 14. 24-бет.

⁸ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. Т.: 13. 40-бет.

⁹ Умар Хайём. Рубоийлар. Т.: Бадий алибейт, 1970. 19-бет. (Бундан сўнг ҳам Умар Хайём шеърларидан мисоллар шу нашрдан олинади ва улар «дроси кўчирмадан кейин қавс ичида бериб борилади».)

келтирган. Умар Хайёмнинг умрни ҳам билан беҳуда совурмаслик ҳақидаги фикрлари Ойбек шеърларида қуш уйқусидек умрни илм излаш билан безаш лозимлиги тўғрисидаги кечинмалар билан тўлдирилади.

Умар Хайёмнинг туйғуларни лўнда, содда ифодалар воситасида талқин этиш ҳамда фикр таъсирчанлигини ошириш услуби Ойбекнинг инсон ва умр, абадийлик ва ўткинчилик, коинот ва чексизлик, ҳақиқат ва ўзликни англаш мавзулари ифодасидаги бетакрор талқинларига ҳам ижодий таъсир кўрсатди.

Ойбек баъзан «олам сири»нинг калитини «танбур, май, коинот» уйғунлигидан топса, баъзан шеър, май, ёр билан ўтказилган дақиқаларда кўради. Умар Хайёмнинг «Кўплар донишманд деб билдилар ўзни Худонинг зотидан очдилар сўзни, Ҳеч бири билолмай азал сирларни Алжираб-валжираб юмдилар кўзни» (5) сатрларида ўзини дин пешвоси, билимдон ҳисобловчи, аммо азал сирлари олдида ожиз бўлган баъзи шахслар қиёфаси фош этилган бўлса, Ойбекнинг ушбу мисраларида тилсимотларга тўла оламни англашга ожиз бўлса-да, ўзининг билимдонлигини даъво қилаётган файласуф ёлғончилиги танқид остига олинди: «Ҳақиқат соқовдир, заифдир инсон, Тошлар ҳам йиғлайди – сир тўла осмон. Ҳақиқий олам не? Жавоб йўқ ҳайхот! Файласуф тўқийди ҳисобсиз ёлғон...» (2.308). Ойбекдаги тошларни ҳам эритувчи ҳақиқат олдида инсоннинг заифлиги, сир-синаотлар қошидаги кўнглининг ўкинчлари нафақат Умар Хайём тўртликларидан ижодий таъсирланишининг, балки Ойбек ботинида уйғонган ўзликни англашга интилиш туйғуларининг ҳам маҳсулидир.

Умар Хайём мисраларидаги келиб кетишга маҳқум кекса-ёш образи Ойбекнинг сафари узок, манзили тупроқ бўлган донолар образининг яратилишига ижодий таъсир кўрсатган. Умар Хайёмдаги «Кекса, ёш – ҳаётга ҳар кимки етар – Ҳаммаси изма-из, бирма-бир ўтар. Бу дунё ҳеч кимга қолмас абадий, Кетдилар, кетамиз, келишар, кетар» (7) ифодаси Ойбекнинг «Донолар ўтдилар – сафари узок, Куёшдай ботдилар – манзили тупроқ, Кетамиз бизлар ҳам навбатма-навбат – Майли майдан қуйинг, дўстларим кўпроқ» (2.297) мисралари яратилишида таъсир манбаи вазифасини бажарган. Параллелизм асосидаги Ойбек тўртлигида ҳаётнинг аччиқ ҳақиқати – хок бўлишга, куёшдай ботишга маҳқум бўлган инсонлар қисмати чуқур фалсафий кечинмалар воситасида ўз талқинини топади. Умар Хайёмдаги кекса, ёш – ҳар кимки, изма-из, бирма-бир, кетдилар-кетамиз-келишар сўзлари вазн (ўлчов) жиҳатидан тенг мувозана санъатини юзага келтирган бўлса, Ойбекда биринчи ва иккинчи сатрлардаги барча сўзлар ўзаро вазн жиҳатидан бир-бирига мутаносиб бўлиб, синтактик параллелизмни юзага келтирган.

Ш.Шомухамедов таъкидлаганидек, Умар Хайём фалсафасига хос жиҳат «Ҳаёт материализми, энг аввало, материянинг йўқолмаслиги, унинг бир суратдан иккинчи суратга ўтиб юриши, одам ҳам вафот этган, шу моддий дунёдаги ўлик жисмларга қўшилиб кетиши, бу нуқтан назардан тирик ва ўлик табиат орасида ўтиб бўлмас чегара йўқлигини эътироф қилишда, объектив дунёнинг киши онгидан ташқарида мавжуд эканлигини

тасдиқлашида яққол кўриниб туради». Умар Хайём ушбу қарашларнинг таъсири Ойбекнинг «Сербўёқ ва серранг кузни севаман», «Гулларнинг баргига кирган шуълалар» шеърларидаги кузги япроқларда қонинот зуҳурлигини, узилаётган барглarning келгуси бўғинга ҳаёт элтишини улуглаш гоъларида кўринади. Инсон танасининг бир шаклдан иккинчи шаклга ўтиб туриши, бу оламнинг абадийлиги, жисмнинг ҳеч қачон йўқолмаслиги ҳақида фикр «Бўш куним боғма-боғ кезамен...» шеърда ҳам ўзига хос талқинини топган. Умар Хайём кўза образи орқали жисмларнинг шаклий алмашишуви ва бу билан борлиқнинг абадий ҳаракати жароинини тасвирларкан, гиёҳлардан чанг зарраларигача барча нарсаларда инсон танаси бўлақлари мавжуд деган хулосага келади. У табиатшунос, астраном, файласуф олим сифатида дунё моҳияти ва унинг сир-симоатларини англаб етишга, инсоннинг олам ҳаракатидаги ўрнини таҳлил этишга интилади. Жаҳоннинг жавҳари бўлган инсон кадрининг оёқ ости бўлиш сабаби дунёнинг нобоп тузилганлигидир, деган хулосага келади. Ушбу фикрни Ойбекнинг 60-йиллар шеърлятида ҳам учратамиз.

Умар Хайём ижодининг Ойбекка таъсири нафақат умуминсоний мавзуларнинг яқинлигида, балки шеърй шаклни мукамаллаштиришида ҳам кўринади. Шоир услубига хос бўлган фикрни содда, таъсирчан ва фалсафий ифодалаш услуби Ойбек шеърлятининг ҳам шакл, ҳам мазмун мукамаллигини юзага келишида илҳом манбаи бўлди. Ойбекнинг 60-йилларда, аксарият, тўртлик асосидаги шеър яратишининг икки сабаби бор: биринчидан, ифодалашга қулайлиги ҳамда Умар Хайём бу борада маҳорат мактаби бўлганлиги, иккинчидан эркин ёзиш имқонияти бўлмаган ижодкорнинг янги шакл топиш йўлидаги урунишининг маҳсули эди.

Хуллас, Ойбек Алишер Навоий шеърлятидаги миллийликни таъминлаш услубидан, Муҳаммад Фузулий ижодидаги мисраларнинг бадий жиҳатдан мукамаллаштириш йўлларидан, Умар Хайём рубоийларидаги фалсафий фикрни лўнда, сиқик ифодаларда таъсирчан гавдалантириш маҳоратидан таъсирланди. Шунингдек, ҳар уччала ижодкор асарларига хос бўлган ҳам шакл, ҳам мазмун уйғунлигини таъминлаш борасидаги улкан тажрибалар ўрганиш манбаи вазифасини бажарди.

Фаргона

Фарида КАРИМОВА

ДЕБОЧАЛАРДА АЛИШЕР НАВОЙЙ ВА ҲУСАЙН БОЙҚАРО МУНОСАБАТЛАРИ ИНГЬКОСИ

Алишер Навоий ўз асарларининг дебочаларида ўзи ва Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги муносабатларни ёритишга катта ўрин беради. Бу масалага девонларнинг яратилиш тарихини баён қилиш муносабати билан қайта-қайта тўхталади. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки шоир девонларининг бунёдга келишида шоҳ ва шоир Ҳусайн Бойқаронинг роли бекиёс бўлган.

Алишер Навоийда бирор асарини яратиш ҳақидаги фикр бирдан тугилмаган. Масалан, Низомий ва Деҳлавийларнинг «Хамса»сига жавобан асар яратиш фикри шоирнинг хаёлини ёшлик чоғларидан банд этган эди:

Бурундан чу кўргуздингиз ёрлик,
Басе етти сиздан мададкорлик.
Кичик эрконимдин бўлиб қошима.
Улуғ муддао солдингиз бошимга.

Узоқ вақтлар давомида «Хамса» достонидаги масалаларни ҳар томонлама ўйлаб, пишитиб юрганлиги учун ҳам бу улкан асарни жуда қисқа муддатда – икки йилда ёзиб тугатади. Шунингдек, Навоийнинг барча шеърларини жамлаб, маълум композицияга эга бўлган шеърый тўплам тузиш фикри 80-йилларнинг ўрталаридаёқ пайдо бўлган эди. Буни «Хазойин ул-маоний» дебчасидан олинган мана бу парча ҳам тасдиқлайди: «Ва бу авқот мобайнида (яъни: «Хазойин ул-маоний» яратилаётган давр мобайнида –Ф.К.) ҳар миқдорким, фурсат топтим, хоҳ «Хамса» назмидину хоҳ «Назм ул-жавоҳир ва «Мажолис ун-нафоис»у «Зубдат ут-таворих» ва сойир таснифлар иштиғолидин ҳасм ул ҳазрат дуойи давлатига авқотимни сарф қилдим». (Алишер Навоий. МАТ.3-т., Тошкент, 1988, 19-20-бетлар).

Маълумки, юқорида тилга олинган «Хамса» 1483-85 йилларда, «Назм ул-жавоҳир» 1485 йилда, «Мажолис ун-нафоис» 1490-91 йилларда яратилган. Навоийнинг ўз маълумотига кўра, шоир ўз асарларини яратиш жараёнида ҳам улкан шеърый тўпламга кирувчи шеърларини тўплаш, уларни девонларга ажратиш, таҳрир қилиш, тузатиш, янгиларини ёзиб қўшиш борасида ҳам иш олиб борган. Ниҳоят, шеърый тўплам тузилишини пухта ўйлаб пишитгандан сўнг, 1491 йилда унга тартиб беришга киришади.

Алишер Навоий шеърятининг улкан тўплами - «Хазойин ул-маоний»нинг яратилишида ҳам Ҳусайн Бойқаронинг хизмати катта бўлган. Бу ҳақда дебочада шоирнинг ўзи далолат беради.

Алишер Навоийнинг 1480 йилдан кейинги ижод даври ниҳоятда сермахсул йиллар бўлди. Бу даврда замонасининг турли-туман ҳодисаларига гувоҳ бўлган, турмушнинг аччиқ-чучукларини готиб кўрган шоир кўнглидаги дардларини қоғозга тўкиб солади. Шу йўл билан кўнгли бир оз ором топади. Шоир шу тариқа оз вақтда кўп шеър айтилганлигини таъкидлар экан, улар «икки мурағтаб бўлгон девонлардин» «адади аксар» эканлигини айтиб, уларни тўплаб, девон тартиб беришни ўйлайди. Лекин, Навоийнинг соғлиги ёмонлаша бошлади. Чунки саройдаги фиску фужурлар, фитналар ва улкан ижодий меҳнат Навоийга ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан қаттиқ таъсир қилган эди. «Чун ул тарихдин муддате ўттию, ул вақтдин фурсате аро кирди, фалак ҳаводисининг ул қатигъ эсадургон сарсари таскин тутган ва ул ранжу ташвишдан йиллар ранжурлуқ тортқан тандек, балки жонидин маҳжур қолган бадандек чиктим, набзимга ҳаракат маъдуми нафасимнинг кирар-чикари номаълум, таним ўн қатла андин, заифроққим нол ва кўнглум бир замон ўз ҳолида бўлса, яна ўн соат беҳол» (3-т., 11-бет).

Ҳусайн Бойқаро шу даврда Навоийга барча шеърларини тўплаб, тўрт девон тузиш ҳақида топшириқ беради:

« –Эй қадимий бандайи хосу эй бойирий ходими зовий ул-ихтисос, бурунги икки девонким, бизнинг ҳукми хитобимиз била мураттаб қилдинг. Андин сўнгра йиғилгон ашборингу назм риштасига тортилгон дурри шахворинг адади бурунги девонлардан орткан чоғилдур ва бу латофати хўблар ва малоҳати симоти маҳбублар била яна икки девон тартиб берса бўлурдек маълум бўладур. Эмди авло будурким, ё ғариб ишга кўнгул келтиргайсен, балки ҳукм эрурким, бу ажойиб аърга хома сургайсену тафаккур хилваттоҳида хаёл шўху раънолар била базм тузгайсен ва то фалак гардиш килур башар жансини хаёлига келмаган аъжубани элга кўргузгайсен» (3-т., 13-14-бетлар).

Хусайн Бойқаро «назм ҳаримининг хосларию шеър баҳрининг ғаввослари»дан ҳеч бири бундай катта ёдгор қолдирмаганлиги, фақат Амир Хусрав Деҳлавий султон Маликшоҳ Алп Арслонга бағишлаб тўрт девон тартиб берганлиги, лекин уларнинг етиб келмаганлиги ҳақида гапириб, Навоийга ўз шеърларини жамлаб, тўрт девон тузишни буюради:

«Чун сенга тавфиқ мадад қилиптуру бу максуднинг ҳеч кимга йиғламаган моддаси йиқилиптурур, тиларбизким, фурсатни ғанимат билгайсану бу муддао ҳусулига рағбат қилгайсен». (3-т., 14-бет).

Шоҳ буйруғини эшитган шоир унга ўз аҳволини баён қилади:

«Агарчи маразимга сиҳдат умиди пайдо бўлиптур, аммо ҳануз ғизо била шарбатким, ичилур, ейилур, мисқол тарозуси била тортилур ва тонгдин ақшомғача соат шишасига кўз тикилур ва агарчи заъфимга қувват имкони зоҳир бўлиптур, аммо ҳануз бузуғ қошонамдин чиқарга кўпмоқ тиласам, осилган илбори анкабут торлари дастгирим бўлиб мадад етгармагунча, тебранмакка тобу тавон ва ҳаракатға мақдур, балки имкон йўқдур...» (3-т., 15-бет).

Умрининг сўнги йилларида катта ташвишлар ва жиддий ижодий фаолият туфайли хасталикка чалинган шоирга шоҳ топшириғини бажариш «душвор иш» бўлиб туюлади. Чунки барча шеърларини тўплаб, тўрт девонга жойлаштириш кўп вақт талаб қиладиган, машаққатли иш эди. Шунинг учун шоир буйруқни бажариш давомида ўзига диққат-эътибор ва кўмак зарурлигини айтиб, шоҳга мурожаат этади. Хусайн Бойқаро дебочада таъкидланишича, Навоийни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлашга, моддий ва маънавий ёрдам беришга тайёр эканлигини баён қилади:

«...Андокки бурунги икки девоннинг такмилида риоятдин ҳеч навъ тағофул воқиф бўлмади ва раҳномолиғу иноятдин ҳеч турлуг такосул суврат боғламади, эмди дағи ҳамул дастур бирла, балки андин ҳам афзунрок, аҳволингдин хабар тутулғусидир ва ҳар оз вақтда сарвақтинга етилғусидир. Чун заъфи ҳолинг бизга зоҳиру пайдодур, шафқату банданавозлиғлар била не ерда қолсанг ўтқарилғусидир ва чун шикаст аҳволинг бизга равшану хувайшодур, марҳамату навосозлиғлар била мушкилинг бўлса ҳал қилинғусидур» (3-т., 16-б.).

Хусайн Бойқаронинг бундай хайрихоҳлигидан руҳланган Навоий «ўтган айёмда» ва «кечкан ҳангомда битилган паришон гавҳарларни тақмил риштасига тортмоқ била» машғул бўлади. Шоир фақат аввал ёзган ғазалларини жамлаб, уларни кўздан кечириш, айрим тузатишлар киритиш билан кифояланмайди. Балки яна янги ғазаллар битиб, улар ёнига қўшади. Шу тариха йиғилган ғазалларини Султони соҳибқирон ҳузурига етказди.

Маълум бўлишича, шоҳ саройидаги адабий йиғилишлар «олий мажлис» деб юритилган. Навоий «Муншаот»даги ҳатларидан бирида «Хазойинулмаоний»нинг мусаввадасини суҳбатдошлар фахри бўлган Мавлоно Соҳиб орқали «олий мажлис»га юборганлигини баён қилади.

«Ул сабабдин маҳфарус-савоҳиб Мавлоно Соҳибни қуллуққа юборилди ва ул мусаввадасини олий мажлисқа еткурсин дейилди».

Саройда ўтказиб туриладиган олий мажлисларда Саъдий, Хусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий каби классик шоирларнинг ғазаллари ўқилган, шарҳланган, уларнинг бадиияти юзасидан мубоҳасалар юритилган. Шу билан бирга, замондош шоирларнинг етук асарлари ҳам доимий равишда ўқиб, таҳлил қилинган, кўпчиликнинг, жумладан, Хусайн Бойқаронинг таҳсинига сазовор бўлган. Бу ҳақда шоир «Бадоеъ ул-бидоя» дебوحасида ёзади:

«Ва дураббор тилига мажолисда баъзи ғазалиётим мастур бўлур эрди» (1-т., 17-б.).

Шуниси диққатга сазоворки, Хусайн Бойқаро Навоий шеърларини ўқиш, улардан завқ олиш билангина чегараланиб қолмаган, уни кузатиб борган. Шоирнинг «Хазойинулмаоний»га кирган шеърларини доимий тарзда ўқиб таҳлил қилган.

Навоийнинг «Мажолис-ун-нафоис» асарининг саккизинчи мажлисига илова тарзида келтирилган Хусрав Дехлавийнинг байти билан боғлиқ баҳони эсга оладиган бўлсак, Хусайн Бойқаронинг шеърий диди ва заковати нақадар юксак эканлигининг гувоҳи бўламиз. «Бадоеъ ул-бидоя» дебوحасида далолат берилишича, Хусайн Бойқаро етмишинчи йиллардаёқ Навоий шеърларининг таҳрири билан шугулланган. У байтлардаги «бирор номуносиб лафз»га ёки «бирор» ноҳанжор байтқа хат уруб» улардаги баъзи нуқсонларни бартараф қилган:

«Ва гоҳи иборатим қусурин тағйир бермак билра айбдин мубарро ва гоҳи маонийим футурин ислоҳ қилмоқ билан нуқсондин муарро қишур эрди. Баъзи байтимдин бирор номуносиб лафзни чиқориб, бир даста субҳа ичра бир дурри шаҳвор тортқондек бирор лафз киюрур эрди ва баъзи ғазаллариндин бирор ноҳанжор байтқа хат уруб, бир бузур дашт ичра бир қасри зарнигор ясагондек, бирор байтга даҳл берур эрди» (1-т., 17-бет).

Бу маълумот Хусайн Бойқаронинг ўша даврдаёқ шеър илми масалаларидан чуқур хабардор бўлганлиги ҳамда иқтидорли шоир эканлигидан дарак беради.

Хусайн Бойқаро «Хазойин ул-маоний»даги шеърларини ҳам шоҳ сифатида, ҳам шоир сифатида кўздан кечириб, уларнинг айримларига ислоҳлар киритган, яъни ғазалларнинг маъно томонидан ёки бадиий санъатларнинг қўлланилиши жиҳатидан «бетакаллуфлуқ» ва «номуносиблиғ» кўрса, уларни бартараф қилган. «... айтилган абёт барча лагойифосор ва сабт бўлган ашъор барча зоройифшиорким, злиик, олтамиш ёки юз ғазалга яқин йиғилса эрди, ҳазрати Султони соҳибқироннинг фирдавсосо суҳбативаду сипехрфарсо ҳазратида ҳозир қилиб арзга еткурур эрдим ва ул ҳазрат аларга шафқат юзидин боқиб, қайси маъно шўхинингким таркиби хилъатида ва алфози кивсватида бетакаллуфлуқ кўрса, ўз ганжинаий замири хизонасидин муносиб алфоз била ул либосларга тағйир бериб ва алфоз кивсватида санойиъ жавоҳирдин

номуносиблиг маълум қилса, ўз хизонаи хотири ганжхонасидин ёқуту лаъли рангин ва гавҳару дурри самин била ул зебу зийнатга табдил етқуруб ҳар ғазални тартиб юзидин ўз ўрнига рақам қилур эрди» (3-т., 17-18-бетлар).

Оқоридаги маълумотларни «Муншаот»даги қатор мактублар ҳам тасдиқлайди. Масалан, 30-мактубда «Паришон назмларидин бир жуз тобуқта юборилди. Чун муборак назарлари тушгай– ислоҳ била мушарраф бўлғай, деб ёзса, 33-мактубда «Буюрғон ғазаллардин тайёр бўлгонларни юборилди. Қолғонин тугатиб, бурор кишидан юборилғай», дейди. Ҳатто баъзи мактубларида айрим ғазалларнинг матлаасини Хусайн Бойқарога ислоҳ учун йўллаганини ёзади.

Умуман, шоир шеърларининг биринчи ўқувчиси ва таҳрирчиси сифатида «ул ҳазратнинг муборак табъининг анда («Ҳазойин ул-маоний»да – Ф.К.) куллий даҳли бўлмаган» «ҳеч жузве жузъиёт йўқтур». Бу каби иқтибосларни шоир девонлари, бошқа асарлари дебочасидан кўплаб келтириш мумкин.

Демак, Хусайн Бойқаро «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Ҳазойин ул-маоний» девонларининг тузилишига бош-қош бўлган, уларнинг таркибига кирган шеърларни мунтазам ўқиб, уларни таҳрир қилиб борган. Бу фикр, дебочаларда муболагали тарзда баён этилса-да, уларнинг замирида реал ҳақиқат мавжуддир. Бу ўринда Хусайн Бойқаронинг Ҳирот адабий муҳитининг йирик вакилларидан эканлиги, форс-тожик тилини яхши билишига қарамай, туркий тилда гўзал ғазаллар яратганлиги ва бошқа шоирларни ҳам она тилида ижод қилишга чақирганлиги, шунингдек, соҳибдевон бўлганлиги сингари жиҳатларни ҳисобга олсак, фикрларимиз янада ойдинлашади. Навоийдек буюк шоирнинг шеърларига жузъий бўлса-да, тузатишлар киритиш, ислоҳ қилиш учун шеър илмининг энг нэзик томонларини чуқур билиш зарур эди. Хусайн Бойқарода эса ана шу сифатлар мавжуд эди. Навоий ғазалларида ҳам Хусайн Бойқаронинг шеър илмида ниҳоятда нозикфаҳм эканлиги таъкидланади:

Эй Навоий, хурдаи назмингга ислоҳ истасанг,
Шоҳи Ғозийдин жаҳонда хурдадонроқ йўқ киши.

Оқоридагилардан кўринадики, Алишер Навоий девонларининг бунёдга келишида, шоир асарларининг келажак авлод учун сақланиб қолишида Хусайн Бойқаронинг хизматлари улкан бўлган. Буни Навоийнинг қуйидаги байти яна бир бор тасдиқлайди:

Ҳар гавҳари туфроғ уза бир қатра сув янглиғ тушгач адам ўлғай,
Ғар қилмаса ишфок этибон хусрави Ғозий назминг сари парво.

Хусайн Бойқаро Навоий ижодига ҳурмат билан қараган. Ҳатто ўз рисоласида баён қилишича, Навоийдек шоир билан бир даврда, бир мамлакатда яшаётганидан фахрланган. Ўз навбатида Навоий ҳам ўзининг улкан ижодий мақсадларига эришганлиги учун Хусайн Бойқародан миннатдор. Шоир ҳатто Султони соҳибкирон остонасининг жорубкаши бўлишга ҳам тайёр эканлигини баён қилади:

«Кувватим бўлганда супургу олиб, илгим била ва кувватим бўлмаганда супургу ўрнига кирпигим била ул остонани супурур баҳонаси била кўзумни ул мунаввар равза туфроғидин ёрутгаймен ва ул остонани бу супургу бирла ариғу бу ўйни ул сурма била ёруғ тутқаймен ва бу хидматни дунёву охиратим шарафи билгаймен» (3-т.,22-б.).

Дебочалардаги Хусайн Бойқаронинг Навоий ижодига муносабатини ёритувчи маълумотларни, хусусан, шоир шеърларининг келажак авлод учун сақланиб қолиши йўлидаги хатти-ҳаракатлари ва ғамхўрликларини ифода этувчи қайдлар, эътирофларни ўрганиш навоийшуносликдаги муҳим масалалардан биридир.

Наманган

Рустам ТОЖИБОЕВ

АЛИШЕР НАВОЙЙ ТУЮҚЛАРИНИНГ БАЪЗИ

ХУСУСИЯТЛАРИ ҲАҚИДА

Шеърятимиз султони ҳазрат Алишер Навоийнинг туркий тилдаги бой лирик меросида туюқ жанрига мансуб 13та шеър бор. Улуғ шоирнинг ушбу соф туркий шеърӣ жанрга бошқача назар ва муҳаббат билан қарагани яхши маълум. Улуғ бобомиз «Мезон ул-авзон», «Муҳокамаат ул луғатайн», «Мажолис ун-нафоис» асарларида туюқ жанрининг ўзига хос хусусиятларини таърифлаганлар, бу жанрда ижод қилган шоирлар номини ҳурмат билан зикр қилганлар.

Кузатишимизча, Навоий ёшлик йилларидаёқ туюқлар ёзган. Улуғ шоирнинг 1470-1476 йиллар орасида тартиб берилган «Бадоеъ ул-бидоя» девонида 10та туюқ мавжуд.(1.) Булар қуйидагилар /фақат биринчи мисраларинигина келтирдик/:

1. Ё раб, ул шаҳду шакар ё лабдурур...
2. Жавр ўқин жонимға соқий ёзмади...
3. Ё қошингдин неча бир ўқ кўз тутай...
4. Лаълидин жонимға ўтлар ёқилур...
5. Бовужуд ул юз эрур гулгунасиз...
6. Чарх тортиб ханжари ҳижрон бу тун...
7. Ўткали ул сарви гулруҳ соридин...
8. Тийги ишқинг ёрасидур бутмагон...
9. Ваҳ, қачонға тегру ишқинг кожидин...
10. Ул пари ишқида бу девонани...

Навоий кейинчалик бу туюқларнинг барчасинин деярли ўзгаришсиз «Ҳазойин ул-маоний» лирик куллиётининг «Бадоеъ ул-васат» девонига жойлаштирди. Бундан ташқари, улуғ шоир ушбу девонига аввалгилардан бўлак яна учта туюқни киритган. Юқорида зикр қилинган туюқлар 1-10-сонлар билан рақамланган, янги туюқлар эса 11-13-сонлар билан кўрсатилган:

11. Ёғди жаврунг ўки ҳажринг тошидек...
12. Нақш тушмиш кўзда ул ёшим менинг...

13. Неча дедим ул санамга боргамен... (2)

Демак, Навоийнинг туюқлари 13та бўлган экан.

«Бадоеъ ул-бидоя»га кирган туюқларнинг нима учун «Фаройиб ус-сигар» ёки «Наводир уш-шабоб» девонларига киритилмагани биз учун қоронғи. Ваҳоланки, бу туюқлар шоир томонидан 35 ёшгача яратилган шеърлардан ҳисобланади. «Бадоеъ ул-васат»га эса, Навоийнинг ўзи таъкидлаганидек, шоирнинг 35- 45 ёшлари оралигида ёзган шеърлари жамланган. Бу факт ҳам «Ҳазойин ул-маоний» таркибидаги девонлар номланиши билан улардаги шеърларнинг яратилиш даври ўртасидаги боғлиқлик унчалик тўғри эмаслигини яна бир бор тасдиқлайди.

«Бадоеъ ул-бидоя»даги 10та туюқ «Бадоеъ ул- васат»га матн жиҳатидан деярли ўзгаришсиз киритилган. Фақатгина 7-рақамли туюқнинг тўртинчи мисрасида фарқ бор:

«Бадоеъ ул-бидоя»да:

Ўткали ул сарви гулрух соридин,
Йўқ хабар ул сарви гул рухсоридин.
Ҳажридин боғ ичра берур ёдима
Қошидин сарву гул рухсоридин.

«Бадоеъ ул- васат»да ушбу туюқ шундай берилган:

Ўткали ул сарви гулрух соридин,
Йўқ хабар ул сарви гул рухсоридин.
Ҳажридин боғ ичра берур ёдима
Қоматидин сарву гул рухсоридин.

Бизнингча, мазмун ва вазн талабига кўра, «Бадоеъ ул- васат»даги вариант тўғридир. Чунки мумтоз шеърятда сарв маъшуканинг қошига эмас, қоматига ўхшатилади. Балки бунда девонни нашрга тайёрловчилар бепарволиги оқибатида шеър матни хато кетгандир.

Туюқлар «Бадоеъ ул-бидоя» нашрида тўртликлар шаклида чоп этилган, «Бадоеъ ул- васат» нашрида эса байтлар /икки байт/ шаклида чоп этилган. Бизнингча, туюқлар тўрт мисрадан иборат бўлган шеърӣ жанр сифатида тўртлик шаклида чоп этилгани маъқул эди. Навоӣ «Асарлар»и ўн беш томлигида ҳам туюқлар тўртлик шаклида берилган.(3)

Олтинчи туюқнинг тўртинчи мисрасида ҳам нашрларда фарқ бор. Бу мисра «Бадоеъ ул-бидоя»да шундай берилган:

Не балолик ер эмиш, ё раб, бу Тун?!

«Бадоеъ ул- васат»нинг 1990 йилги нашрида эса бу мисра қуйидагича келтирилган:

Не балолиғ ер эмиш, ё раб, бу тун.

Кўриниб турибдики, нашрларда фарқ бор: «балалик» сўзи кейинги нашрда «балалиғ» шаклида, «тун» сўзи кейинги нашрда кичик ҳарф билан бошланган, сўроқ ва ундов белгиларисиз берилган.

«Бадоеъ ул- васат»нинг 1960 ва 1965 йилги нашрларида ҳам тўртинчи мисра қуйидагича берилган:

Не балалиғ ер эмиш, ё раб, бу тун.

Бизнингча, «Бадоеъ ул-бидоя»нинг нашридаги вариант тўғрироқ. Бунда «Тун» сўзи жой номи маъносида келмоқда. Сўроқ ва ундов белгилари ҳам тўғри қўйилган, деб ўйлаймиз.

Кези келганда таъкидлаш лозимки, туюқ жанрида ёзилган шеърларни чоп этишда асар мазмунидан келиб чиққан ҳолда сўзларни бош ёки кичик ҳарфларда ёзиш, тиниш белгиларини тўғри қўллаш муҳимдир. Чунончи, Навоийнинг қуйидаги машҳур туюғида биринчи, иккинчи ва тўртинчи мисралар охирига сўроқ белгисини қўйиш шеър мазмунидан келиб чиққан ҳолда ғоят муҳим:

Ё раб ул шахду шакар ё лабдурур?
Ё магар шахду шакар ёлабдурур?
Жонима пайваста новак отқали
Ғамза ўқин қошиға ёлабдурур?

Лекин сўроқ белгиси туюқнинг 1965 йилги нашрида дастлабки икки мисрага қўйилган, холос. 1960, 1987, 1990 йилги нашрларда эса сўроқ белгиси умуман қўйилмаган. Агар юқоридаги каби сўроқ белгиси тегишли мисралар охирига қўйилганда, тиниш белгиларини ёзувда қўллаш қоидаларига мос ҳолда иш қилинган бўлур эди.

Тўртинчи рақамли туюқнинг тўртинчи мисраси қуйидагича:

Ул вафо билмонки, қилмас ё қилур?

1965, 1987 йилги нашрларда мисра охирига сўроқ белгиси қўйилган. 1960 ва 1990 йилги нашрларда эса сўроқ белгиси қўйилмаган. Сўроқ белгиси қўйилганида, мазмун осонроқ англашиллар эди.

Туюқнинг асосий хусусиятларидан бири унда тажнис сўзларнинг қўлланилишидир. Тажнислар туюқнинг ўзига ҳослигини таъминловчи воситалардан биридир. Бас, шундай экан, тажнис сўзларни тўғри англаш ва уларни нашрда тўғри бериш ғоят муҳим масаладир. 5-7- рақамли туюқлар нашрида тажнис сўзларни беришда ҳар хилликлар бор. 10-рақамли туюқнинг тўртинчи мисрасида тире ва вергул қўйиш лозим:

Эй кўнгул, наззора қил, гул – ханда кўр!

Ваҳоланки, бу мисра 1960, 1965, 1990 йилги нашрларда қуйидагича берилган:

Эй кўнгил, наззора қил, гулханда кўр.

Бу кўринишда мазмун чиқмаслигини сезиш қийин эмас.

Ўн учинчи рақамли туюқда ҳам тиниш белгиларини тўғри қўллаш муҳим эди:

Неча дедим: ул санамға: «Бормағин!»

Холбуки, барча нашрларда ушбу мисра икки нукта, ундов белгиси ва қўштирноқсиз берилган. «Бормағин» сўзи 1960,1965 йилги нашрларда «бормоғин» шаклида ёзилган. Вазн талабига кўра, ушбу сўзни «бормағин» шаклида ёзган маъқулроқ эди.

Туюқларни қофияланиш тартибига кўра, икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1. а-а-б-а тарзида қофияланувчи туюқлар – 11 та.

2. а-б-в-б тарзида қофияланувчи туюқлар – 2 та.

Тажнис турларининг иштирокига кўра, туюқларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Томм тажнисли туюқлар – 6 та.

2. Тажниси мафруқли туюқлар – 7 та.

Томм тажнисли туюққа мисол:

Тийғи ишқинг ёрасидур бутмаган.

Дардини ҳар кимга айтиб бутмаган.

Ҳажр саҳросидур, оҳим ўтидин

Анда гул ёхуд гиёҳе бутмаган.

Тажниси мафруқли туюққа мисол:

Ваҳ, қачонга тегру ишқинг кожидин

Кўзума ҳар лаҳза ўт чақилғуси.

Басдурур кўнглумда ишқинг, ёқма ўт,

Ким ҳарорат ул ҳам ўтча қилғуси.

Маълумки, туюқлар рамали мусаддаси мақсур /фоилотун, фоилотун, фоилон/ вазнида ёзилиши улуғ шоирларимиз асарларида айтилган. Бироқ Навоий туюқларидан учтаси рамали мусаддаси махзуф /фоилотун, фоилотун, фоилон/ вазнида ёзилган:

Жав-р ў-қин жо-ним-ға со-қий ёз-ма-ди

- v - - / - v - - /- v -

фо- и – ло-тун /фо- и-ло-тун /фо-и-лун

Вас-л шо-ми-дин ху-мо-рим ёз-ма-ди

- v - - / - v - - /- v -

фо- и – ло-тун /фо- и-ло-тун /фо-и-лун

/ 2-рақамли туюқ/

Ё қо-шинг-дин не-ча бир ўқ кўз ту-тай

- v - - / - v - - /- v -

фо- и – ло-тун /фо- и-ло-тун /фо-и-лун

От-ки ўт-ру-си-ға о-нинг кўз ту-тай

- v - - / - v - - /- v -

фо- и – ло-тун /фо- и-ло-тун /фо-и-лун

/3-рақамли туюк/

Ул па-ри иш-қи-да бу де-во-на-ни
- v - - - / - v - - - /- v -
фо- и - ло-тун /фо- и-ло-тун /фо-и-лун
Эй-ки ис-тар-сен ке-либ гул-хан-да кўр
- v - - - / - v - - - /- v -
фо- и - ло-тун /фо- и-ло-тун /фо-и-лон
/10-рақамли туюк/

Бунда иккинчи мисра рамали мусаддаси мақсур /фоилотун, фоилотун, фоилон/ вазида ёзилганини таъкидлаш лозим.

Кези келганда айтиш лозимки, рамали мусаддаси мақсур /фоилотун, фоилотун, фоилон/ вазида ёзилган мисралар билан бошланувчи айрим туюкларда учинчи тоқ мисралар рамали мусаддаси маҳзүф /фоилотун, фоилотун, фоилун/ вазида яратилган. Масалан:

1-рақамли туюкнинг учинчи мисраси:

Жо-ни-ма пай-вас-та но-вак от-қа-ли
- v - - - / - v - - - /- v -
фо- и - ло-тун /фо- и-ло-тун /фо-и-лун

7-рақамли туюкнинг учинчи мисраси:

Ҳаж-ри-дин боғ ич-ра бе-рур ё-ди-ма
- v - - - / - v - - - /- v -
фо- и - ло-тун /фо- и-ло-тун /фо-и-лун

Бу мисолларни кўриб, Навоий туюкларининг айримлари бошдан-оёқ бир хил вазнда яратилган экан, деган хулосага келиш мумкин. Бу икки вазн /рамали мусаддаси мақсур ва рамали мусаддаси маҳзүф/ бир-бирига жуда яқин бўлиб, фақат мисра охиридаги ҳижода фарқланади, холос. Шунинг учун ҳам улар ўртасидаги фарқ унча сезилмайди. Одатда, мисра охиридаги ҳижо чўзиброқ талаффуз қилинади. Шунинг учун ҳам фоилон ҳамда фоилун рукнлари ўртасидаги фарқ мисра охирида деярли сезилмайди.

Навоий туюкларига ташбех, муболага, таносуб, истиора, ташхис, сифатлаш, тазод, талмех, нидо каби бадний санъатлардан моҳирона фойдаланилган. Бу эса бадний тасвирнинг янада ёрқин бўлишини таъминлаган. Жумладан, куйидаги байтда таносуб ва ташбех санъатилари чиройли қўлланилган:

Ҳажридин боғ ичра берур ёдима
Қомағидин сарву гул рухсоридин.
/7-рақамли туюк/

Бундай мисолларни кўплаб келтиришимиз мумкин.

Хуллас, Навоий туюклари ушбу жанрнинг юксак намуналаридан ҳисобланади. Улар мумтоз адабиётимизда, туюк жанрининг тараққий топишига жиддий таъсир этган.

АДАБИЁТЛАР

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик, биринчи том. Т.: «ФАН», 1987, 681-682-бетлар.

2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик, бешинчи том. Т.: «ФАН», 1990, 519-бет.

3. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик, учинчи том. Т.: Ғафур Ғулум номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1965, 413-414-бетлар.

4. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик, ўн тўртинчи том. Т.: Ғафур Ғулум номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967, 179-бет.

Кўкон

Абдурахмон ПИРИМҚУЛОВ

НАФСИ АММОРА МАҒЛУБИЯТИ

Миллий истиқлол шароитида ёш авлодни ҳар томонлама баркамол қилиб тарбиялаш хозирги ижтимоий-сиёсий мафқураининг асосий вазифаларидан биридир. Кун тартибидаги бундай ўта муҳим ва долзарб масала зиёлилар, айниқса, олий таълим, шунингдек, академия тизимида мансуб педагог-олимлар зиммасига алоҳида масъулият юклайди. Негаки, баркамол авлод онги ва дунёқарашини давримизнинг энг пешқадам зиёли табақасига мансуб мутахассисларгина шакллантириши мумкин.

Инсоннинг маънавий-руҳий олами, онги, тафаккури, дунёқараши ва профессионал қиёфаси хусусида баҳс юритувчи асарлар Шарқ адабиёти тарихида жуда кўп учрайди. Сўз санъати ижтимоий онг маҳсули сифатида вужудга келганидан буён инсонлар ўртасидаги муносабат, бошқача айтганда, инсон имкониятларидан унумлироқ фойдаланиш, унинг моддий ва маънавий манфаатлари хусусида қайгуради. Адабиётни инсоншунослик дейлишининг асосий сабабларидан бири шунда.

Улуғ Алишер Навоийнинг бадиий ижод соҳасидаги кашфиётларидан бири – лирик қаҳрамонлари характери ни илоҳий сифатлар билан йўғриб тасвирлаш орқали инсоннинг баркамол сиймосини яратишдан иборатдир. Навоий қаҳрамонларининг жисмонан бақувват, ақлдан зукко, диний ва дунёвий илмларни пухта ўрганган, хуллас, ҳар жиҳатдан мукамал шахс даражасига кўтарилишига сабаб бўлган омил нима?! Ўз даври ижтимоий қонун-қоидалари билан муроса қилиб, замондошлари орасидан етишиб чиққан мустақил шахснинг халқ ва мамлакат тақдирини белгилувчи миллатпарвар ва элпарвар ҳукмдор бўлиб етишувини таъминлаган унсулар нималардан иборат?! Бу, аввало, шоир қаҳрамонларининг нафсни жиловлай билиш қобилиятига эга эканлиги ва руҳ поклигига эришгани билан изоҳланади. Чунки:

Беша шерин гар забун қилсанг шижоатдин эмас,
Нафс итин қилсанг забун оламда йўқ сендек шужоъ.

Демак, Навоий наздида нафсни бошқариш маҳоратига эга бўлмай туриб, баркамолликнинг бошқа фазилат ва хислатларига эришиб бўлмайди.

Нафс – тасавуфда кенг қамровли ва мураккаб хусусият бўлиб, унинг етти шамойил – даражаси мавжуд. Улар: аммора, лавбома, мулҳама, мутмаина, розия, марзия ва софия. Камолот чўққисига интилган шахс

(солик) нафсининг бу етти шаклидан фақат биттасига риюя этмаса ҳам ахлоққа путур етади, инсоннинг маънавий-руҳий оламида риё ва губор шакллана бошлайди.

Алишер Навоий лирик ва эпик меросида инсонни тахтдан воз кечишга даъват этиш ғояси тез-тез учраб туради. «Фарҳод ва Ширин»да Хокон белидан қувват, кўзидан нур кетаётгани учун ўз тахтини ўғлига тортиқ қилади. Тоғу тахт учун ота-ўғил, ака-ука, қариндош-уруғлар ўртасида тўхтовсиз қонли жанглар давом этаётган феодал муносабатлар шароитида «тахтдан воз кечиш» ғояси билан ўртага чиқиш ижодкор сифатида бошни кундага қўйиш билан баробар эди. Хоконнинг шахзода Фарҳодга салтанатни инъом этиши, ўғилнинг бу ҳадяни қабул қилмай, одоб ва ҳурмат билан подшоҳ отасига тавозеъ кўрсатиши, ўз ёши, билими, иқтидори ва савиясига муносиб хизмат сўраши сингари ҳолатлар ҳам отанинг, ҳам ўғилнинг ўтқинчи дунё тароватига берилмаслик, демакки, «нафси аммора»ни енгишга бўлган интилиш самарасидир.

Улуғ санъаткорнинг тахтни инкор қилиш ғояси «Хамса»нинг бошқа дostonларида ҳам учрайди. Масалан, «Садди Искандарий» дostonидаги подшоҳ Файлакус вафотидан кейинги манзарани эсга олайлик. Подшоҳ оламдан ўтди. Қонда бўйича унинг ўғли валиаҳд шахзода Искандар тахтга муғлақо ошиқмайди. Ёшлиги, тажрибасизлигини рўқач қилиб, бошқа муносиб одамни подшоҳ қилиб сайланглар, деб халққа мурожаат этади. Искандар образи Навоий қаламидаги энг одил ва баркамол ҳукмдор сиймоси эканлиги эса навоийшуносликда эътироф этилган.

Навоийнинг ҳукмдор шахс маънавий-руҳий ва жисмоний қиёфасига муносабати масаласида нозик бир жиҳат бор. Бу шоирнинг ҳукмдори, яъни мустақил ҳолатдаги инсонни Йлоҳ даражасига кўтариши масаласидир. Аммо, бу иборани тўғридан-тўғри Худо деб тушунамаслик керак ёхуд подшоҳ билан Худо ўртасига тенглик аломатини қўйиш ҳам тўғри бўлмайди. Унинг муқобили йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Аммо подшоҳда Йлоҳга хос баъзи сифатлар бўлиши мумкин. Дейлик, қарам Оллоҳга хос, подшоҳга бегона эмас.

Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр»нинг 20-мақолатига илова қилинган сўнги «Ул қул ҳикояти...»да ҳам подшоҳнинг қарами, саховати ва одил сийсати хусусида баҳс юритади. Алқисса: қадим замонда бир «хисрави соҳибқарам» подшоҳ бўлиб, унинг лутфи марҳаматидан юрт тинч, эл обод, халқ эса тотув яшар экан. Навбатдаги базмлардан бирида хизматкорлардан бири шоҳга овқат келтираётиб тасодифан тойиб кетади ва иссиқ таомни подшоҳнинг бошига тўкилишига сабабчи бўлади. Эл бу нобакорни бир овоздан ўлим жазосига лойиқ топадилар. Подшоҳ эса гуноҳкорни жазодан муғлақо озод этади. Нега? Сабаби аён. Қул тойиб кетган, тасодиф рўй берган эди. Хунук воқеа содир этган қул ниҳоятда хижолат эди. Буни одил подшоҳ идрок этади. Авом эса жазолаш тарафдори. Шунда вазир хушоматдўйлик билан авом фикрини подшоҳга етказди. Вазирга жавобан:

Шоҳ деди лутф била завқнок:

Ким ани худ хижлат этибдур ҳалок.

Кимса ўлукни яна ўлтурмади,
Тиғи сиёсат бошига сурмади.

Ҳар киши халқ ичра гуноҳкоррок,
Авфу июнятга сазоворрок...

Бу Навоий кашф этган баркамол ҳукмдорнинг маънавий-руҳий қиёфаси эди. Бундай ҳукмдор сийратида нафси аммора ҳамиша мағлуб келади ва нафснинг бошқа шаклларига бирма-бир бартараф бўлиш учун йўл очилади.

Юқорида Навоийнинг эпик қаҳрамонлари мисолида ҳукмдор шахснинг баркамол сийрати хусусида мулоҳаза юритилди. Энди улуг шоирнинг лирик асарлари мисолида оддий инсоннинг комил ахлоқи хусусидаги панд-ўғитларга ҳам диққат қилайлик.

«Ҳазойин ул-маоний» куллиётдаги кичик лирик асарларнинг муайян қисмини қитъалар ташкил этади. Улар ҳажман унча салмоқли эмас. Негаки, куллиётда 2600 ғазал борлиги инобатга олинса, қитъа шу кўрсаткичнинг қарийб ўндан бир қисмини ташкил этади. Алишер Навоий куллиётдаги 210 қитъаси билан ҳам ўздан кейинги ижодкорларга ибрат кўрсатган. Шоир қитъалари мазмунан бой, мавзу жиҳатдан эса ўта муҳим ахлоқий-таълимий, ижтимоий-сиёсий, ҳаётий-маиший ва маънавий-маърифий масалаларга бағишланган. Буюк сўз устасининг машҳур «Камол эт касбким...» деб бошланувчи қитъаси, гўё, инсоннинг баркамол қиёфасини яратиш учун муҳим дастур янглиғ таассурот қолдиради:

Камол эт касбким олам уйидин
Сенга фарз ўлмағай ғамнок чикмок.
Дунёдан нотамом ўтмак бийайних
Эзур ҳаммомдин нопок чикмок.

Қитъанинг биринчи байтида одам боласи касб-хунар эгаллашга даъват этилади. Бугина эмас, шоир инсон эгаллаган касб ёки хунарни юқори поғонасига чиқишни, шу соҳани ривожлантиришга муносиб ҳисса кўшадиган етук киши бўлиши лозимлигини уқтиради. Агар киши дунёга келиб бирор касб эгаси бўла олмаса, у дунёдан «нотамом» –изсиз ўтади. Қитъанинг кейинги байтида эса шоир шу фикрни қиёсий далиллайди. Яъни дунёдан нотамом ўтиш, худди ҳаммомга кириб, ювинмай чикиш билан баробар. Демак, маънавий етуклик, баркамоллик шартларидан бири касб эгаллаш ва бу бордаги фидойилик, маҳорат намойиш этишдир. Яна бир қитъада эса Навоий баркамол шахс қиёфасини намойиш этувчи ўзига хос жиҳат сифатида, аввало, инсонда поклик ва ҳалоллик туйғуларининг мужассам бўлмоғи лозимлигини таъкидлаган:

Тузлукка мойил ўлки, ишинг боргай илгари,
Юз мушжил ўлса, йўқса минг оллингда ҳар замон.
Юз саҳфа бир қалам бирла котиб қилур рақам
Минг қўйни бир асо била ҳар ён сурур шубон.

Мазкур китъада ҳам юқорида айтганимиздек, шоирнинг баркамол шахс ахлоқи ҳақидаги умумбашарий гоյлари ўз аксини топган. Бу ўринда **туздук** сўзига бир оз изоҳ берилса, шеър ботинидаги улуғвор ҳақиқатни илғаш осонлашади.

Туздук мумтоз сўз санъатида бир неча маъно англатади. Унинг ҳалоллик ва поклик маъноларидан ташқари, йўл ёки даштга нисбатан – текис, тўғри; таомга нисбатан – шўр, нордон; чўл, биёбон ёхуд сахрога нисбатан – дала матнолари ҳам мавжуд. Бу ўринда шоир сўзнинг бирламчи – ҳалоллик, ростгўйлик ва поклик маъноларини назарда тутган.

«Ҳалоллик, ростгўйлик ва покликка интилсанг, – ўгит беради шоир, – ҳар қандай оғир ва мушкул ишинг ўнгидан келаверади. Ҳавф-хатар ва шубҳа-ғумондан йироқ бўласан. Олдинда юз хил, ҳатто, минг хил жумбоқ бўлсин, уни бемалол енгасан.» Демак, софдиллик ва ҳалоллик кишини ҳар қандай мушкул вазиятдан қутказувчи асосий ахлоқий мезонлардан бири экан.

Мумтоз шеърятимизда қиёс ва далил, поэтик кўчим, сермаънолилик табиий-ижодий жараёнدير. Қитъанинг иккинчи байтида аввалги байтдаги фикр ҳаётий мисол асосида далилланган. Гўё қалам тўғри (тик) бўлгани учун у билан котиб (ёзувчи) юз саҳифа асар ёзади. Чўпон биргина (тўғри) таёғи билан минглаб қўйларни бошқаради. Бу ўринда гап иш курулларининг тўғрилиги ёки китоб саҳифаси ва қўйлар сонининг нечталигида эмас. Бу ҳали шакл масаласи, холос. Иш курулларини бошқарувчи котиб (ёзувчи) ва чўпон, уларнинг маънавий-ахлоқий фазилати мазмундир.

Хуллас, Навоий китъада ёзувчи ва чўпоннинг кундалик турмушдаги вазифасини эслатиш билан инсониятни покликка, софдилликка, инсофдиёнатга, демакки, баркамолликка даъват этмоқда. Бинобарин, улуғ шоирнинг баркамол инсон ҳақидаги гоյлари бутунги зиёлилар дунёқароши, маънавий турмуш тарзи, хусусан, малакали кадрлар тайёрлаш иши учун ҳам муҳим адабий-тарихий манба вазифасини ўтай олади.

Қарши

Наззора БЕКОВА

НАВОЙИ ҒАЗАЛИЁТИДА ҲАҚ МАЪРИФАТИ

ТАЛҚИНИ

Алишер Навоийнинг барча девонлари ҳамд билан бошланади. Уларнинг барчаси Ҳақ маърифати билан йўғрилган. Жумладан, «Ғаройиб ус-сигар» девонининг ўн бир байтдан иборат ҳазажи мусаммани солим вазнида ёзилган иккинчи – ғазалида ҳам Илоҳий хусн барча мавжудот ва ҳодисотнинг асоси – мабдаи сифатида таърифланади. Буни тўғри талқин этиш учун ҳар бир байтдаги баъзи сўзларни изоҳлашга тўғри келади.

Зиҳи хуснунг зуҳуридин тушуб ҳар кимга савдо,

Бу савдолар била кавнайн бозорда юз ғавдо.

Зухур – тажаллий. Бутун коинот ва ундаги гўзалликларнинг барчаси Ҳаққи мутлақ сифатларининг тажаллисидир. Савдо тушмоқ – Ҳақ хуснига мафтун бўлиб, унга эришиш йўлларини изламоқ. Кавнайн бозори – ҳаёт

йўли ҳаёт тарзи. Байтнинг зоҳирий маъноси: Хуснунинг ошкор бўлиши ҳар бошга бир ҳаёлни – савдони солди. Бу фикру ўйловлар туфайли икки олам бозорида ғала-ғовурлар бўлди.

Мазкур ғазал ҳамд мазмунига эга бўлганлиги учун унда Оллоҳнинг сифат қудрати рамзий маънолар орқали ифодаланган. Ғазалнинг биринчи байтида Ҳақ гўзаллиги-ю, қудратининг намоён бўлиши ва инсон онгини қамраб олиши, унинг Ҳаққа иштиёқи ҳақида сўз боради. Чунки Аллоҳ ўзининг исм ва сифатлари билан барча ашёларда тажаллий айлайди.

Вужуди мутлақ ошиқларга бир кўриниш, жилва қилиш учун оламдаги барча гўзал нарсаларни яратди. Яралмиш нарсаларнинг вужудга келиши унинг ҳусни боисдир. Ҳақ ошиқлари, илоҳий ишқ савдосига йўлиққанлар Унга етишиш жараёнида «юз ғавго» (ғавго – Ҳаққа етишиш йўлидаги руҳий-маънавий риёзатлар)ни бошдан кечирадилар. «Ғавго» сўзини икки хил маънода талқин қилиш мумкин. Ҳаққа етиш йўлини ҳар ким ҳар хил англайди, чунки Ҳаққа элтувчи воситалар жуда кўп. Ҳодисалар остидаги моҳият эса битта. Аммо моҳият (яталмиш нарсаларда Ҳақ жамоли акси) ҳар бир кишининг руҳий-ахлоқий камолотига қараб у ёки бу даражада мушоҳада-муқошафа этилади.

Бу байтда таносуб санъати асосида («қавнайн бозори», «савдо», «ғавго») худди шу мантиқ ифодаланган. Аллоҳ дийдорини кўриш, ундан баҳра олиш кайфияти ҳар бир кишининг даража ва мартабаси, ишқу садоқатига боғлиқ.

Сени топмоқ баса мушкулдур, топмаслиғ осонким,
Эрур пайдолиғинг пинҳон, вале пинҳонлиғинг пайдо

Байтнинг зоҳирий, ошиқона шарҳи: Сени топиш шунчалик қийин, чунки яшириндирсан, топмаслик эса осондир. Сенинг ошкорлигинг яшириндир, яширинлигинг эса аёндыр.

Исломиё ақидага кўра, Аллоҳнинг тавҳиди, Унинг зот ва сифатларини ҳар қандай буюқ ақл, комил инсон ҳам билишдан ожиз. Кўп ўқиб ҳам, фикру ҳаёл қилиб ҳам Аллоҳ зот ва сифатининг тубига етиб бўлмайди. Шунинг учун уни «топмоқ баса мушкулдур» Илоҳий ишқдан бебаҳра кишилар дунё ва ундаги ҳодисаларни тасодиф оқибати, деб биладилар. Ҳақ жамоли мушоҳадасига шўнгиған ориф кўзига эса ҳамма нарса ажойиб ҳусн мазҳари ва Ҳаққи мутлақ қонуният сифатида жилваланади. Вужуди муғлақнинг «пинҳонлиғ» сирин ориф наздидагина ошкор (пайдо) бўлади. У жилва қилган ҳар бир зоҳирий нарса ботини илоҳий маърифатга дахлдор ва муқаддас эканлигини, теварак-атрофдаги жамики нарсалар маълум бир қонуният ва улуг бир санъаткорлик асосида халқ этилганлигини англайди. Аммо Аллоҳ даргоҳининг бутун пинҳону ошкор сир-асрори фақат Ўзигагина аёндыр. Илоҳий китоб (Ҳашр сураси 22-оятини) бунга гувоҳлик беради:

«У – Оллоҳ шундай зотдирки, ҳеч қандай илоҳ йўқ, фақат унинг Ўзи бордир. (У) ғайб ва шаҳодатни (яъни яширин ва ошкора нарсаларни) билгувчидир»¹.

Аллоҳ таоланинг зоти жисм каби ҳажмга эга эмас, кўзимизга кўринадиган ва кўнглимизга келадиган барча нарсалар Аллоҳ таоланинг зотига ўхшамайди. Чунки унга ўхшаш бирон нарса йўқдир. Пайгамбаримиз илоҳий моҳиятини англаш жараёнининг нечоғлиқ мушқуллиги ва бу фақат Оллоҳнинг иноятига боғлиқлигини таъкидлаб шундай деганлар: «Худовандо, агарчи манга ўн ҳисса ақл қарам қилдинг, аммо у ҳуш қаники ани ила сани дийдорингни кўргайман ва танурман ботинда сани бечун ва бечугина, бемисл ва бенамуна кўрарман. Вақтеки, ақл бирла фикр этсам, сани ҳаман нимарсадин жудо кўрурман ва ҳарчанд ақл югурар васлингга етолмас ва сани зеболигингни зиёдадин зиёда кўрарманки, сан бошқасан ва ажойибсан»².

Байтда шоир Оллоҳнинг «пайдолиғи пинҳон», «пинҳонлиғи пайдо»лигини тарду акс ва тазод санъатлари воситасида юксак бадиий маҳорат билан таъриф этади. Шоир қарама-қарши тушунчаларни ёнма-ён келтириб, қутилмаган маъно ва фавқулодда образлилигикни вужудга келтирган. Шоир юқорида шарҳланган исломий ақидани оксиморон усулида маҳорат билан ифодалайди. Натижада байт «пинҳон» сўзи «пайдо», «пайдо» эса «пинҳон»нинг сифатловчисига айланиб, бу сўзларнинг маъноси янада кучайган. Айни пайтда 1-байтда ифодаланган «қавнайн бозори»даги «ғавго»нинг сабаби иккинчи байтда аён бўлади.

Шоир 3-мисра («Сени топмоқ баса мушқулдурур»)да Оллоҳнинг Ал-Азим (буюклигини бир Ўзи билар) ва («топмаслиғ осонким») Ал-Алиййу (буюклигини билишдан бутун халқ ожиздир), 4-мисрада эса («эрур пайдолиғинг пинҳон») – Ал-Ботин (ақлинг тасаввуридан ва идрокингдан ботиндир) ва («пинҳонлиғинг пайдо») аз-Зоҳир (борлиғи саноксиз далиллар билан ошқорадир) каби сифатларига ишора қилади. Мазкур байт ғазалнинг соҳ байтидир.

Чаман оташғаҳига оташин гулдин чу ўт солдинг,
Самандардек ул ўтдин кулга ботти булбули шайдо.

«Чаман оташғаҳи» - борлиқ ва ундаги нарсалар, ҳаёт боғи. «Оташғаҳ» - оташдон, ўтхона. «Булбули шайдо» - ишқ аҳли, Ҳаққа етишишни истовчилар. «Оташин гул» - борлиқдаги гўзалликлар, Ҳақнинг гўзаллиги тажаллиси. Ўт – ишқ. Шоир «чаман оташғаҳи», «оташин гул», «булбули шайдо» каби истиоравий иборалар орқали Ҳаққа етишиш риёзати, бу йўлда чекиш лозим бўлган қийинчиликлар, яъни ишқ ҳолатини тасвирлайди.

Вужуди мутлақ ошиқларга бир кўриниш, жиља қилиш учун Навоий таъбирича, «чаман оташғаҳига оташин гулдин ишққа мубтало ошиқ эса ўн саккиз минг оламни яратган Аллоҳ санъатини, мўъжизаларини ҳис эта бошлагани сайин беҳисоб суръатлар остидаги илоҳий моҳиятга, ваҳдатга – Ҳақ васлига талпинаверади. У «чаман оташғаҳи» (қасратда ишқ (ўт

¹ Қуръонни қарим. (Таржима ва изоҳлар муаллифи: Алоуддин Мансур). Т.: Чўлпон, 1992. 40-бет.

² Исломи аъодидига доир жавоқир сўзлар. Т.: Моварауннаҳр, 2002. 52-бет.

хижрон) ичра тўлғониб, «самандардек кулга ботиб», ишқ оловида нафсий эҳтиёжлардан қутулади. Илоҳий моҳиятни англаш – «пинҳон» сирларининг аён (пайдо) бўлишидир. Шоир бадиий ниятни «оташин», «оташгоҳ» каби ишгиқоқ санъатини юзага келтирган сўзлар орқали ифодалайдики, бунда оламнинг яратилиш асоси ишқ (оташ) эканлигини таъкидлашни лафзий санъат зиммасига юклайди.

Куёшга гоҳ қизармоқ, гоҳ сарғармоқ эрур андин
Ки, сунъунг боғида бор ул сифат юз минг гули раъно.

Куннинг чиқиши ва ботиши пайтида Куёшнинг қизариши, заррин нурлари Ерни қиздира бошлаганда эса сариқ тус олиши барчага аён. Айни чокда, бу ҳаракатнинг бошқарувчиси Парвардигорнинг Ўзидир. Шоир бундай фикрларни асоссиз келтирмайди, албатта. Унинг учун таянч, ғоявий омил – илоҳий калом бўлиб, унда шундай ояти карима мавжуд: «Куёш (бирон сония тўхтамай) ўз қароргоҳи сари жорий бўлур. Бу қудратли ва билгувчи зотнинг тақдир ўлчовидир»³.

Куёш осмонда ўхшаши йўқ само ёритқичи бўлиб кўринса-да, ижодкор мазкур ғазалда бу фикрдан тамомилта йироқлигини эътироф этади. Аллоҳ яратган боғда «ул сифат юз минг гули раъно» мавжуд. Кўринадики, шоир яна масалага исломий нуқтаи назардан ёндашиш, яккаю ягоналик фақат Яратувчига хослиги, қолган барча жисмлари инсу жинснинг жуфти мавжудлиги, улар маълум турларни ташкил этилишидан келиб чиққан ҳолда Тангрини васф этади.

Не ишга бўлди беором кўзгу аксидек Мажнун.
Юзи кўзгусида аксини кўргузмади Лайло.
Недин юз гул очар ишқ ўтидин булбул каби Вомиқ
Юзингдан гар узори боғида гул очмади Узро,
Каломингни агар Ширин лабида қилмадинг музмар
Недин бас лаъл ўлур Фарҳоднинг қон ёшидин хоро.

Аллоҳ ўз ҳақиқатларини мавжуд нарсаларда яратган. Инсон Аллоҳни яратган нарсалари, сунъи ва қудратини кўриб, Уни таниш, Унга ишониши лозим.

Юз – ваҳдатни аниқ мушоҳада эттирувчи, кишини ўзига жалб қилувчи тажалли макони, ошиқни беқарор этувчи ягона зот аломатлари. Юз – имон, ёруғлик манбаи.

Лаб – ғайб (маънавият) оламидан малаклар воситасида анбиё ва орифларга нозик бўлиб, завқ ва илҳом пайтида улар кўнглидан тилига кўчадиган калом.

Бешинчи, саккизинчи байтлар талқинидан англашилмоқдаки, Лайлою Мажнун, Вомиқу Узро, Фарҳод ва Ширинларнинг бошига тушган ишқий савдоларга уларнинг гўзал ҳусни сабаб бўлгандир. Лайлою Узро юзидаг илоҳий ҳусн жилвасидан Мажнун беором бўлиб, Вомиқ шайдо булбул каби ўртанади. Бу гўзалликларнинг барчаси эса Мулақ Вужуднинг турли сифатлари тажаллисидир. Бу байтлар мажозий ишқ ҳақиқий ишқнинг бир кўриниши эканлигини ҳам сездириб туради. Мажозий ишқ ҳам, ҳақиқий

³ Куръони карим. (Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур). Т.: Чўлпон, 1992. 405-бет.

ишқ ҳам висога ташна бўлган ҳар қандай ошқнинг бошига турфа хил балоларни ёғдириши мумкин. Ушбу байтларда талмех санъати Лайлою Узро юзида Ҳақ гўзаллиги, Ширин лабида Унинг каломи, шамъ ўтида ҳам Вужуди Мутлақни кўриш ва чекланган тажаллиллар воситасида Уни топиш, мажозий ва илоҳий ишқ орасидаги муносабатларини тўғри тушиниш ва баҳолаш олиш, чекланганликда чекланмаганликни, фонийда боқийни кўра олиш ҳолати васф этилган.

Малоҳат бирла туздинг сарвқадлар қоматин, яъни
Ки, мундоқ зеб бирла ул алифни айладинг зебо.
Қаноатнинг далилин инзиво қилдинг яна бир ҳам
Далил ушбуки, қоний ҳарфидин халқ айладинг анқо.

Ғазалнинг 9-10-байтларида бадий мақсад китобат ва қалб санъатлари асосида ифодаланган. Шоир анъанавий истиора орқали ёрнинг қоматини сарвга қиёслайди.

Навоний «зебо»нинг ёзилишида (зеб) – пардоз, зийнат сўзи (алиф) ҳарфининг ёнида келишидан юксак санъаткорлик билан фойдаланади.

(алиф) – гўзал, сарвқад рамзи. Ҳақ (алиф)дай қадди-қоматнинг гўзаллиги билан чегараланмай, унга зебу зийнат бағишланганлиги натижасида зебо бўлди. Бунда шоир дан сўзи ҳосил бўлишини таъкидламоқда. «Зебо» - сўзи зеб берилган сарвқомат маъносида келган:

Шоир мазкур байт орқали Оллоҳ барча яратикларни ўз ҳуснини томоша қилиш ва санъатини намойиш этиш учун яратганлиги билан боғлиқ қудсий ҳадисларга («Кунту канзан», «Лавлака...») ишора қилмоқда.

«Лисон ут-тайр»да ҳам айни шу ғоянинг ўзига хос ифода усулини кўралик: «У бир олижаноб шаҳаншоҳдир. Унинг бутун оламни ўзида сақловчи зоти махфий бир хазина эди. Аммо унинг бу гўзаллигини намойиш қилувчи кўзга йўқ. Ў ўзининг кўринмоғини таманно қилиб, аста-секин жилвалана бошлади. Бу жилваланиш жараёнида қуёш каби юз туман минг соя ошқор этди...»⁴.

Байтдаги «сарвқадар» иборасидан фақат гўзаллар эмас, балки Оллоҳ дўстлари, орифлар ҳам тушинилади. Чунки қад ваҳдат оламига таважжуҳ қилиш учун қойим бўлмоқдир.

Шоир «сарвқад» сўзи орқали инсонни қомилнинг яратилиши билан боғлиқ илоҳий-ирфоний қарашларга ишора қилган, яъни Аллоҳ барча нарсани яратиб, Ўз санъатини намойиш этади. Демак, энди уни тушунадиган, буюк санъаткорлигини ҳис этадиган бир мавжудлик зарур эди. Аллоҳ энг охирда беқиёс санъатининг энг мукамал намунасини – ҳақиқатлар асл моҳиятини тушуновчи Қомил инсонни яратган ва гўзаллиги сирини англаш масъулиятини унга юклаган. Навбатдаги байтда бу мақсад моҳияти янада ёрқинроқ ифодаланган.

Қаноат – ўзни тийиш, барига шукр қилиш. Инзиво – чекланиш, яшириниш, беҳуда ташвишлардан ўзни четга олиш.

Қаноат эса анқо (Қоф тоғи ортида яшовчи исман бору жисман йўқ топилмас қуш) кабидир. «Қаноат» сўзи ҳарфларидан иборат. Худди

⁴ Алишер Навонӣ. Лисон ут-тайр. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991, 155-156-б.

шу ҳарфлар (кониъ) – «қаноат қилувчи» маъносидаги сўзда ҳам учрайди. нинг акси дир. Шоирнинг юксак маҳорати шундаки, у мана шу байт орқали Комил инсон билан боғлиқ илоҳий-ирфоний таълимотнинг асосий ўзагини ташкил этувчи «қаноат» сўзига урғу бериб, инсонни комилликка етакловчи бош мезон – қаноат, нафсни тийиш, дунё молига кўнгили боғламай, нафс кутқуларидан қутулиш – Ҳақ васлини истовчилар – орифларни анқога, яъни барчага ибрат бўлгулик Комил Инсонга айлантиришини уқтиради. Байтда «анқо» сўзи орқали фано мақомига ишора қилинган.

Қаноат қилган ҳар бир киши ўз нафсига шөҳдир, яъни дунёвий дарддан баланд кўтарилади. Илоҳий олам билан робита боғлайди. Шоир худди шу мақсадда «кониъ» ва «анқо» сўзларини қалб санъати асосида талқин этиб, Оллоҳнинг беқиёс, ақл бовар қилмас мўъжизавий қудрат соҳиби эканлигини алоҳида таъкидлайди ва кўнгул қушини анқога қиёслайди. Бу ҳолат шоирнинг мавъиза руҳидаги ғазалларида ҳам учрайди:

Тилар кўнглум қуши Анқодин ўтса нори юз водий,
Мунигдек сайр этарга Қофдин ортуқ саботим бор.

Бу байтда фано водийсига сайр эътиборда тутилган. Кўнгул қушининг фано аҳлидек анқодин ҳам «нори юз водий» ўтишга саботи етарли, – дейди шоир.

Ҳар қандай юксак мўъжиза кўнгул орқали идрок этилади. Чунки оламни яратишдан мақсад одам бўлса, одамдан мақсад кўнгул эди. Қаноат инсонни орифлик, одиллик, комиллик сари етаклайди. Бу юксак сифатлар истиқболга эса кўнгулга боғлиқ.

Шоир «анқо»ни икки маънода қўллаган. Бир кўнгул қуши бўлса, иккинчиси қаноат қилиш эвазига илоҳий моҳиятга етганларнинг ноёблигига ишорадир.

Исломиёв ақидага кўра ҳам, тақво ва парҳезкорлик пайғамбаримизнинг энг буюк ибратли ҳислатлари сифатида улуғланади ва барча мўмин-мусулмонлар шунга даъват этилади. Тақводору парҳезкорлиги учун ҳам Муҳаммад пайғамбарга Меърож муъяссар бўлган. Худди шу мезон бўзилгани учун Одам Ато ва Момо Ҳавво жаннатдан қувилган.

Биби Мариям тақволи, қаноатли бўлгани учун Жаброил алайҳиссалом одам шаклида юборилган (Мариям сураси 12-17-оятлар) Қурони каримнинг барча сураларида қаноат, парҳезкорлик, тақво улуғланади. Чунки мусулмон учун бу дунё – синов майдони. Унинг жони – имон. Ҳаром ва ҳалол чегарасини тўғри фарқлаш ҳам имоннинг кучига боғлиқ. Нафсни чеклаш орқали (шоир таъбирича «инзиво») латиф фариштавий хусусиятлар юксалиб, чекланмаган руҳий-маънавий манзилларга имконият очилади. Қуш (анқо) – руҳ тимсоли. Руҳ эса кўзга кўринмайди. Оллоҳ инсонга шундай буюк руҳий завқониятини берган. Руҳий (ғайбий) гўзалликни эса оддий кўз билан кўриб бўлмайди. Шунинг учун шоир «анқо» (қуши) сўзига алоҳида урғу берган, яъни у қофиядош сўзлар қаторидадир. Илми ақоишда эътироф этилишича, агарда малоикалар ўзларининг асли сувратларида бўлсалар, уларни пайғамбарлардан бошқа инсонлар кўра олмайди, чунки улар латиф жисмлардир. Чунончи фазони

тўлдириб турган бўлишига қарамай, ҳавони инсонлар кўра олмаганликлари каби битиф бўлган фаришталарни ҳам кўра олмайдилар. Олдимизда оддий кўз билан кўра олмайдиган кўп жисмларнинг борлиги ҳам сир эмас.

Комил инсонлар эса қаноат – нафсни тийиш, ундан чекиниш эвазига ғайб олами сиридан огоҳ бўлади.

Шоир юксак поэтик усуллар орқали Худонинг мислсиз қудрат соҳиби эканлигини (исломий ақидаларга асосланиб) образли ифодалаган ва байтлар моҳиятида Аллоҳнинг қуйидаги сифатларига ишора ҳам бор:

Ал-Қодир – истаганини истагандай қилишга кучи етувчи.

Ал-Алиим – бутун нарсаларнинг энг нозик тарафларини билувчидир.

Ал-Мукдадир – нарсаларни заҳмат ва машаққатсиз бунёд қилувчи.

Ал-Шоҳид – ҳар нарсани нозиклиги билан кўриб турувчи.

Аш-Рофиу – қулларидан баъзиларини юксалтирувчидир.

Аш-Шакур – кичик амалда буюк даража ва савоб берувчидир.

Ғазалнинг иккинчи – шоҳ байтидаги фавқулодда образли тасвир барча байтларда кучайиб боради, байтлар маълум манتيкий-ғоявий изчилликка эга, улар бир-бирини тақоза қилади. Шоҳбайтдаги ҳукмрон фикрнинг тадрижий ривожини бутун ғазал давомида кузатилади. Шоир лирикасига хос иккинчи бадийий хусусият образнинг тадрижий етиливи, тақомилдир. Ғазалда бир образ атрофида навоиёна бадийий маҳорат билан турли суратлар чизилади. Шулар асосида ягона, балоғатга етган образ тақомиллашади. Жумладан, биз таҳлилга тортган ғазалда ҳам айни шу мантиқ кўзга ташланади.

Шоир образдаги кескинликни ва мантикий урғунини бўрттириб бериш мақсадиди таъзод усулини қўллайди ва матладаги фикрни мақтада ҳулосалайди:

Навоий қайси тил бирла Сенинг ҳамдинг баён қилсун,
Тикан жаннат гули васфин қилурда гунг эрур гўё.

Тангрининг номларини ҳаминша зикр этиб, бутун руҳий қувватларини Унинг идрокига сафарбар қилиб, ҳамма нарсада илоҳий қудрат аксини кўрган шоир ҳайратдан «гунг эрур гўё». Лирик қаҳрамон ҳолати муболаға санъати орқали ёрқин акс этган. Шоир мазкур ғазалда Тангрининг мавжудлигини исботлаш зарурияти йўқлигини борлиқ ва унда Ҳақ санъати акс этган жамики мавжудот, наботот, ҳайвонат воситасида тасвирлайди. Чунки илоҳий ирфоний қарашларга кўра, мақдур бўлмасдан Қодир, марзук бўлмасдан Раззоқ сифатлари маъносиз бўлиб, бирор қиммат акс этмасди. Шунинг учун Худо «Зот» мартабасидан, турли марҳалалардан кечиб, борлиқ оламини яратган. Ўз камоли ва жамолини томоша қилиш учун уларни ўзига ойна этган. Таҳлил қилинаётган ғазалда ҳам худди шу ғоя ифодаланиб, у яратиш санъати ва яралиш сабаблари талқинига бағишланган.

Бухоро

КОМИЛЛИК ВАСФИ

Алишер Навоий лирик меросининг муайян қисмини наът ғазаллари ташкил этади. Одатда, бу туркум ғазаллар девонда ҳамд ва муножотлардан кейин жойлашган бўлиб, уларни икки гуруҳга: васф наътлар ҳамда меърожномаларга ажратиб ўрганиш мумкин. Бу бир жиҳатдан анъанавий ҳол бўлиб кўринса-да, аслида ҳар бир мўмин-мусулмоннинг ўзи учун ибрат қилиб олгани – пайғамбаримиз ҳаёт тарзига оид лавҳалар, у зотнинг комил хулқлари, фазилатлари, уларга юборилган мўъжизалар, хусусан, меърож тавсифи ва албатта, адоқсиз муҳаббатнинг самимий ифодасидир, Девон яратган деярли ҳар бир шоир ушбу анъанага риоя этган. Навоий ушбу анъанани давом эттирар экан, мукамал бадий санъат асарлари яратишга муваффақ бўлади. Шунинг учун унутмаслик керакки, «новаторлик ҳар доим ҳам янгилик кашф этиш эмас. Новаторлик – бу анъанага алоҳида эътибор билан қараш ва айна пайтда хотирада уни тиклаш ҳамда у билан ўхшаш бўлмасликдир.¹».

Наът ғазаллари мазмуни шоирнинг Оллоҳ, олам ва одам ҳақидаги, коинотнинг сарвари Расулulloҳ ҳақидаги диний-сўфиёна билимлари, қарашлар ва тасавурлари билан уйғунлашиб кетган. Бироқ шеър бадий тафаккур маҳсули. У инсон руҳиятининг энг юксак интилишларини англаб етиш истагида дунёга келади. Шундай экан, шоирнинг наът ғазалларида, бир томондан, пайғамбаримизнинг ҳаёти, унинг пайғамбарлик фаолияти билан боғлиқ воқеа-ҳодисалардан хабар топсак, иккинчи томондан ва асосан, у зотга бўлган муносабат – адоқсиз меҳр-муҳаббат, унинг шафоатига муяссар бўлиш истагида ёнган юрак эврилишларининг бадий ифодасига дуч келамиз. Бу туркум ғазалларни яратиш шоирга нечоғли ички хотиржамлик, руҳий қувват бахш этганини бир ғазалида ўзи шундай ифодалади:

Навоий, набий наътидин жам қилгил

Паришон эса хотири харзагардинг.

Авалги туркум, яъни васф наът ғазалларида у кишининг хусни, ҳадислари ҳамда бошқа сифатлари тавсиф этилади. Иккинчи туркум ғазаллар – меърожномалар Муҳаммад с.а.в.га юборилган мўъжизалардан бири – меърож воқеаси тавсифига, унинг бадий талқинига бағишланган. Баъзан мана шу икки жиҳатнинг бир ғазалда ифода этиши ҳолатлари ҳам кузатилади. Шунингдек, шоирнинг ошқона ғазаллари таркибида Расулulloҳ ёр тимсолида тавсиф этилган ғазаллар ҳам мавжудки, уларни ўрганиш алоҳида тадқиқотларни талаб этади.

Наът ва меърожнома ғазаллар мавзу йўналишига мувофиқ ўзининг тимсол ва рамзлари, бадий-тасвир воситалари, аниқроғи ўзига хос услубий-бадий хусусиятларига эгаки, шунга кўра уларни ҳар қандай девон таркибидан осон ажратиб олиш мумкин. Расулulloҳга бўлган самимий муҳаббат, бу муҳаббатнинг оташи, шиддати ушбу туркум ғазалларнинг

¹ Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Изд. «Просвещение». Ленинградское отд.Л., 1972.130-стр.

яралишига бош сабабдир. Бу ишқнинг сир-сабаблари эса Куръон оятлари, ҳадис ва албатта, шоирнинг ғазалларида ҳам инкишоф этилган. Шоир бу ишқ олови ҳақида шундай ёзади:

Ўт ичра тушса бўлур нисбати самандардек
Кишики, ишқинг ўтиға ўзин қилиб мансуб.

Бу ишқнинг мазмун-моҳияти байтдаги «самандар» тимсоли орқали очилади. «Самандар» тимсоли луғатларда ўтдан яралиб, шу ўт ичида яшайдиган жонивор сифатида изоҳланади. Рамзий маънода у ишқ ўтида ёниб яшаётган ошиқ тимсолини англатади. Байтда самандар тимсол-ташбеҳини қўллаган шоир Расулulloҳга муҳаббат мўъмин учуни тирикликнинг маъно-мазмуни эканлигига ишора қилади. «Пайғамбарни севиш таҳсинга лойиқ, деб ёзади Ғаззолий, чунки у Парвардигорнинг севган кишиси, Парвардигор ҳабиби! Яъни севганимизнинг севгани ҳам севимлидир»². Зоҳиру ботиқда комиллик рамзига айланган Расулulloҳга муҳаббат Оллоҳга муҳаббат билан тутшиб кетади. Бадий асарда, хусусан, Навоий ғазалларида эса унинг сиймоси ҳусну малоҳатда бекиёс, ҳулку атворда ибрат намунаси сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам шоир наът ғазалларида у зотни таъриф-таъсиф қилар экан, қиёсини ойдан, қуёшдан излайди, унинг ошиқларини, шу жумладан ўзини вафодор ит, хору хас, зарра, ғубор қабиларга тенг кўради. Буларнинг барчаси бир томондан, шоирнинг руҳий-маънавий оламини, иккинчи томондан бадий маҳоратини ўрганишга имкон беради.

Кўплаб алломаларимиз, шу жумладан Навоий назарида ҳазрат пайғамбаримизнинг ҳаёти ибрат намунаси бўлмоғи лозимлиги кўп таъкидланган. Жумладан, «Насойимул-муҳаббат» асарида мавлоно Румий ҳақида сўзлар экан, шоир шундай ёзади: «Шайх Рукниддин Алоуддавла дептурки, манга анинг бу сўзи бағоят хуш келибтур. Агар ходимдан сўрсалар эрдик, уйда ҳеч нима борму? Алар деса эрдик, йўқтур, мунбасит бўлуб (шодланиб) шуқур қилурлар эрди ва дерлар эрдик, бу кун бизнинг уй пайғамбар уйига ўхшар ва деса эрдик матбах (ошхона) муҳайёдур, мункалиб бўлиб (ўзгариб) дер эрдик, бу уйдин бу кун фиръавн уйи иси келадур»³. Бу, албатта, йўқсилликни тарғиб этиб айтилаётган фикрлар эмас. Бу нафсни жиловлашга ўрганган, нафси устидан аллақачон ғалаба қилиб улгурган, руҳи илоҳий олам билан туташ инсоннинг юпанчларидир.

Шеър бошқа санъат асарлари каби қайсидир маънода инсоннинг ташқи олам билан уйғун яшашга бўлган чексиз ташнаинги, эҳтиёжи туфайли дунёга келади. Эҳтимол, айнан шунинг учун ҳам шоир ижодий нияти тақозоси билан минг бир эврилишларга рўбарў келган тимсоллар, ташбеҳлар беихтиёр оламдан, табиат бағридан ажратиб олинар. Навоийнинг пайғамбаримизни улуғлаб, мадҳ этиб битган наът ғазалларида ҳам шу ҳодисанинг намуналарини учратиш мумкин:

² Абу Хамид ал Ғазали. Воскрешениепаук о вере. М.: Наука, 1980. 239-с.

³ Адишер Навоий Асарлар. Ун беи: ҳикматлик, 15-том. Т.: Ғофур Ғулом номидати Адабиёт ва санъат нашр., 1968. 149-б.

Зихи ҳилолинг ўлуб ой бошига тийги бало,
Бир олмасиз икки ёрғон сену қуёш масало.

Байтнинг дастлабки мисрасида шоир Расулulloҳнинг қошларини истиора санъати воситасида «ҳилол», яъни янги чиққан ойга ўхшатар экан, «ой бошига» ифодаси ёрдамида сўз ўйинидан фойдаланиб, икки хил маънони беришга, байтнинг жозибador бўлишига эришади. Қошлар ҳилолга қиёсланиб, юз қуёшга тенглаштирилади, яъни қуёш ва ул зотнинг юзлари бир олманинг икки юзига ўхшаб кетиши таъкидланади. Наът ғазалларида Расули акрамнинг жисмоний гўзалликларини ифодалашга ҳам жиддий эътибор берилганини кузатиш мумкин. Бироқ бу шунчаки анъанавий таъриф-тавсиф эмас, балки у зотнинг комил хулқлари билан уйғунлашиб кетганини, мисралар ақл нури билан ёритилганини ҳис этиш мумкин, жумладан:

Юзу кўзунгда муайян камоли сунъи илоҳ,
Не юздурур бу, не кўз ло иллоҳа иллаллоҳ.

Шоир Расулulloҳнинг юзу кўзини Оллоҳ қудрати қамолотининг намоёнлиги сифатида эътироф этиб, ҳайратга тушади. Сўфиёна шеърятда истилоҳ даражасига кўтарилган бу тимсолларнинг маъно-мазмунини изоҳлашда бу мисралар ҳам қўл келиши мумкин. Юз деб, нур ва суратлар маъноси юзасидан заққ билан охирига етувчи тажаллийни, шунингдек, иймон нурлари ва ирфон эшикларининг очилиши ҳамда ҳақиқий жамол пардаларининг кўтарилишига айтадилар. Кўз эса – илоҳий оламнинг аёнлашуви, комил инсоннинг ўзи. Чунки кўз ўздан бошқа ҳамма нарсани кўради-ю, ўзини кўрмайди. Демак, Расулulloҳдек комил инсон жамолида – юзу кўзида ана шу сифатлар мужассамлашган. Бу фикрларини шоир шундай давом эттиради:

Жамолинг ойина «ваш-шамси» кўзгуси нозил.
Кўзунг қаросиға «мо зоға» сурмаси ҳамроҳ.

Байтнинг биринчи мисрасини шундай шарҳлаш мумкин: «Жамолинг ойига, аниқроғи, ой жамолингга «ваш-шамс» (қуёшга қасам) деб номланган суранинг кўзгуси тушган». Ушбу сурада ўз жонини пок тутган киши нажот топишига асосий эътибор қаратилган. «Ваш-шамс» сурасининг ўн оятидан кейин келтирилган изоҳда шундай дейилади: «...пайғамбар алайҳиссалом қачон юқоридаги оятларни тиловат қилсалар, тангри таолога бундай дуо қилар эканлар: «Оллоҳим, ўзинг нафсимга – жонимга тақво адо этгин. Ўзинг унинг эгаси – хожасинан ва ўзинг уни энг яхши поклагувчисан...» Демак, байтда бу суранинг пайғамбар с.а.в. жамолининг ой каби тиниқ ва гўзаллиги билан боғлаб берилишига сабаб, нафсу жон тақвосини эгаллаш учун поклагувчи зотдан нажот сўраган ва ана шу истақ, ҳаёл ва турмуш тарзи билан кун кечирган Расулulloҳ бахтини англаб етганликдир. Ваҳоланки, ҳар бир сўфий нафсу жон тақвосига эришишни ўз мақсади йўлидаги муҳим вазифа деб қараган. Бадний тасвир нуқтаи назаридан ушбу байтда белгисиз ташбеҳ билан бирга лутф санъати ишлатилганлигини кўриш мумкин. Яъни «ойина» сўзи

икки маънога ишора этади: 1)кўзгу ва 2) ойига (жамолинг ойига). Бунда мисрадаги «кўзгуси» сўзини ҳам эътиборга олсак, ойна-кўзгу тарзида ифодадаги ўзига хослик эътиборни тортади. «Кўзнинг қораси», «мозога» ва сурма сўзлари ҳам мазмунан яқин: бунда «мо зога» сўзининг «зоғ» (қарға) сўзи билан ўхшашлиги ҳам назардан соқит қилинмайди. Мана шундай шоирона тасвир ҳам Пайғамбар с.а.в.га бўлган шоир муҳаббатини, ҳам сўфиёна гояни ёрқин чиқаришга ёрдам берган.

Куёш Навоий севиб қўллайдиган тимсол ва ташбеҳлардан бири. Бир ғазалда Расулulloҳ билан айнанлаштирилган бу тимсол бошқа бир байтда унинг ошиғи сифатида намоён бўлади, хокисорлик рамзига айланади:

Юз эшигинг туфроғига сурта олғайменму деб,

Чарх қасридин куёш ҳар кун тушар олам аро.

Ушбу байтда ҳазрат Навоий ўзи севиб қўллайдиган куёш тимсоли воситасида яратган манзарани жуда чиройли далиллайди, яъни куёшнинг чарх қасридан куйига эниб, охир-оқибатда ботиб кетиши шоир тасвирича, унинг пайғамбар с.а.в. эшиги тупроқларига юзини суртиш истагида қилган ҳаракатларидир. Коинотнинг энг улкан жисмларидан ҳисобланмиш куёш бу оламнинг сарвари эшиклари тупроғига бош уришдан уялмайди. Инсонга хос хусусиятларнинг жонсиз нарсаларга кўчириш усули – ташхис санъати хусусиятларидан ҳам фойдаланган ҳолда ҳусни таълилга мурожат қилиб, шоир гўзал ва бетакрор манзараларни яратишга, уларни чиройли далиллашга имкон топади. Айни вақтда бу ерда муболага ва тазод санъатлари ҳам қўлланилган.

Расулulloҳ тавсифига бағишланган ғазалларда куёш тимсоли ўзига хос аҳамият касб этади. Шуниси эътиборлики, бу тимсол шоир ижодий ниятининг турли қирраларини ифодалаш учун муҳим манбалардан бири бўлиб хизмат қилади. Агар Куёш тимсоли ҳамд ғазалларида асосан илоҳиёт манбаини англатишини эсласак, мазкур байтда куёш тимсоли ташбеҳ воситасида пайғамбар с.а.в. билан тенглаштириляпти:

Не келса Навоийга сендин юз эвурмаским,

Ул заррадурур, сен меҳр, ул бандаву сен хованд.

Куёш ва зарра (Навоий ўзини Пайғамбар куёши олдида бир зарра ҳисоблайди) тимсоллари тазодини қўллаган шоир айтаётган фикрининг таъсир кучини ошириш мақсадида банда ва хованд (қул ва хожа) тимсолларини ташбеҳу тазодлар ёрдамида келтирар экан, ҳам лирик ҳақрамон – ошиқнинг аҳволини, ҳам Расулulloҳнинг мавқеини чиройли далиллайди. Зеро, пайғамбаримизнинг сўзлари, ҳаёт тарзи, кўрсатмалари унинг умматларига икки дунё саодатига эришиш учун муборак, солиқлар учун эса ибрат намунаси. Бу дунёда умматларини покликка, ҳалолликка, ҳақ йўлига давват этган ул зот у дунёда ўз шафоатига олади. Шуларни ҳам эътиборга олиб, шоир ўзини заррага, қулга қиёслас, ул зотни куёшга, хожага ўхшатади. Зарра куёшнинг ичида тартибсиз ҳаракатланадиган энг майда жисмдир. (Уни дунёнинг ташвишу қувончлари билан саргардон инсонга қиёслаш мумкин). Куёш бўлмаса, зарра ҳам мавжуд бўлмайди. Бу фикрни яна Навоий байтлари ёрдамида асослаш

мумкин:

Десам афлок эрур туфайлинг,

Бордурур гувахим ҳадиси «лав лок».

Байтдаги «лав лок» араб тилида «агар сен бўлмаганингда», деган мазмунни англатади. Манбаларда «Эй Расулим, сен бўлмаганингда эди, оламларни яратмаган бўлардим», деган ҳадиси қудсийга дуч келамиз. Оламнинг яратилишидан мақсад – одам, одамнинг яратилишидан мақсад эса пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломдек комил инсон эканлиги бошқа ўринларда ҳам эътироф этилган, жумладан:

Оламу одам фидонг ўлсунки борсен, эй ҳабиб,

Сен ғараз инсондин, ар оламдин инсондур ғараз.

«Агар Расулуллоҳ бўлмаса эрди, Худо ҳеч нарсани яратмасди. Бошқалар илдиздан чиққан (ён илдиздан) дарахтга ўхшайдилар. Расулуллоҳ, оламга тарқалган улуғ дарахтдур». Бу жумлага уйғун фикрлар кўп асарларда, шу жумладан, юқоридаги байтда ҳам ўз ифодасини топган. «Мақташ ва улуглаш чексиз улуғ қудратлик Аллоҳга лойиқдурким, Муҳаммад нуруни халқ этиб, анинг туфайлидин оламни яратди. Оламни яратишдан мақсади одам яратиш эди. Шунинг учун инсонлар ичида алардин улуғ рухлик, пок зотлик бир гуруҳ кишилар яратиб, ўзи билан бандалари орасида ялловчилик (ялавочлик) вазифасини аларга топширди. Буларнинг энг аввали ҳамма инсон отаси, отамиз ҳазрат Софиюллодир. Ҳаммалардан афзал, энг охириг хотамул анбиё пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллолуху алайҳи вассолому эрур»⁴. Бир ғазалида:

Хамири моййи жисмингдин ортқанни қазо

Икки баданда қилиб рух, агади Хизру Масих, –

дейди шоир. Байтда айтилишича, Расулуллоҳнинг лойи қорилганда ортиб қолган қисмидан Хизр ва Исо алайҳиссалом яратилган экан. Бу фикр бир томондан, Муҳаммад пайғамбар жами пайғамбарлар пайғамбари эканлигига ишора қилади. Ушбу мазмундаги байтлар шоир наътларида тез-тез учраб туради:

Эй нубувват хайлига хотам баний Одам аро

Гар алар хотам, сен ул отким эрур хотам аро.

Ушбу байт Қуръони каримдаги: «Муҳаммад сизлардан бирон кишининг отаси эмасдир, балки у Оллоҳнинг пайғамбари ва пайғамбарларнинг сўнггисидир...» деган оятга (33,40) мувофиқ келади. Аҳборот характеридаги фикрни ифодалаётган шоир «хотам» сўзининг маъно имкониятларидан чиройли фойдаланади. Иккинчи томондан, ва асосан, Муҳаммад пайғамбарнинг «хамии моййи жисми»нинг яратилишига эътиборни қаратади. Профессор Нажмиддин Комилов тасаввуфнинг кайҳоний тушунчалари, яъни олам тузилиши ҳақидаги тасавурларини қисқача шарҳлар экан, шундай дейди: «Тасавуф фалсафасига биноан, Аллоҳ таоло (уни Жавҳари зот, Мутлақ рух, Акли кулл ҳам дейдилар)

⁴ Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадия, Иккинчи китоб, 6-бет.

аввал Муҳаммад алайҳиссаломнинг нуруни яратди. Сўнгра шу нур туфайли оламларни ва одамларни яратди. Шундай қилиб, олам асосида Муҳаммад нури ёки Муҳаммад ҳақиқати ётади. Оламлар бошида Муҳаммад нури мавжуд бўлганлиги сабабли биринчи инсон ҳазрати Одам Сафиуллоҳни Муҳаммаднинг ўғли, бошқача айтганда, Муҳаммад алайҳиссаломга нисбатан ҳам ота, ҳам ўғил дейиш мумкин»⁵. Навоий наътларида айнан шу масалага жиддий эътибор қаратилган:

Одамки, башар насли силкига эрур пайванд,

Суратда санга волид, маънода санга фарзанд.

Мувозана санъатини қўлаб, байт мисраларидаги сўзларнинг ўлчов жиҳатидан бир-бирига мувофиқ келиши туфайли оҳангдорликка эришган ҳамда тазод санъати (сурат-маъно, волид-фарзанд) воситасида фикр моҳиятини очиб берган шоир: «Бутун инсониятни ўзига фарзанд деб билган (ёки: бутун инсониятнинг отаси бўлган) Одам алайҳиссалом зоҳиран сенга (Муҳаммад с.а.в.га) ота, моҳиятда эса у сенга фарзанд», – дейди. «Бунда баъзилар ўйлагандек, ул муборақ зотнинг тарихий шахсиятлари эмас, тасаввуфий манбаларда кўп қарра таъкидлаганидек, Одам алайҳиссаломнинг лойи қорилаётган чоғдаёқ пайғамбар бўлган Муҳаммад, яъни ҳақиқати Муҳаммадия назарга олинмоқ лозим»⁶.

Наът ғазалларида шоир диний-сўфиёна қарашларини ифодалаш мақсадида Каъба, Макка, Мадина, сингари Расулуллоҳ ҳаёти, фаолияти билан боғлиқ тимсоллардан ҳам маҳорат билан фойдаланган. Шоир Расулуллоҳга бўлган муҳаббатини у зот ҳаётидаги энг бахтиёр ёхуд бахтсиз дамлар билан боғлайди:

Не учун киймиш қаро ҳар ён солиб жайбиға чок,

Фурқатингдин Каъба гар қолмайдурур мотам аро.

Бу байтда манзаралар ифодаси воситасида айтилаётган фикрлар пайғамбаримизнинг Маккадан Мадинага қилган ҳижратлари билан боғлиқ. Маълумки, пайғамбарлиқнинг ўн учинчи йилида пайғамбар с.а.в. Маккадан Мадинага ҳижрат қилганлар. Байтда бу ҳодиса ташхис санъати орқали тушунтирилар экан, шоир Каъбуллоҳнинг ранги, тузилишига эътиборни қаратади, яъни: «Агар Каъба сандан (Расулуллоҳдан-К.М.) айрилгани учун мотам тутмаётган бўлса, нега у қора – мотам либосини кийиб, ёқасини чок-чок этган». Байтдаги Каъба тимсолининг сўфиёна мазмундаги «кўнгил» маъноси билан боғлаб тушунсак, уни шундай шарҳлаш мумкин: Расулуллоҳ билан бирга ҳижрат қилиб кетолмай қолиб кетаётган кишилар, шу билан бирга қайси замонунинг маконда яшамасин, унинг ҳажрида ўртанган ошиқларнинг, жумладан шоирнинг ҳам қалб ўртанишлари ўз аксини топади.

Шунингдек:

Қум эмас Батҳодаким, меҳри жамолинг ҳажридин

Зарра-зарра жисми бир-бирдин тўқулди ғам аро.

⁵ Комиллов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб.Т.: Ёзувчи, - 1996й.42-бет.

⁶ Ҳаққулов И. Тасаввуф сабоқлари: Бухоро: Бух.дав.унив. 2000.76-бет.

Батҳо-Макка яқинидаги даранинг номи. Маҷозан у Макка маъносиди ҳам қўлланилади. Аввалги байтда айтилган фикрни кучайтирар экан, шоир энди тафрий санъатини қўллайди, чинакам мавжуд манзаранинг табиатини инкор этиб, уни рухий изтироблари билан боғлаб, ўзгача асослайди, яъни: «Батҳо, яъни Макка узра чўзилиб ётган қумликлар эмас, балки унинг (Макканинг) жисми сенинг ҳажрингда ғамдан зарра-зарра бўлиб тўкилиб тушиди.» Ғоят гўзал ва таъсирчан ўхшатиш. Агар Маккадагилар Расулulloҳ кетгач, унинг ҳажрида ўртанаётган бўлсалар, Мадинадагилар уни интиқлик билан кутаётганлигини шоир кейинги байтда шу ғазалда кенг қўлагани тафрий ҳамда ташхис санъатлари воситасида шундай ифодаляйди:

Йўл эмас, Ясрибда йиртибдур юзин тирноғ ила
Мақданинг то етмади ул водийи хуррам аро.

Ясриб – Мадина шаҳрининг қадимий номи. Пайғамбар с.а.в. хижратлари ҳақида хабар тарқалганидан кейин муайян сабабларга кўра сафар бироз кечикади. Мадинада у зотни фақат одамлар эмас, бутун борлиқ – йўллар, даралар, водийлар орзиқиб кутаётган эди. Шоир йўл тимсоли ёрдамида одамларнинг аҳволи, кайфиятини ҳам ифодалашга муваффақ бўлган, яъни: «Бу йўл эмас, балки Ясриб сенинг қадаминг етмагунча, фироқдан тирноқлари билан юзларини юлиб шу аҳволга тушиди». Қумликлар узра чўзилиб ётган Мадина йўлларини фироқдан ўртаниб яшаётган ошиқ аҳволига қиёслар экан, шоир энг зўр таъсир кучини топгандек бўлади.

Навойи Расулulloҳ ҳақидаги фикр-қарашларини шунчаки бир ибрат сифатида ифодаламайди, балки у зотдан барча, хусусан ўзи ҳам мадад олишини, инсоният тақдири қайсидир жиҳатлари билан у зотга бориб туташинини таъкидлайди. Жумладан, шоир бир ғазалида ҳатто «Хамса»нинг яратилишида мадад берган улуг бир кучни Расулulloҳ билан, боғлар экан, шундай ёзади:

Бўлмағай эрди муяссар «Хамса», яъни панж ганж,
Қилмағай эрди мадад ҳолимға беш оли або.

Байтда келтирилган «беш оли або» – Муҳаммад пайғамбаримизнинг қизлари Фотима, куёвлари ҳазрат Али, набиралари Ҳасан ва Ҳусанлардир. Ушбу байтда шоир «Агар менга улар мадад бермаганларида, беш хазина бўлмиш «Хамса»ни яратишга муяссар бўлолмасдим», деган мазмунни англаш мумкин.

Шоир назарида мукамалликка, комил хулққа эришиш учун интиляётган ҳар бир мўмин учун ва албатта, сўфий учун Расули ақрам улуг ибрат, намуна. Ҳам набий, ҳам валий, ҳам пайғамбарлар ҳолами деб билган беқиёс Расулulloҳ сиймоси орқали шоир китобхонга комил инсон ҳақидаги ғояларини тақдим этади.

ШИРИНКАЛОМЛИК ...

Алишер Навоий «Хамса»си ҳамсачиликнинг юксак талаблари асосида яратилган, ҳар жиҳатдан мукамал ва нодир асардир. Навоий «Хамса»сини Шарқ ҳамсачилигининг чўққиси, қаймоғи деб айтсак, муболаға бўлмайди. Ушбу шоҳ асарда, Навоийнинг бутун ижодида бўлганидек, ишқ ва ишқий кечинмалар тасвири марказий ўрин тутади. Навоий асарларида ишқ масаласига бундай кенг ўрин берилиши, албатта, бежиз эмас. Бу ҳол шоирнинг комил инсон ҳақидаги ўзига хос қарашлари билан боғлиқ бўлиб, Навоийнинг фикрича, инсон учун оламдаги энг олий саодат мутлақ ҳусн, куч-қудрат ва беҳисоб фазилатларнинг соҳиби бўлган Ҳақнинг висолига етиш, У билан ваҳдат – бирлик ҳосил қилишдир. Бунинг учун инсон Ҳақни маҳбуби ҳақиқий деб билиб, Унинг васли сари бутун умр тинимсиз интиломоғи лозим. Ҳақ висолига етишнинг энг мақбул ва тўғри йўли эса ишқдир. Ишқ инсон кўнглини комилликнинг энг ёвуз душмани – нафснинг нуқсон ва иллатларидан тозалаб, уни эзгу инсоний ва илоҳий фазилатларнинг тенгсиз хазинасига айлантиради. Ишқнинг икки тури: ишқи мажозий (пок инсоний ишқ) ва ишқи ҳақиқий (илоҳий ишқ) мавжуд бўлса ҳам, ҳақиқий ишқ мажозий ишқни инкор этмайди, ақсинча, мажозий ишқ ҳақиқий ишқнинг бир кўриниши бўлиб, агар кўз ва кўнгил пок бўлса, «айни ҳақиқатдур мажоз». Мажозий ишқнинг оловларида покланиб, ҳақиқий ишқнинг олий мақомларига кўтарилган, илоҳий висолга етиб, кўнгли инсоний ва илоҳий фазилатларнинг хазинасига айланган кишигина инсон деб аталишга лойиқ. «Хамса» дostonларида тасвирланган Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Ахий, Фаррух, Мехр, Сухайл, Муқбил ва бошқалар «кўзи поку сўзи поку ўзи поку» комил инсонлардир.

«Хамса» дostonларида Навоий қаламининг бор куч-қудрати, бутун сеҳри ва жозибаси асар қаҳрамонлари ишқий кечинма ва туйғуларининг мутаассир тасвирига қаратилган. Улуғ шоир қаҳрамонларининг руҳий ва жисмоний гўзаллигини, мураккаб ва ранг-баранг инсоний кечинмаларини чуқур ва таъсирчан ифодалаш учун мумтоз адабиёт хазинасида мавжуд бўлган хилма-хил тасвирий восита ва усулларни ишга солади, уларнинг янги-янги қирраларини кашф этади, керак бўлганда эса, зарур тасвирий воситалар яратади.

Навоий «Хамса»сида алоҳида санъат даражасига кўтарилган ана шундай усуллардан бири асардаги насрий сарлавҳалардир. «Хамса» дostonларининг ҳар бир бобига сарлавҳалар қўйиш Навоийдан олдинги ҳамсанавислар асарларида ҳам кенг қўлланган. Лекин бобларга қўйилган сарлавҳалар Низомий асарларида ҳам, Хисрав Дехлавий асарларида ҳам, ва ҳатто Навоийга замондош Жомий асарларида ҳам жуда қисқа бўлиб, бир ёки икки гапдан ошмайди. Навоий дostonларида эса насрий сарлавҳалар анчагина катта ҳажмга эга бўлиб, «Хамса» дostonларининг гоъвий мазмунини очиб беришда ҳам, уларнинг бадиий жиҳатдан мукамал бўлишида ҳам муҳим ўрин тутади. Муҳими шундаки, ҳар бир насрий сарлавҳа шу бобнинг мазмунини ихчам ва лўнда ифодалаш билан бирга, Навоий қаламининг сеҳрли қудрати остида шоирнинг шеърый асарлари даражасида турадиган санъат мўъжизаларига айланган.

Улуғ шоир насрий сарлавҳаларда сўзларни сатрларга маржондек тизар экан, асар мазмунидан келиб чиқиб бадиий санъат яратишга, тасвирий воситаларни эса асар мазмуни билан уйғун бўлишига ҳаракат қилади. Натижада, бир тарафдан, мазмун тақозоси билан юзага келган, иккинчи тарафдан эса, мазмуннинг ёрқин ифодасига ғоят мос тушган ташбеҳ, истиора, талмех, таносиб, ташхис, ийҳом, тарди акс, китобат каби ўнлаб лафзий ва маънавий санъатларнинг порлоқ намуналарини учратамиз.

«Фарҳод ва Ширин» дostonидаги Шириннинг Хусрав томонидан Салосил қўрғонига занжирбанд қилинган Фарҳодга ёзган номаси ҳаммага маълум. Шоир ушбу воқеалар тасвирланган бобга шундай сарлавҳа қўяди: «Шириннинг найи килки шакаррезлик, балки саҳифаи кофурига мушкбезлик қилғони ва ҳажо қаро шоми мушқидин рўзгори тийра бўлуб ул ройиҳа ябусатидин димоғи заъфи қувватин ва судои шиддатин ва номус пардалари нофасида ишқ ғаммоз мушки исин ниҳон асрамоқ суубатин рақам ургони ва Фарҳод ўқуб анинг сунбули мушқинидек печу тобдин эси озғони ва беҳудона анинг номасига жавоб ёзғони».

Авалло, шуни қайд қилиш лозимки, ушбу сарлавҳа ҳам «Хамса»даги бошқа барча насрий сарлавҳалар каби сажъ, яъни қофияли наср билан ёзилган. Унда бир-бири билан боғлиқ уч жумла бўлиб, биринчи жумлада «шакаррезлик» ва «мушкбезлик» сўзлари, иккинчи жумлада «қувватин», «шиддатин» ва «суубатин» сўзлари, учинчи жумлада эса «эси озғони» ва «жавоб ёзғони» сўзлари ўзаро қофиядош бўлиб келган. Насрий қофияларининг бундай тўла оҳангдош бўлиши мумтоз бадиият ҳақидаги илмда сажъи мутавозий ва сажъи мутарраф деб аталган. Парчада сажънинг унча тўла бўлмаган оҳангдошликка асосланган сажъи мутавозин деган тури ҳам бор: «килғони», «ургони», «озғони», «ёзғони». Насрий сарлавҳада сажъ санъатининг қўлланиши ёқимли бир оҳангни юзага келтириб, уни шеърый асарга ўхшатиб қўйган.

Сарлавҳанинг мазмунига келадиган бўлсак, унда Шириннинг Фарҳодга нома ёзиб, оқ саҳифани ёқимли сўзлар билан тўлдириши, унинг ҳажр кечасидаги қоронғу рўзгори, ишқни пинҳон сақлаш қийинчиликлари, мактубни ўқиғач, Фарҳоднинг ҳаяжон ва изтиробдан эсини йўқотиб, Ширинга жавоб йўллаши баён қилинган. Улуғ шоир ўз қаҳрамонларининг кайфият ва кечинмаларини тасвирлар экан, адабиёт ҳақидаги илмда таносиб деб аталувчи тасвирий усулни ишга солади. Таносибнинг Навоий бутун ижоди, жумладан, «Хамса»даги насрий сарлавҳаларга хос хусусияти шуки, уларда парча мазмунини белгилловчи бир марказий сўз бўлиб, шу парчада келтирилган барча сўз ва тасвирий воситалар марказий сўзнинг маъно ва шаклий хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда юзага чиқади. Юксак таносиб асосига қурилган ушбу сарлавҳада ана шундай ўзак сўз – Ширин. Улуғ шоир ширин сўзи ва унга маънодош бўлган сўзларни маржондай тизиб, насрий сарлавҳани Ширин сўзларининг нақадар ёқимлилиги, ҳажр қаро шомининг нақадар тийра, алам ва изтиробларининг эса нақадар аччиқ эканлиги ҳақидаги бетакорр санъат намунасига айлантирган.

Ширин, асар қаҳрамонинг исми билан бирга, ёқимли таъм, ёқимли ҳид каби маъноларни ҳам англатадиган сўз. Шоир ширин сўзининг ушбу маъноларидан келиб чиқиб, Шириннинг қаламини «найи килк» деб атайдди. Найи килкнинг маъноси – қамиш қалам эмас. Қамишнинг ҳам икки тури

бор: оддий қамиш ва шакарқамиш. Бинобарин, Шириннинг қалами оддий қамиш қалам эмас, балки шакарқамиш қалам. Шунинг учун ҳам у «саҳифаи кофурийга» – оппоқ саҳифага сўз ёзмайди, «шакаррезлик, балки мушкбезлик» қилади. Шакаррезлик шакар тўқниш, мушкбезлик мушк сочиш деган маънони билдиради. Шоир шакар деганда, Ширин номасидаги ёқимли сўзларни, мушк деганда эса, ёқимли сўзлар ёзилаётган сиёҳни назарда тутди (истиора санъати). Кофур оқ рангли, мушк эса қора рангли хушбўй модда бўлиб, қадимий китобларда ёзилишича, мушк Хўтан саҳросидаги қийикларнинг киндиғида ҳосил бўлган. Жумлани ҳозирги тилимизга айлантирсак, қуйидагича бўлади: «Шириннинг шакарқамиш қалами кофурдек оппоқ ва хушбўй саҳифага шакар тўқувчилик, балки мушк сочувчилик қилгани.» Жумлада қуйидаги сўзлар таносиб ҳосил қилган: ширин, шакарқамиш, кофур, мушк. Бу сўзларнинг ҳаммасида ҳам ширинлик маъноси мавжуд бўлиб, Шириннинг ўзи, сўзи, қалами, қоғози, сиёҳи, хуллас, у билан боғлиқ ҳамма нарса ширин деган фикрни таъкидлашга хизмат қилган.

Иккинчи жумла икки қисмдан иборат: 1) «... ва ҳажр қаро шони мушқидин рўзгори тийра бўлиб, ул ройиҳа ябусатидин димоғи заъфи қувватин ва судоғи шиддагин...» 2) «...ва номус пардалари нофасида ишқ гаммоз мушқи исин ниҳон асрамоқ суубатин рақам урғони.» Биринчи қисмдаги бош сўз – ҳажр. Ҳажр айрилик, жудолик дегани. Ҳажр салбий маънога эга сўз бўлиб, у ошиқ учун ҳам, машуқа учун ҳам битмас-туганмас гам-алам манба. Шунинг учун ҳам шоир бу сафар Шириннинг ҳижрондаги оғир ҳолатини тасвирлар экан, аввалги жумладан фарқли ўлароқ, кўпроқ қора ранг билдирувчи сўзларни келтиради: ҳажр, қаро, шом, мушк, рўзгор, тийра, юбусат (қуриқлик, иситма), заъф, судоғ (бош оғриғи). Қора ранг ва унга рангдош сўзлар Ширин руҳий оламининг бетақрор манзаралари бўлиб, уларнинг ҳар бири ҳижрон айёмининг аламли бир саҳифасига айланган (кетма-кет беш истиора). Ушбу рамзий сўзлар орасида мушк сўзи алоҳида ўрин тутди. Юқорида кўрганмикдек, мушк сўзининг мазмуний мундарижасида икки хил маъно бор: 1) қора ранг; 2) хушбўй ҳид. Шоир ҳар иккала маъносини ҳам назарда тутган: бир тарафдан, Шириннинг рўзгори мушқдек қаро бўлиб, ҳажр мушқи исининг қуриқлиги димоғининг заъфини ошириб, бош оғриғини кучайтиради (қора ранг), иккинчи тарафдан, мушк хушбўй ҳид маъносидagi ройиҳа сўзи билан боғланиб, Шириннинг ҳатто ҳижрони ҳам ёқимли эканлиғига ишора қилади (хушбўй ҳид). Биринчи қисмнинг мазмуни: ва ҳажр қаро шонининг мушк сингари қаролиғидан рўзгорининг қоронғу бўлиб, ўша ҳажр мушқи хушбўй исининг қуриқлигидан димоғи заъфлигининг кучайиши ва бош оғриғининг зўрайиши.

Жумланинг ишқни ўзгалардан пинҳон асраш қийинчиликларининг ифодасига бағишланган иккинчи қисмида ҳам тасвир мазмунида ширин маъноси етакчи сўзлар таносибни асосига қурилган. Шоир таносибнинг насрий сарлавҳадаги умумий мантқиқидан келиб чиқиб, Шириннинг ишқини мушққа қиёслайди. Парчада ишқ ва мушқ билан боғлиқ икки таносиб гуруҳи мавжуд: 1) ишқ, номус, ниҳон, ябусат; 2) мушк, парда, нофа, ис. Ҳар иккала қатордаги сўзларни суубат (қийинчилик) сўзи бирлаштириб туради. Ишқ, номус, ниҳон сўзларининг маънолари таниш, ябусат сўзи эса

аслида куруклик маъносини билдирса ҳам, бу ўринда ҳарорат маъносида келган. Иккинчи қатордаги мушк сўзининг маъноси бизга маълум. Парда ҳам тушунарли сўзга ўхшайди, ammo бу сўз мушк билан ёнма-ён келгани учун най сўзи сингари алоҳида маъно касб этади. Юқорида таъкидланганидек, мушк кийикнинг киндиги ичида этиладиган камёб нарса бўлиб, одадга киндик ичидаги мушкнинг устини назорат парда беркитиб туради. Шоир парда деганда ўша мушк пардасини ҳам назарда тутган. Нофа эса мушкдон, мушк халтаси ёки кийикнинг киндиги. Агар биринчи ва иккинчи қаторда устма-уст жойлашган сўзларни ёнма-ён келтирсак, «Мушк исин ёшурса бўлмас» деган халқ мақолига (ирсоли масал санъати) асосланган руҳий ҳолат тасвирланганининг шохиди бўламиз: ишк – мушк, номус – ишкнинг пардаси, бироқ мушкни мушк халтасида яшириб бўлмаганидай, ишкни ҳам номус пардасида асраш қийин. Мушкни иси ошкор қилганидай, ишкни ҳам унинг ҳаророти ошкор қилади (тамсил санъати). Яъни: номус пардалари мушкдонидея ишк мушкнинг сирни ошкор қилувчи ҳидини яширин асрамоқ қийинчиликларини тасвирлагани.

Сўнгги жумла Фарҳоднинг Ширин номасини ўқиган чоғдаги ҳолати ҳақида: «...ва Фарҳод ўқуб, анинг сунбули мушкнидек печу тобдин эси озғони ва беҳудона анинг номасига жавоб ёзғони.» Улуғ санъаткор Фарҳоднинг Ширин мактубини ўқиб ҳаяжон ва изтиробдан титраб-қалтирашларини Ширин сочининг эгилиб-букилишларига ўхшатади. Ҳақиқий сўз сеҳргари бўлган Навоий Фарҳоднинг эрдан озини ва беҳуш, паршон бир ҳолатда (беҳуд сўзи ўзини йўқотган, беҳуш, ошуфта, паршон, телба каби маъноларни билдиради) Ширинга жавоб номаси йўллашини бошқа нарсага ўхшатиб ёки бошқа сўзларни қўлаб ҳам, бундан кўра ёрқинроқ ва мутаассирроқ тасвирлаши мумкин эди. Ammo шоир, насрий сарлавҳадаги умумий таносибдан чекинмай, яна Ширин ва ширин сўзининг маънолари билан боғлиқ янги сўзларга мурожаат қилади: сунбул, мушкни, печу тоб. Сунбул– сув сизиб турувчи қоя ва ёнбағирларда ўсувчи бир хил ўсимлик. Мушкни сўзи мушксифат, печу тоб эса эгилиб-букилиш деган маъноларни билдиради. Сунбул ва мушкни сўзлари Шириннинг сочига нисбат берилган. Ҳар иккала маънолар мавжуд бўлиб, шоир Ширин сочларини сунбули мушкни (истиора санъати) деб таърифлар экан, бу билан Ширин сочларининг қора ва хушбўй эканлигига ҳам ишора қилади. Фарҳод жисмининг Ширин сочларига ўхшатилиши ва эрдан озини ўртасида ҳам назорат алоқадорлик бор. Сочнинг доимий сифатларидан бири унинг ҳалқа-ҳалқа эканлиги. Ҳалқа занжир билан, занжир эса телбалик, девоналик билан боғланади.

Демак, Фарҳод жисмининг Ширин сочларига ўхшатилиши (ташбеҳ санъати) тасодифий бўлмай, унинг соч толалари сингари эгилиб-букилиши ва эрдан озиб, Ширинга беҳудона нома йўллаши, бир тарафдан, Шириннинг ҳижрон аламлири битилган номаси туфайли бўлса, иккинчи тарафдан, унинг «сунбули мушкни»нинг ҳалқа-ҳалқа эканлиги туфайлидир. Жумланинг мазмуни: «Фарҳод ўқуб, унинг мушкни сунбулининг эгилиб-букилишларидек эгилиб-букилишларидан эси озгани ва беҳуш ва паршон ҳолатда унинг номасига жавоб ёзгани.»

Шундай қилиб, насрий сарлавҳада тасвир тўлалигича ширин ва унга маънодош бўлган сўзлар асосига қурилган. Албатта, шоирнинг кичик

бадий лавҳага маънодош сўзларни жам қилиб қўйиши санъатпардозлик ҳам, курук сўз ўйини ҳам эмас. Насрий сарлавҳада етакчи бўлган таносиб санъати тўлалигича мазмун тақозоси билан юзага келган бўлиб, бу хусусият Навойнинг айрим сўзлар маъно нозикликларига бўлган муносабатида ҳам кўзга ташланади. Жумладан, дастлабки жумлада маънодош уч сўз: шакар, кофур ва мушк сўзлари келтирилган. Бу сўзларнинг учаласида ҳам ширин маъноси мавжуд бўлса-да, лекин улар ранг жиҳатидан ҳар хил: дастлабки икки сўзда оқ ранг, мушк сўзида эса қора ранг устувор. Кейинги жумлаларда шоир шакар ва кофур сўзларидан воз кечиб, мушк сўзини қолдиради, холос. Негаки, Ширин қалами, қоғози ва сиёҳининг нечоғли ширин эканлиги тасвирланган биринчи жумлада Фарҳоднинг ҳижрондаги огир ҳолати ва аччиқ изтироблари тасвирланган бўлиб, ҳижрон аламларининг ифодаси учун оқ ранг эмас, балки қора ранг мосроқдир. Шунинг учун ҳам кейинги жумлаларда мазмуний мундарижасида қора ранг устувор бўлган мушк, қаро, шом, тийра, ябусат, заъф, судъ, парда, сунбул каби сўзларнинг келтирилиши ажабланарли эмас.

Шу биргина насрий сарлавҳа мисолида ҳам Навойнинг нечоғли даҳо санъаткор эканлигини, «Хамса» дostonлари нечоғли юксак бадиият билан битилганлигини яққол кўриш мумкин.

Наманган

Мушарраф САЛОҲУТДИНОВА

ШОҲИЙ ШЕЪРИЯТИДА НАВОИЙ АНЪАНАЛАРИ

Темурий шаҳзода ва шоир Султон Маъсуд Мирзо Шоҳий (1475-1507) Ҳиротда яшар экан, бу ерда Шарқ шеърияти дарғалари Нуриддин Абдурахмон Жомий яратган адабий муҳитда бевосита иштирокчи бўлди, унинг ҳосиласидан баҳраманд бўлди.

У Султон Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навойнинг туркий тил ва миллий адабиёт тараққиёти учун олиб бораётган сиёсий-ижтимоий фаолиятлари майдонида, ғоявий ҳаркатлар марказида турди. Ёки: «Султон Маъсуд Мирзо миллий адабиётимиз гуллаб, янада равақ топаётган бир шароитда, Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навой юргизаётган расмий давлат сиёсати ва амалий фаолияти туфайли ўзбек адабий тилининг эътибори, шеърият қадри ва шоир обрўси тобора орта бораётган бир даврда ижодкор сифатида танила борди»¹.

Султон Маъсуд Мирзо Ҳиротда муқим бўлиб турган замонда Алишер Навойнинг «Ҳазойин ул-маоний» девонлар мажмуаси даврнинг улкан адабий ҳодисаси сифатида шуҳрат қозонган, туркий тилда ижод этувчи ва зуллисонайн шоирларнинг туркий девон тузишга рағбат ва майллари тобора ошиб бораётган бир давр эди. Бу даврда туркий тилда ижод этган Ҳусайний девони, Шоҳ Ғариб Мирзо – Ғарибий девони, бироз кейинроқ Бобур Мирзо девонлари дунё юзини кўрди. Ана шу ижодий муҳит Султон Маъсуд Мирзони ҳам туркий тилда ёзилган шеърларини йиғиб, девон тузишга илҳомлантирган.

¹ Абдуғафуров А. Султон Маъсуд Мирзо Шоҳий // Илмий мақолалар тўплами: Истиклол ва умрбоқий ижод. Самарқанд 2002. 54-70-бет.

Биз назар ташлаётган даврда Алишер Навоий ўзининг «Бадоеъ ул-бидоя» девонини тузиб (1479й.) ҳамда унга махсус дебоча ёзиб, шарҳ девончилик анъанасига қатор янгиликлар киритган эди. Навоий «Бадоеъ ул-бидоя» девони мисолида тадвинчиликнинг мумтоз намунасини ҳам яратиб берган эди. Девон дебочасида асосан девон композициясига ва мазмун-мундарижасига доир фикрлар ўз аксини топган бўлиб, шоир адабиётшуносликда ва бадий ижодда шакл ва мазмун уйғунлиги, ғоявий ва бадий-эстетик қарашлар мутаносиблиги масаласига аҳамият берган. Навоийнинг ушбу дебочани ёзишдан мақсади девон тартиб бериш қоидаларини ишлаб чиқиш эди. Шу нукта назардан «Бадоеъ ул-бидоя» девонига 11 шеърый тур намуналари жойлаштирилган. Шоирнинг 1485 йилда тартиб берган «Наводир ун-нихоя» девони эса фақат ғазаллар (863 ғазал)дан ташкил топган. Адабиётшуносликка маълумки, Навоий бу девонини ҳам дебоча билан таъминлаган. Назаримизда «Наводир ун-нихоя» дебочаси фақат ғазал жанридаги шеърлар учун махсус ёзилган бўлиши мумкин. Аввалги дебочада шоир умуман девон ҳақида фикр-мулоҳазаларини билдирган бўлса, кейинги дебочада айнан ғазалга оид ғоявий ва бадий-эстетик қарашларини баён этган, шу бондан ҳам бутун бир девонини фақат ғазаллардан иборат қилиб тузган. Албатта, «Наводир ун-нихоя» дебочасининг топилиши мулоҳазаларимизга аниқлик киритади.

Навоийнинг «равшан зеҳнлик» шоғирди Султон Масъуд Мирзо ўз даврининг барча адабиёт аҳли ва буюк шоирнинг ихлосмандлари сингари унинг ҳар учала дебочаси билан ҳам яхши таниш бўлганлигига шак-шубҳа йўқдир. Шундай экан, Масъуд Мирзо ўз девонига тартиб бериш жараёнида Навоий кўрсатиб берган йўриқлар, принципларга қай даражада амал қилган, деган савол туғилади. Умуман, Масъуд Мирзо ўз девонини Навоий бадий тамойилларига асосланиб туздими ёки унинг девони йиллар давомида тўпланиб келган шеърлар йиғиндисидангина иборатми?

Масалан, Заҳриддин Муҳаммад Бобур ўзининг лирик девонини тузар экан, Навоий бу борада чизиб берган қатъий қоидаларга амал қилмайди. Албатта, амал қилган бўлса ҳам тўлиқ, ҳар бир талабни маромига етказиб бажармайди. Масалан, Бобур девони Навоий девонлари каби ҳамд ва наътлардан бошланмайди. Унинг девони «борида», «манга» радибли ошиқона ғазаллардан бошланади. Буни Бобур ўзи ҳам таъкид этади:

Девонима не рабту не тартибдурур,
Не жадвалу не лавху не тазҳибдурур...

Алишер Навоий эса «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида девон тартиб бевувилар олдига қуйидаги талабларни қўйган эди: «Неча навъ ишким, мунда шаръий бўлбтурур, ўзга давовинда кўринмайдурур»,— деб ёзади шоир, —«аввал будурким, ҳар кишиким девон тартиб қилибтурур, 32 ҳарфдинки, халойиқ орасида воқеъдурур ва улус китобатида шоеъ, тўрт ҳарфга таарруз қилмайдурурлар». Яъни, девон тартиб берган форсий ва туркийзабон шоирлар араб ёзувида мавжуд бўлган 4 ҳарфга эътибор қилмайдилар, бу 4 ҳарф билан тугалланувчи ғазалларни ўз девонларига киритмайдилар.

Алишер Навоий ўз девонининг алоҳида хусусияти сифатида кўрсатган яна бир белгиси девонга киритилган ҳар бир ҳарфдаги шеърларнинг бошида ҳамд ёхуд наът шаклидаги шеърлар келтирилишидир. Бу эса «девон таркибидаги ҳар бир ғуруҳ ғазалларга ўзига хос мустақиллик руҳини бағишлайди»².

Навоий девонининг учинчи хусусияти сифатида шунини таъкидлайди: «Яна бир буқим, гўйиё баъзи эл ашъор таҳсилидин ва девон тақмилидин ғараз мажозий ҳусну жамол тавсифи ва мақсуд зоҳирий хатту ҳол тасвиридин ўзга нима англамайдурурлар. Девон топилмағай ва ғазал бўлғайким, анда маъвизатангез бир байт бўлмағай. Мундоқ девон битилса, худ асру беҳуда заҳмат ва зойиъ машаққат тортилгон бўлғай. Ул жиҳатдин бу девонда ҳамд ва маъвизадин бошқа ҳар шўрангиз ғазалдинким, истимоъи маҳвашларға мужиби саркашлик ва ғамкашларға боиси мушаввашлик бўлғай, бирор-иккирор насиҳаторо ва маъвизатосо байт ирқитоб қилиндиким, аларнинг ламъаи рухсори ифғат бурқабдин кўп ташқари ломий бўлмағай, то аларнинг вужуди хирмани ул барқ ихроқидин билкул зойиъ бўлмағай, йўқким, бу ғазаллар ғизолалари жилвағарлик соз, балки пардадорлик оғоз қилсалар, бу байтларнинг насиҳатсоз воъизлари ва маъвизанардоз носихлари монъе бўлғайлар».

«Бадоеъ ул-бидоя»ни ўзга девонлардан ажратиб турувчи тўртинчи хусусияти шундан иборатки, ғазал ёзган айрим шоирлар шеърнинг «мағлаъи махсус наъда воқеъ бўлгон бўлса, ҳамул мағлаъ услуби била итмом хилъатин ва анжом қисватин кийдурмайдурурлар, балки тутагунча агар бир байт мазмуни висол баҳорида гулоройлик қилса, яна бири фироқ ҳазониди хорнамоийлик қилубдурур». Шунинг учун ҳам шоирга «бу сурат доғи муносабатдин йироқ ва мулояматтин қироқ кўриниш».

Ниҳоят, «Бадоеъ ул-бидоя»нинг бешинчи хусусияти унда шоирнинг ўз замонида шоъе бўлган барча наъв (жанр)даги шеърларини девон таркибига киритишга ҳаракат қилганидир. «Бадоеъ ул-бидоя»га ўша давр форсий ва туркий адабиётида мавжуд бўлган қарийб барча турдаги шеърлар – «дилтортар ғазал»лар, «руҳафзо мухаммас»лар, «равносо мусаддас»лар, «муфит рубоийт», «баржаста қитъа»лар, «дилпазир мустаъзод»лар, «ўхшашсиз фард»лар, муаммолар, луғазлар, таржеълар, туюқ сингарилар киритилгандир. Девонга фақат маснавий ва қасида жанрида ёзилган асарлар киритилмаган. Чунки, шоир уларни «алар доғи ҳар қайси бошқа мужаллад бўлғай» деган умид билан алоҳида-алоҳида китоблар сифатида жамъ этишни режалаштирган.

Ўз даври адабиётшунослигининг соҳибдевонларга қўйган мазкур талаблари билан албатта яхши таниш бўлган Шохий ўз девонини тартиб беришда уларга риоя қилишга ҳаракат қилади. Юқорида таъкидланганидек, Шохийнинг ушбу девони қўлэмалари бизгача тўлиқ етиб келмаган. Аммо, нашр этилган девон Шохий шеърляти кўлами, мавзу-муңдарижаси, ғоявий-эстетик асослари, шоир қаламининг ўзига хослиги ҳақида етарли маълумот бера олади.

Алишер Навоийнинг девон тартиб³ берувчи шоирларга қўйган биринчи талаби нуқтаи назаридан Шохий мужалладини кўздан кечирадиган

² Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. Тошкент: «ФАН», 1983. 13-б.

бўлсақ, шоирнинг араб алифбосидаги 22 ҳарф билан тугалланувчи шеърлар ёзганига шохид бўламиз. Аммо, ушбу ҳарфлар туркумидаги шеърлар сони ҳам Навоий девонларида бўлганидек бир-бирига тенг ёки нисбатан яқин эмас. Масалан, девонда ҳарфи билан тугалланувчи 28 ғазал мавжуд бўлгани ҳолда, ҳарфи билан якунланувчи 5 ғазал, ҳарфи туркумида 4 ғазал, ва ҳарфларига биттадан ғазал боғланган. Шунингдек, ҳарфи билан тугалланувчи 21 ғазал девондан ўрин олган бўлса, ҳарфи бўлимига 5 ғазал, ҳарфига 5 ғазал, ҳарфига 3 ғазал, ҳарфларига биттадан ғазал, ҳарфига 5 ғазал, ҳарфига 3, ҳарфига 9, ҳарфига 2, ҳарфига 15, ҳарфига 15, ҳарфига 2, ҳарфига 12, ҳарфига 12 ғазал жойлаштирилган.

Араб алифбосидаги ҳарфлари билан тугалланувчи ғазаллар шоир девонига кирмай қолган. Аммо, бу ҳодиса Шохий ушбу ҳарфлар билан тугалланувчи ғазаллар битмаган, деган хулосани бермайди. Аксинча, бизгача етиб келган девонларнинг номукаммаллиги ҳақидаги фикрни уйғотади. А.Абдуғафуров бу ҳусусда шундай дейди: «Биз сўз юритаётган девонларнинг айрим жиҳатларига кўра, Шохийнинг «Индия Оффис» кутубхонасида сақланаётган девони мукаммал эмас, деган хулосага келиш мумкин. Унда дебонанинг йўқлиги ва тўрттагина шеърини тур намуналарининг жамлангани ҳам, ва ниҳоят, Шохийнинг девондан ташқарида қолган шеърларининг мавжудлиги ҳам ана шу номукаммалликка аниқ ишора этади: агар «алиф» ҳарфига 28, «ре» ҳарфига 10, «лом» ҳарфига 15 ғазал битилган бўлса, бир қатор ҳарфларга (Ч, Д, З, Ф, К ва б.) фақат биттадан намуна учрайди. Чиндан ҳам «нун» ҳарфига 14 ғазал бўлгани ҳолда «мим»га бирорта ҳам намуна йўқлиги девон кўлёмаларининг мукаммал эмаслигини кўрсатади. Чунки, худди «мим» ҳарфига одатда жуда кўплаб ғазаллар ёзилган.

Бобурнинг «Рисолаи аруз» асарида келтирилган мана бу:

Дер эдимким, бўлмагай беёр равшан кўзларим,
Мен дегандек, оҳким, бўлди муайян кўзларим.

матлаъ Султон Масъуд Мирзо Шохийнинг худди шу ҳарфда ҳам гўзал ғазаллар ёзганлигини ва улар девон таркибидан четда қолганлигини тасдиқлайди»³.

Шохийнинг Навоий ва Хусайн Бойқаро ғазалларига боғланган, ҳозирда Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кутубхонасида сақланаётган 11444 рақамли кўлёммадан ўрин олган 10 дан ортиқ тахмисидан бирортаси девонга кирмай қолганлиги ҳам юқоридаги олим мулоҳазаларини қувватлайди.

Шохий девонини унинг замондошлари Хусайний, Бобур, Риёзий Самарқандий, кейинроқ девон тартиб берган Комрон Мирзо ва Убайдийлар девонлари билан қиёсласак, шоирнинг бадиий ижоддаги Алишер Навоий тамойилларига имкони борича амал қилишга интилганига гувоҳ бўламиз.

Шохий девонида ҳарфи билан тугалланувчи ғазалларнинг бошида аввал ҳамд, сўнг наът келтирилади. Хусайний девонининг биринчи нашрида эса билан тугалланувчи тўртала ғазал ҳам ошиқона мавзуда ижод

³ Султон Масъуд Мирзо Шохий. Девон. (Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи А. Абдуғафуров) Т.: «Истиқлол», 2001. 13-бет.

этилган. Ҳамд ва наът девоннинг бу нашридан ўрин олмаган. Ҳусайнийнинг Афтондил Эркинов нашрга тайёрлаган девонидан ҳарфи билан тугалланувчи 11 ғазал ўрин олган. Бу туркум шеърларнинг бошидан иккитаси ҳамд, учинчи ғазал наътдир.

Заҳириддин Бобур ва Риёзий Самарқандийлар девонлари ҳам ҳамду наътларсиз ошиқона ғазал билан бошланади. Кейинги аср вакиллари Комрон Мирзо ва Убайдий девонларида биттадан ҳамд келтирилади, наът ёки муножот йўқ. Шоҳий девони эса:

Не сувратгардур улким, сунъ килкидин қилур иншо,
Адам шаҳри нигористонидин юз суврати зебо
деб бошланувчи ҳамд ва:

Шоҳи «лавлака»ки, мўъжиза дуррин этти пайдо,
Синдуруб ой садафин айлади ангуштнамо

матлаъси билан бошланувчи наът билан очилади.

Шоҳий девонининг темурий шоирлар ва ўша давр адабий муҳити иштирокчилари бўлмиш замондошлари девонларидан яна бир фарқ қилувчи хусусияти шуки, девонидаги баъзи ҳарфлар туркумини ижтимоий руҳдаги ёки орифона ғазаллар билан бошлайди. Бу бевосита Алишер Навоий лирик девонларида қўллаган услубининг шоир ижодига таъсири натижасидир.

Самарқанд

Аҳадхон МУҲАММАДИЕВ

«МАҲБУБ УЛ-ҚУЛУБ»ДА ҲАДИСЛАРНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

Маълумки, Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»нинг учинчи қисми – «мутафарриқа фавойид ва амсол сурати (яҳши феъллар ва ёмон хислатлар тўғрисида)» бобида кўплаб одобу ахлоқ ва яҳши фазилатлар акс этган жумла ва мисралар келтирганки, биз уларни бевосита ҳадису оятлар таъсирида вужудга келганлигига шубҳа қилмаймиз.

Зеро, ҳазрат Навоий мазкур бобдаги ўттизинчи танбехда шундай таъкидлайдилар: «Ҳар кимки биров билан ёрдур ёки ёрлиғ давоси бордур, керакким, ўзига раво тутмагонни ёрига раво тутмаса. Бас, машаққатким, андин руҳга алам етар киши ани ўз жисму жонига тажвиз этар. Аммо ани ёрига тахайюл қила олмас. Агар тахайюл қила олса, ваҳшатидин ҳаёти қолмас.» Шоир бу фикрларига ҳамоҳанг ушбу қитъани келтиради:

Ёр улдулки, ҳар неким ўзига
Истамас, ёрга ҳам истамагай.
Ўзи истарки, ёр учун ўлгай,
Ани мундоғ шарик айламагай¹.

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 15томлик, 13-том. Т.: Ф.Ғулом номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти, 1966. 55-56-бет.

Демак, ҳазрат Навоий ким билан ёр тутинсанг, дўстлашсанг, унга ўзинг учун раво кўрган нарсани раво кўр ва ниманики ўз нафсинг учун нораво билсанг, шу нарсани дўстинг учун ҳам нораво деб билгин, деган буюк ақидани тарғиб этмоқдалар. Зеро, бу сўзларнинг турган-битгани ҳадисларнинг туркий маъносидир. Фикримиз исботи учун пайғамбаримизнинг ушбу мавзудаги бир-иккита ҳадисларини келтириб ўтамыз: «Аҳҳиббу ли иннаси ма тухҳибу ли нафсика²» (маъноси: ўзингга ёққан нарсани бошқаларга ҳам раво кўргин). Шу мазмундаги иккинчи ҳадисга ҳам диққат қилинг: «Ихванукум хавалукум жаъалаху муллоху кунйатан тахта айдикум фа ман кана ахуху тахта йадиҳи фал йутъимху мин тоъамиҳи вал йулбисху мин либасиҳи вала йукаллифху ма йағлибху фа ин калла фаху ма йағлибуху фал йуъинху³» (маъноси: сизларнинг чин биродарларингиз – бу хизматкорларингиздир. Уларни Аллоҳ таоло қўл остиларингдани мулк қилиб қўйган. Кимнинг биродари ўз қўл остида бўлса, ўз таомидан унга ҳам едирса, кийимидан кийдирса, ва кучи етмайдиган ишга буюрмаса. Агар буюрса, ўзи ҳам унга ёрдамлаш⁴ юборсин).

Юқоридаги тақдослашар бизнинг ёдимизга ҳазратнинг яна бир тўртлигини келтиради:

Кимки мўъмин дурур қачон чидағай,
Ким ўзи тўку, қўшниси бўлғай оч.
Анга доғи керак етурса насиб,
Хонида гар қулочу, гар ўмоч⁴.

Ушбу тўртлик пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в.нинг қуйидаги ҳадислари шарҳида келтирилган: «Ла йашбаъул муъмину дувна жарихи⁵» (таржимаси: ёнида қўшниси оч бўлган ўринда комил мўъмин киши «тўк»бўлмайди).

Шу ўринда ҳазрат Навоийнинг ушбу мазмундаги яна бир тўртлигини келтириб ўтмаслигимиз мумкин эмас. Бу тўртлик қуйидаги ҳадис шарҳи сифатида «Арбайн»да келтирилган: «Ла йуъмину аҳадукум ҳатта йухиббу ли ахиҳи ма йухҳибу ли нафсиҳи⁶» (таржимаси: орангизда ҳеч кимса ўзи севган нарсани ўз биродарига раво кўрмагунича имони мукамал бўлмайди).

Бу фикрнинг тўртликдаги шарҳи қуйидагича:

Мўъмин эмастур улки имондин
Рўзорида юз сафо кўргай
Токи қардошига раво кўрмас –
Ҳар наким ўзиға раво кўргай⁷.

² Минг бир ҳадис. Икки жиҳдлик, Т.: «Ўзбек маскани», 1991, 29-бет.

³ Минг бир ҳадис. Икки жиҳдлик, Т.: «Ўзбек маскани», 1991, 29-бет.

⁴ Алишер Навоий. Т.: «Арбаъайн» асари, «Мерос», 1991, 14-бет.

⁵ Минг бир ҳадис, 92-бет.

⁶ Алишер Навоий, «Арбаъайн», 14-бет.

⁷ Ўша асар. 15-бет.

Юқоридаги маъноларни ўзида мужассам этувчи бир ҳадисни келтирамиз: «Офатуд дийни салосатун фақиҳун фажирун, имамун жаирун ва мужтаҳидун жоҳилун» (маъноси: диннинг офати учта: беамал олим, золим подшоҳ ва илмсиз мужтаҳид).

Ҳадис маъносидан келиб чиққан ҳолда, Алишер Навоий бошқа бир танбехларида шундай таъкидлайди: «Илм ўқиб амал қилмағон, ерни шудгор қилиб тухум солмағонга ўхшар ё тухум солиб маҳсулидин бахра олмағонга».

Байт:

Илм ўқиб қилмағон амал мақбул,

Дона сочиб кўтармади маҳсул⁸.

Дарҳақиқат, Куръони карим ва Ҳадиси шарифда илм ва унинг хусусиятлари ҳақида кўп оқилона сўзлар айtilган ва илмга нисбатан меҳр-муҳаббатли бўлиш туйғуси тарғиб этилган. Ҳазрат Навоийнинг юқоридаги танбехлари эса ана шу ҳадис мазмунининг бадий ифодасидир.

Шу ўринда ҳадис ва ҳазрат Навоийнинг ана шу ҳадис маъносидан келиб чиқиб ёзган танбехларини яқинроқ солиштириб кўрайлик. Ҳадисда айтилишича, дин уч нарсдан – илми бўла туриб шу илмга амал қилмаган олим, золим подшоҳ ва илмсиз мужтаҳиддан офат топади. Ҳазратнинг юқорида келтириб ўтганимиз танбех ва қитъалари ҳам худди шу ҳадис мазмунига ҳамоҳанг. Унинг ҳадисдан фарқи шундаки, у бирмунча бадийлашган ва сўзлар жой-жойига терилиб, таъсирчанлиги оширилган. Ҳадис маъносининг айнан ўзи акс этиб қолмасдан, маълум ўхшатишлар ёки маъно бузилмагани ҳолда кўшимчалар ва ихчамгина хулосалар бериб ўтилган. Навоий беамал олимни ўз нафси учун зиёнкор ва саховатсиз бойни эса ўз зиёнига баҳил, деб таърифлайдилар-да, иккиси ҳам ва дунёдан армон билан яшаб, у дунёга ҳасад билан кетадилар, деган хулосани беради.

Шоир худди шу ҳадис маъносини иккинчи бир байтдан ҳам маълум ўхшатишлар орқали тасвираб беради. Яъни илм ўқиб, илмига амал қилмаган киши гўё ерга дон сочиб, ундан ҳосил олмаган деҳқонга ўхшайди. Мухтасар айтганда, Навоий илм олиш ва шу илмга риоя этиб яшашни тарғиб этади. Ушбу мазмунга яқин фикрни «Фарҳод ва Ширин» достонида ҳам учратамиз:

Хунарни асрабон нетгумдир охир,

Олиб туфроққа му кетгумдур охир.

Пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в.нинг чақимчи ва бўҳтончилар тўғрисида айтган қуйидаги ҳадисини келтирайлик-да, сўнг унга ҳамоҳанг мазмунни Навоий ижодидан излаб кўрайлик. Расули акрам шундай дейдилар: «Иййакум вал ʻазаҳа-н-намиматал қолата байнан наси»⁹ (мазмун: одамлар орасида чақимчилик қилишдан ва бўҳтон тарқатишдан саҳланишлар). Навоий шу мазмунга мувофиқ танбех келтиради: «Улки сўзни бир ердин яна бир ерга еткургай, элнинг ўтган гуноҳини ўз бўйнига

⁸ Алишер Навоий, Асарлар, 15 томлик, 13-том, 69-бет.

⁹ Минг бир ҳадис, 1-жилд, 308-бет.

индургай. Наммомлик чин сўзга мамнуъдир. Агар зухур этгай – хаёл қилки, ёлғон сўзга не этгай, сўз тергувчининг агар улуғи, агар кичиги – билки эрурлар тамуғ ўтининг тутруғи».

Байт:

Ким сўзни териб айтгучи оғзиға бергай,
Молик ани дўзах ўтининг дудига тергай¹⁰.

Кўришиб турибдики, ушбу танбеҳ ҳам ҳадис маъносига мутаносиб ҳолда ёзилган, аммо юқорида таъкидлаганимиздек, унинг маъно кенглиги ва баъдий қиммати оширилган.

Ҳадисда Расулulloҳ с.а.в. бўхтончилик ва чақимчиликдан сақланишга буюрган бўлсалар, Навоий чақимчиликдан қайтарибгина қолмай, балки унинг дахшатли оқибатлари ҳақида ҳам ўз фикру муносабатларини билдириб ўтадилар. Навоий ҳазратлари чақимчилик билан ёлғончиликни бир-бирдан ажратмайди, балки инсон учун иккиси ҳам нолайиқ фазилат эканлигини таъкидлайди. Ҳазратнинг ушбу фикрларига оид пайгамбаримиз ҳам «ёлғончилар менинг умматим эмас» дея хитоб қилган эдилар.

Алишер Навоий ёлғончиликнинг мамнуълигини таъкидлаганлари ҳолда уни баъзан ишлатиш дурустлигини ҳам уқтирганлар: «Хирадманд улдурким, ёлғон демас, аммо барча чин деғулик ҳам эмас. Бировки кўзи аҳволдур, чун хилқати холикдндур – анга не мадҳалдур. Бу сўзни анинг юзига қилмоқ изҳор бар тақдирки, чиндур, аммо не лутфи бордурки, Ҳақ сунъийға эътироздур ва ноҳақ бировға хижолат ва ўзунга нодонлик изҳоридур ва бир кўнгулга малолат. Бу навъ ваҳшатангиз чиндин бўл йироқки, мулояматомиз ёлғон андин яхшироқ».

Байт:

Ёлғон ўлса мулояматомиз,
Ваҳшатангиз чиндан англа азиз¹¹.

Демак, ақли киши ёлғон сўзламайди.

Пайгамбаримизнинг яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги ҳадисларига уйғун танбеҳ ва байтлар «Маҳбуб ул-қулуб»да шоир ижодий ниятини ифодалашда муҳим ўрин тутлади. Ҳадиси шарифда: «Ал бирру хуснул хулуқи вал исму ма ҳоқа фи содрика ва қарехта ан яттолиъа алайҳин наси¹²» (маъноси: барча яхшилик – хушхулқликдадир. Барча гуноҳ ва ёмонлик – дилдаги гашлик ва одамлар кўзига уятли ишдадир), – дейилади. Яна бир ўринда: «Ал бирру ма саканат илайҳин насу ва лам йатмаъинна илайҳил қолбу ва ин афтакал муфту¹³» (яъни: яхшилик – нафсинг таскин топиб, дилинг ором оладиган ишдир. Ёмонлик ёки гуноҳ эса – унинг аксидир, гарчи муфтийлар фатво берсалар ҳам, ўз қалбингизга қараб иш тутинг), – дея таъкидланади. Навоий ҳазратлари ҳам шу ҳадислар мазмунидан таъсирланиб «Маҳбуб ул-қулуб»да шундай ёздадилар: «Башар жинсиға ўз

¹⁰ Алишер Навоий, Асарлар, 15 томлик, 13-том, 61-бет.

¹¹ Алишер Навоий, Асарлар, 15 томлик, 13-том, 65-бет.

¹² Минг бир ҳадис, 1-жилд, 180-бет.

¹³ Шу асар, 181-бет.

хатоси дилпазирдур ва мардуд фарзанди ногузир. Ямон шеърдекким, таъб зодасидур, иккаласи башар таъби натижасидур ва моддаси. Агар манкуб бўлсун ё марғуб, ўзига кўрингусидур маъбуб. Оқил бу тарийқни шиор қилмас ва яхши ямонни Ҳақ ортуқ ва ўксук билмас».

Маснавий:

Ямон яхшини тенгридин англағил,
Ямонни ямон, яхшини яхши бил.

Ямонни агар яхши қилсанг гумон,
Эрур яхшини ҳам дегандек ямон¹⁴.

Ҳадиси шарифда яхшилик ва ёмонлик мавзулари атрофлича шарҳланган. Навоий ушбу мавзуларни шарҳлабгина қолмай, ўз фикрлари ниҳоясида қисқа шеърӣ хулоса ҳам бериб ўтади. Бу ҳол аввал таъкидлаганимиздек, асарнинг таъсирчанлигини оширади.

«Маъбуб ул-қулуб» асарида инсон учун номақбул хислатлар ҳам кўлаб ўринларда қайд этилган. Шулардан бири – шошқалоқликдир. Ҳазрат ушбу асарида шошқалоқлик ҳақида оҳори тўкилмаган танбеҳлар беради. Шошқалоқликнинг акси бўлган сабр тушунчаси воситасида масалани янада ойдилаштиради: «Сабр билан кўп боғлиқ иш очилур, ишда ошукқон кўп тойилур, кўп тойилғон кўп йиқилур. Ишда ошиқмоқ ёш ўғлон ишиур, сабр билан иш қилғучи тажрибалиғ улуғ ёшлиғ киши ишидур».

Байт:

Ҳар кимсаки айламас ошиқмоқни хаёл,
Яфроғни ипак қилур, чечак баргини бол¹⁵.

Байт маъносини ҳадиси шариф мазмуни билан боғлаб кўрамиз. Ҳадис: «Ал инаяту мин Аллоҳи таоло ва ъжалати мин аш шайтони¹⁶» (таржимаси: сабр ва бардош Аллоҳдан, шошқалоқлик шайтондандир). Навоий ҳазратлари шошқалоқликни гўдак иши, сабр-бардошни эса тажрибали, кекса ёшли кишининг ишидир, деб айтсалар, ҳадисда шошқалоқлик шайтондан ва сабру бардош эса Аллоҳдан дейилади. Ўз-ўзидан маълумки, Навоий фикрлари билан ҳадисда айтилган фикр бир-бири билан узвий чамбарчас боғлиқ, қолаверса, бири иккинчисининг давомидир.

Навоий, хулоса сифатида бир байт келтиради. Байтнинг маъноси қуйидагича: «Агар сен ошиқмоқликдан йироқ бўлиб, сабру бардош билан иш тутсанг, япроқни ипакка, чечакни эса болга айлантирасан». Хўш, қандай қилиб япроқ ипакка, чечак асалга айланиши мумкин? Бунинг учун, албатта, сабр ва ақл бизга керак бўлади. Инсон қуртни барг билан боқади, эвазига қуртдан ипакни олади. Асаларини парвариш қилади. Оқибатда

¹⁴ Алишер Навоий, Асарлар, 15 томлик, 13-том, 61-бет.

¹⁵ Уша асар, 67-бет.

¹⁶ Минг бир ҳадис, 1-жилд, 178-бет.

асаларилар соҳибларига ўз неъматларини тўхфа этишади. Таъкидлаганимиздек, буларнинг бари сабр ва бардошнинг маҳсулидир. Хуллас, ҳар бир иш учун сабр ва бардош лозим, хусусан, илм олиш ва у йўлдаги қийинчиликларни енгиб ўтиш учун ҳам.

Хуллас, ғазал мулкининг султони Низомиддин Мир Алишер Навоий нафақат шоир, нафақат мутафаккир, балки улуғ ҳадисшунос ҳамдир.

Самарқанд

Иноятхон УБАЙДУЛЛАЕВА

НАВОИЙНИНГ ОРЗУСИ

Шарқ адабиётида “Юсуф ва Зулайхо” сюжети асосида ёзилган насрий ва назмий асарлар анчагина. Шуниси аниқки, бу асарлар Қуръони каримнинг “Юсуф” сурасидан илҳомланиб ёзилган. Шундай экан, Қуръон сураси мазмунини билмай туриб, уларнинг мазмун-моҳиятини англашимиз қийин. Пайғамбаримиз, саллаллоҳу алайҳи ва саллам: “Қуръон билан чин инсон - эгиз ака-ука”, дея марҳамат қиладилар. Қуръоний мавзуларнинг бадий адабиётга олиб кирилишига сабаб инсонларга ўзлигини танитиш ва шу йўл билан Ҳақ ва ҳақиқатни англашти эди. “Юсуф” сураси ҳам асосан мана шундай суралардан.

Ижод аҳли Қуръон сураларидан бежиз илҳомланган эмаслар. “Қуръонда уч буюк сура инсон, Аллоҳ ва Пайғамбаримизнинг сирини очиб беради. Булардан, Раҳмон сураси — илоҳий сирларни, Юсуф сураси — инсон сирини, Ўсин сураси эса Пайғамбаримизнинг ҳикматларини очиб беради”¹. Алоуддин Мансур Юсуф сураси ҳақида бундай дейдилар: “Бу суранинг назму услубида ўзгача латофат, айрича жозоба мавжудки, Ислому оламидаги энг буюк қалам аҳллари ундан мутаассир бўлиб, шеърду дostonлар битганлар, уламолар эса бу сура хусусида жилд-жилд китоблар тасниф этганлар. Шундай асарларнинг бирида “Юсуф сураси жаннат аҳллари жаннатда ҳам роҳат билан тиловат қилиб юрадиган суралардандир”, дейилган бўлса, яна бирида: “Ҳар қандай ғам-ташвишга ботган маҳзун киши Юсуф сурасини эшитиши билан ором-осойиш топув”, дейилади”².

“Юсуф” сурасининг 111-оятида: “Дарҳақиқат, уларнинг қиссаларида ақл эгалари учун ибрат бордир. (Ушбу Қуръон) тўкиб чиқариладиган сўз эмас, балки ўзидан аввалги нарсаларни (яъни самовий китобларни) тасдиқ этувчи, унга иймон келтирадиган қавм учун барча нарсаларни муфассал баён қилиб берувчи хидоят ва раҳмат (бўлган бир китобдир)”, дейилади. Мазкур қисса ҳақида илоҳий китоб Таврот ва Инжилда ҳам маълумотлар бор. “Юсуф қиссаси Таврот орқали хозирги ўрб, “уръони карим орқали эса Шарқ адабиётларига ёйилади”³.

Маълумки, Юсуф алайҳиссалом ҳақида кўплаб ривоятлар мавжуд. Уларда тилга олинган воқеа ва ҳодисалар Қуръон маъноларини англашга ёрдам беради. Шу боис “Қиссаларнинг энг гўзали” дея таърифланган Юсуф

¹ Haluk Nurbaki. “Sura-i Yusuf in yorumu”. Damla yayinevi. Istanbul 1987, 11-s.

² Қуръони карим. Ўзбекча изохли таржима. Таржмону ва изохлар муаллифи А. Мансур. “Ўзлон” нашриёти. Т.: 1992, 197-бет.

³ Кароматов Х. Қуръон ва ўзбек адабиёти. Т.: “Фан”. 1993, 64-бет.

қиссаси дoston ва қиссалар орқали бутун тафсилотлари билан бадий адабиётга ҳам кириб келган.

Ўзбек мумтоз адабиётида Юсуф ва Зулайхо муҳаббати тўғрисида Қул Али, Рабғузий, Дурбек, Гиравий, Мулла Юсуф Ўрқандий, Нозим Хиравий, Салоҳий, Сайқалий, Ҳозик каби ижодкорлар қисса ва дostonлар битганлар.

Жумладан, ҳазрат Алишер Навоий ҳам “Тарихи анбиё ва ҳукамо” номли асарига барча пайғамбарлар қаторида Юсуф алайҳиссалом қиссаларини келтиради.

Алишер Навоий ижодини тўғри талқин қилишда Қуръони карим ва ҳадисларга мурожаат қилмасдан илож йўқ. Колаверса, ушбу икки мўътабар манба тасаввуф таълимотининг асосий манбаи ҳисобланади.

Улуғ шоир қалам тебратмаган мавзу деярли йўқ. Бироқ “Юсуф ва Зулайхо” муҳаббати тилга олинганида, албатта, Навоий ҳам бу мавзуда асар ёзишни орзу қилганлиги эсланади. Бу ҳақда шоир “Тарихи анбиё ва ҳукамо” номли асарининг “Юсуф алайҳиссалом қиссаси”да айтиб ўтган, яъни: “Қоми хотирга бу орзуни кечирурким, иншооллох, умр омон берса, турк тили била-ўқ кофургул варақ узра хомайи мушкин шамомани сургай. Ва бу қисса назмин ибтидо қилиб, интихосига еткургай.

Ҳақ бу тавфиқни насиб этгай,
Ў насиб улча тангридин етгай”⁴.

Алишер Навоий ушбу Қуръоний мавзуда ёзилган асарларга туртки бўлган асосий омил деб, Юсуф қиссасининг тафсилотига эътиборни қаратади: “Юсуф алайҳиссалом қиссаси андин машхуррокдурким, эҳтиёж анинг тафсилина бўлгай, невчунки гаробат ва ширинлиги учун акобир ҳам назм ва ҳам наср анинг шарҳи асбобин тузубдурулар ва баёнида сеҳрлар кўргузубтурулар”⁵. Ҳазрат Навоий “Юсуф ва Зулайхо” дostonларининг асосан форс тилидаги вариантларини тилга олади: “Ул жумладин бири Фирдавсий Тусий ва яна бири ҳазрат маҳдуми Мавлоно Нуриддин Абдурахмон ал-Жомий наввараллоху марқадаҳуқим, андоққим Юсуф алайҳиссаломнинг ҳусни ва жамоли таърифдин мустағнийдур. Аларнинг доғи фазл ва қамолига васф ҳожат эмас. Яна Хожа Масъуд Ироқий ҳам назм қилибдур ва балоғатнинг додин берибдур”⁶. Кўриниб турибдики, бундан Навоийнинг ўзи ҳам таъсирланганлигини айтиш мумкин.

Ҳазрат Навоий қиссага Қуръоний нуқтаи назардан ёндашиб, баъзи воқеалар ривожини бадий ифода этади. Юсуф алайҳиссалом ҳусни ҳақида дoston ва қиссалар жуда чиройли таъриф бергани каби, Навоий қиссасини: “Юсуф алайҳиссалом бани одам жинсининг жамироғидур, дея бошлайди. - Бир кун ўз юзин кўзгуда кўруб, андоққи ҳусн истиғноу ғурурга муқтазодур, кўнглига кечтиким, оё агар мен қул бўлсам эрди, менинг баҳомни ким бера олгай эрди. Чун бу хиёл далолат бемислликка қилур, улким “лайса камислиҳи шайъун ва ҳувас-самийул-басир” (“бирор нарса У зотга ўхшаш эмасдур. У эшитгувчи ва кўриб тургувчидир (“Шўро” сураси, 11-оят)анинг шаънидадур”⁷.

⁴ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 16-том. “Фан”, Т.: 2000, 122-бет.

⁵ Алишер Навоий. Ўша манба. 122-бет.

⁶ Алишер Навоий. Ўша манба. 122-бет.

⁷ Алишер Навоий. Ўша манба. 123-бет.

Навойй қиссанинг бошланишидаёқ ўқувчига Юсуф алайҳиссалом мисолида танбех беради. Яъни, Юсуф алайҳиссалом ўз ҳуснини кўзгуда кўргач, гурурга кетадилар ва буни Навойй куйидагича таърифлайди: “Ҳақ таоло ғайрат кўргузуб, андоқ қилдиким, оғолари Юсуфни ўн етти қалб дирамға соттилар”⁸. Шундан кейин Юсуф сурасининг 4-оятига мурожаат этилади: “Ва бунинг қайфияти бу эрдиким, Юсуф алайҳиссалом туш кўруб эрдиким, гунашу ой ва ўн бир қавқаб анга сажда қилдилар”⁹. Бундан билса бўладики, Навойй ўқувчига танбех беришни унутмагани ҳолда, Аллоҳ таолонинг сирри илоҳийсини ҳам назардан соқит қилмаган.

Кейинги воқеада эса тавозеъ ва камтаринлик ётади: “Ва Молик бу савдодин масрур эрдиким, Мисрда анинг баҳосидин суд мутасаввар эрди. Юсуф алайҳиссаломда заъф ва шикасталиқ ул мартабада эрдиким, Моликнинг ул сўзин эшитиб, ўз-ўзи била айтур эрдиким, бу мусулмонким менинг баҳомдин ўзин хуррам қилибдур, бу ҳол билаким мен-мен ики оқчага олғойларким ул олибдур. То иш анга еттиким, Мисрда анинг вазни била ети қотла мушк вазн қилиб Малик Раённинг хозиниким, Мисрнинг азизи эрди, Юсуф алайҳиссаломни сотқун олди”¹⁰.

Навойй қисқа-қисқа бўлса-да, “Юсуф алайҳиссалом қиссаси”нинг мазмунини баён этади, яъни: Юсуф алайҳиссаломнинг тушлари: “Эй ота, мен тушимда ўн бир юлдузни, яна қуёш ва ойни кўрибман. Ҳаммалари менга сажда қилаётган эмиш” (“Юсуф” сураси, 4-оят). Яъқуб алайҳиссалом айттиким, бу тушунгни қардошларингдин ёшурким, алардин сенга, осиб тегмагайким, бу тушнинг таъбири будурким, ота-ю она ва қардошларинг сенга муҳтож бўлғайлар”; Юсуф алайҳиссаломга қарши акаларининг адовати: “Юсуф алайҳиссаломнинг меҳнатлариға мутааллиқ бўлуб эрди, қардошлари ул тушни ва оталари таъбирин эшитиб, мутағаййир бўлуб, Юсуф алайҳиссалом қасдиға бел боғладилар... Яъқуб алайҳиссаломдин ани гаштка элтурбиз деб ёзиға бориб, ани чоҳға солиб, кўнглокин қўй қониға булғаб, Юсуфни бўри еди деб, кўнглокин Яъқуб алайҳиссалом қошиға келтурдилар”; Юсуф алайҳиссаломнинг икки бора сотилиши; Зулайхоға йўлиқиши: “Ва азизнинг Зулайхо отлиг хотуни бор эрди, Юсуф алайҳиссаломға ошиқ бўлди. Ҳар неча ўзин забт қилур эрдиким, ани халқ маълум қилмағай. Аммо бетоқатлиғ инон-ихтиёрин чиқарур эрди, то улки Юсуф алайҳиссаломға ишқин изҳор қилиб, қалб висол қилди. Юсуф алайҳиссалом ул матлубин имтиноъ қилиб, Зулайхоға Тенгри таолодин тасвиф қилди ва мавоиз ва насойиҳ изҳор қилди. Ва бу ҳолатда Юсуф алайҳиссалом ўн ети ёшида эрди”; тухматга қолиши: “Юсуф манга изхори тааллуқ қилиб, висол оруси изҳорин қилди. Азиз тафаҳхус қилгондин сўнгра маълум қилдиким, Зулайхо ўз қилғонин Юсуф алайҳиссаломға тухмат қилибдур”; зиндонга ташланиши, зиндонда Юсуф алайҳиссаломға туш таъбирининг берилиши: “Ва Зулайхо эл мазаннаси дафъи учун азизға илтимос қилдиким, Юсуфни зиндонда маҳбус қилиб ва бу ҳибсда Тенгри таоло Юсуф алайҳиссаломға таъбир илмин қаромат қилди”; Юсуф алайҳиссаломнинг зиндонда анча йиллар қолиб кетишининг сабаби: “Ва сувчиға айттиким, Малик Раёнға бориб эътибор топсанг, мени

⁸ Алишер Навойй. Еша манба. 123-бет.

⁹ Алишер Навойй. Еша манба. 123-бет.

¹⁰ Алишер Навойй. Уша манба. 123-бет.

соғундургайсен. Чун Юсуф алайхиссалом мухаллиси учун Тенгри таолога илтижо қилмай, махлуқни васила қилди. Ҳақ таоло ғайратдин яна йиллар ани зиндонда асради”; Малик Раён туш кўриши ва унинг татбирини Юсуф алайхиссаломдан билиши; Малик Раённинг Юсуф алайхиссаломни зиндондан озод этиши, лекин Юсуф алайхиссалом олдин “турунж била илжин кескан аёллар”нинг аҳволидан хабардор бўлишини исташлари: “Ва Зулайхо ул жамоат била Юсуф алайхиссаломнинг поклигига тонуелуқ бериб ва азиз инфиюлдин Зулайхони талоқ қилди”; унга адоват ва тухмат қилганларнинг қилмишлари охир-оқибатда аён бўлиб афсус-надоматда қолиши; Юсуф алайхиссаломни эса Аллоҳ таоло юкори даражаларга кўтариши каби воқеалар бирин-кетин баён этилади. Бундан англашиладики, сабр инсонни Аллоҳ таолога яқинлаштирадиган восита. Аллоҳ таоло севган кулларини ана шундай балоларга рўбарў қилади. Юсуф алайхиссалом ҳар қандай машаққатларга Аллоҳга содиқ қолганликлари боис ҳам у кишига Сиддик деган ном берилган.

Профессор Ҳ.Кароматов: “Юсуф сурасининг стақчи мавзун “ассабуру жамилун — гўзал сабр” ибораси. Сабр сўзи Қуръонда 70 мартаба учрайди, ҳеч бир сўз шу қадар кўп қўлланилмаган”, дейди. Дарҳақиқат, ҳазрат Навоий ҳам кўпроқ сабрга ургу беради. Бир томондан, Яъқуб алайхиссаломнинг фарзанд доғидаги сабри: “Ва Яъқуб алайхиссалом Юсуф алайхиссалом фироқида халқдин улфат узуб ва фарзандларин унси мунқатиб қилиб, гўша тутаб, Байтул-аҳзон макоми бўлуб эрди”; “Яъқуб алайхиссаломнинг меҳнати ўтти ва фуракати шуъласи бирга минг бўлуб, бир йўли оёғдин тушти. Оқибат азизга бир руқъа битиб, Яҳудо ўғли Фориздин йиборди ва ўз ҳолиниким, Юсуф отлиғ ўғли фироқидин не суубатқа қолиб эрди ва Ибни Ямин фуракатидин не шиддатқа мусаххар бўлди деб арз қилди”; “... кўнглоқни анинг юзига солди, ҳамул замон басир бўлгон кўзи бино бўлуб, шукрлар қилди”; “Ва алар борча анга саждаи таҳийят қилдилар” қаламга олинса, иккинчи томондан Юсуф алайхиссаломнинг сабри: “Ва Юсуф алайхиссалом Яъқуб алайхиссаломга айттиким: “Эй отажон, мана шу илгари кўрган тушимнинг таъбиридир (“Юсуф” сураси, 100-оят)” охир-оқибат яхшиликларга олиб келиши ҳақида мужда беради.

Навоий хулосаси: “Ривоят будурким, Юсуф алайхиссалом жамиъ Миср элин сотқун олиб, қаҳатдин чиққондин сўнгра озод қилди ва Зулайхони ўз никоҳи ақдига киюрди. Ва бу вақтда Юсуф алайхиссалом ўтуз ики ёшар эрди ва Зулайхо ўтуз ва бикр эрди. Ва Юсуф алайхиссаломга Зулайходин ики ўғул бўлди”¹¹.

Ҳазрат Навоий туркий тилда назмда ёзмоқчи бўлган асарини туркий тилда насрда бугун тафсилотларини бермай, қисқача баёнини берган. Шундай бўлса-да, Навоий асарида Юсуф образи ўзига хос бир тарзда гавдалантирилган дейиш мумкин. Ибрат бўладиган садокат, поклик, сабр ғоялари бўртиб тасвирланган. Бу қиссадан мақсад, Аллоҳ қудрати, пайгамбарларига берган мўъжизаларини кўрсатиш эди. Навоий ҳам шуни ўқувчи зеҳнига сингдиради.

¹¹ Алишер Навоий. Ҷўша манба. 126-бет.

ҲИЖОБ АСРОРИ

Ўзбек мумтоз адабиёти, хусусан, тасаввуф шеърлятида ҳижоб ва парда сўзлари тез-тез назарга ташланиб туради. Масалан, Алишер Навоий «Наводир уш-шабоб» девонидаги ғазалларидан бирида:

Ўзлугининг ҳижобидин кимки ўзин халос этар,
Ўзга қаённи солса кўз мумкин эмас ҳижоб анга, –

дейди.

Бу байтда ҳижоб калимаси ҳам луғавий, ҳам истилоҳий мазмунда қўлланилган бўлиб, унда нафс пардасидан кутулиш хусусида фикр билдирилган. Чунки ҳижоб сўзи тасаввуф адабиётида солиқ билан муроди орасидаги тўсиқ, ошиқни маъшуқасидан ажратадиган энг қалин парда, қалбда ўрнашган ва ҳақиқатнинг юзага чиқишига монъелик қилувчи моддий нарсалар мазмунларида ишлатилган. Тасаввуфий нуқтаи назарга кўра, инсонни Оллоҳдан ажратиб турувчи ҳижоб – пардаларнинг сони етмиш мингтадир. Уларнинг ҳаммаси ҳам нур ва зулматдан майдонга келиб, Оллоҳ жамолини кўришга тўсиқлик қилади. Шунинг учун ҳақиқий ошиқ бу пардаларни мушоҳада йўли билан бартараф айлаб висолга етишиши лозим. Юнус Эмро худди шу ҳақиқатни эътиборда тутиб шундай ёзади:

Етмиш минг ҳижоб кечдим, гизли пардалар ошдим,
Ул дўст ила кўришдим, кўрдим бир тоғ ичинда.

Хуллас, инсон билан Оллоҳ орасини тўсувчи пардалар ташқи оламдаги нарсалар эмас, балки нафснинг ўзини ҳақдин айри бир борлиқ деб билишдан туғиладиган ахлоқий, маънавий ноқислик ёки иллатлар саналади. Агар инсон ўзининг нафсидаги ёмонлик, чиркинлик қолларини йўқотиб, руҳоний софлик мақомга кўтарилмаса, ҳижобдан тўла-тўқис халос бўла олмайдми. Нафсга қарши туриш ва курашиш ҳақиқатга суянишни талаб этади. Чунки тасаввуфга доир мўътабар манбаларнинг бирида таъкидланганидек, «нафс ҳижоб ва парда жойи, ҳақиқат эса кашф манзили эрур. Парда ортида қолган ва бундан роҳатланган мурид ҳеч қачон кашф ҳолига соҳиб бўлолмайди¹». Мана шунинг учун ҳам тасаввуф шайхлари ва мутасаввуф шоирлар ҳижобнинг зарарлари, ундан халос бўлиш чоралари тўғрисида қайта-қайта сўз юритганлар. Ҳатто улардан баъзилари ҳижобни энг оғир азоб ва жазо деб билишган. Масалан, бу ўринда Сарри Сақатийнинг «Эй Оллоҳим, қандай жазога гирифтор қилсанг қилгили, аммо мени ҳижоб зиллати билан жазолама!» – деган сўзларини эслатиш мумкин.

Ҳижобларнинг сони кўпинча етмиш мингта деб тилга олинса-да, баъзан етти, тўққиз парда ҳақида ҳам баҳс юритилади. Азизиддин Насафийнинг ёзишича, ҳижоб, яъни парда аслида еттитадир. Булардан биринчиси – нафс севгиси. Иккинчиси – ботин (меъда) шаҳвати. Қолганлари эса ҳирс, ясан-гусан шавқи, авлод ишқи, мол-мулк меҳри, мартаба муҳаббати, дейилган. «Бу етти ҳижобнинг ҳар бири оч бир тямсоҳ. Ҳар он мингларча одамларни домига тортади. Инсондаги барча ёмон сифатлар ва чиркин хулқлар шу етти нарсадан туғилади²».

¹ Хужвирий. Кашфул маҳжуб. Истанбул, 1996. 252-бет.

² Азизиддин Насафий. Инсонни қомил. Истанбул, 1990. 105-бет.

Демак, ҳижоб масаласи оддий ва жўн масала бўлмай, у нафси таниш, нафси аммолага қарши курашиш, ҳақиқатга эришиш қалб ва руҳ поклигини таъминлаш, ошиқ сифатида тўла маънода эркинликни қўлга киритиш қабиларни қамраб олгандир.

Маъно ва моҳият этибори билан ҳижоб зулмоний ҳамда нуруний, дея иккига ажратилган. Зулмоний ҳижоб вужудга тегишли, яъни танга алоқадор моддий пардалар бўлса, нуруний ҳижоб руҳдан юзага келувчи ҳижоблардир. Чунки инсон руҳи тан ва қафасга киргандан кейин ҳам моддий, ҳам зулмоний ҳижоб билан пардаланган.

Илоҳий ишқ таъсирида етмиш минг ҳижобдан қутилган инсон ҳолини Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун»да куйидагича таърифлайди:

Ҳақ очиб ўз олидин ниқобин,
Етмиш минг пардаи ҳижобин.
Чекти они ул ҳарамға онсиз,
На жисму не жон, не жисму жонсиз.

Айни пайтда шуни ҳам эслатиб ўтмоқ жоизки, туркий тилда яратилган айрим «Меърожнома»ларда кўрсатилишича, ҳижоблар Сидра билан Арш ўртасида бўлиб, Ҳазрати Муҳаммад пайғамбар меърож кечаси уларни малакалар кўмагида кечиб ўтганлар. Уларнинг сони етмиш мингга эмас, балки етмишгадир³. Лекин Алишер Навоийнинг таърифлаши бўйича пайғамбарга зуҳур бўлган етмиш минг ҳижобнинг аксарияти зулмоний ва озроғи нуруний эди:

Бўлуб рафъ ўзлук аро пардаси,
Паиди ўлди ваҳдат саропардаси.
Ниқоб анда етмиш минг этти зуҳур,
Анинг кўпраги зулмат, озроғи нур.

Хуллас, ҳижоб тасаввуф ва тасаввуф адабиётидаги сирли, шу билан бир қаторда анча мураккаб ҳақиқатларни англаш ва кашф этишга имкон берувчи бир истилоҳдир. Бу истилоҳнинг маъно-мазмуни кенгрок ёритилгани сайин унинг мустақил поэтик образга айланиш жараёни ҳам ойдинлашиб боради.

Навоий

Усмон Фикри Серткая

ОЗАРБАЙЖОН ШОИРЛАРИНИНГ ЧИҒАТОЙЧА

ШЕЪРЛАРИ

Озарбайжон шоирларининг чигатойча шеърлари ҳақида адабиётшунос Жихангир Қаҳрамонов ва Камил Аллахъяровлар ўзларининг «XIII-XVI асрлар Озарбайжон шеърляти» (I) китобида шундай ёзадилар: «XVI асрда Озоабайжон ижодкорларининг бошқа туркий халқлар билан адабий алоқаси анча кенгайган эди. XV асрнинг ярмида ўзбек маданиятида рўй берган

³ М.Окар. Турк адабиётида манзум меърожномалар. Анқара, 1997. 292-бет.

уйғониш даврининг кучли таъсири ва Навоий адабий мактабининг кенг шухрат топиши озорий ижодкорларни бефарқ қолдирмади. Ўша вақтда Хиротга келган озорбайжонлик шоирлар сафавийлар даврида ватанига қайтганларидан сўнг ўз асарларида ўзбек маданиятининг жозибадор хусусларидан, айниқса, Навоий мактаби агъаналаридан муваффақиятга истеъфода этдилар. Бундай шоирлар қаторига Зиёйи, Хулғий, Аллахий, Басирий қабиларни киритиш мумкин».

Саййид Азим Ширвоний (1835-1892) қаламига мансуб тазкирада ҳам чигатойча шеър битган шоирлар ҳақида маълумот берилган. Мазкур тазкирадаги таснифлар хронологик жиҳатдан шундай тартибланган:

XV аср

1. Кишварий
2. Зиёйи
3. Хулғий
4. Аллахий
5. Басирий

XVI

1. Садиқи Афшар (Содиқ Бек Афшар)
2. Муҳаммад Аммоний

XVII

1. Масихий Шарҳий

XIX

1. Абдуллаҳ Бей Осий (Қорабоғли Осий)

Абдуллаҳ Бей Осий (Қорабоғли Осий)нинг 9 байтли ғазали

1839-1874 йилларда яшаб ижод этган ўз асрининг машхур шоирларидан бири бўлган Абдуллаҳ Бей Осийнинг ушбу ғазали Наввоб Мир Муҳсин Ака Мирзодаи Қорабоғийнинг «Тазкираи Наввоб» деб номланган китобининг 158-саҳифасида «ғазали чигатойи» номи билан зикр этилган. Бу ғазал 158-саҳифанинг 10-қаторидан бошланиб 159-саҳифанинг 8-қаторида яқунланган.

«Тазкираи Наввоб»нинг нашрий нусхасида бу ғазал 7 байт ўлароқ «Чигатойи туркий Осий марҳум» сарлавҳаси остида берилади. Ғазалнинг 4-байти билан 5-байтининг 2-мисраси ва 6-байтининг илк мисраси нашр асносида тушириб қолдирилган. «Тазкираи Наввоб»нинг нашрий нусхасидаги 7 байтлик матн Тофиғ Исмоилўғли Ҳожиёвнинг «Озарбайжон адабий тили тарихи» деб номланган китобининг 2-жилд, 34-36-саҳифаларида кирилл ҳарфларидаги транскрипцияси ва илмий тадқиқи берилган. Фақат Т.Ҳожиёвнинг «Тазкираи Наввоб»нинг нашр этилиш тарихи сифатида кўрсатилган 1893 санасини 1913 тарзида тузатиб ўқиш зарур.

Мир Муҳсин Ака Мирзодаи Қорабоғий 1831-1918 йилларда яшаб ижод этган. Унинг қаламига мансуб «Тазкираи Наввоб» Боқудаги кўлёмалар институтида М-67, 2365 рақами остида сақланади. «Тазкираи Наввоб» ёзилган сана қуйидагича қайд этилган: «Мир Муҳсин Ака Мирзодаи Қорабоғий дар шаҳри Шушаи Қорабоғ дар моҳи сафарул музаффар дар шаби сешанба ихтитом пезируфт дар санаи 1310 (Мир Муҳсин Ака

Мирзодаи Қорабоғий тарафидан Қорабоғнинг Шуша шаҳрида 1310 йил сафар ойининг сешанба куни тамомланди)».

«Тазкираи Наввоб»ни Мир Мухсин Ака Мирзодаи Қорабоғийнинг ўзи ҳаётлигида Боку шаҳрида 1913 йили нашр эттирган (4).

«Тазкираи Наввоб» форс тилида ёзилган бўлиб, унда нашрга тайёрловчи Мир Мухсин Ака Мирзодаи Қорабоғийнинг ўзи яшаган даврга (XIX аср) мансуб шоирлар танлаб олинган.

158/10 Ғазали чиғатойи

158/11 1. Сабоға итсем аҳволими шарҳ имдод қилғайму?

Пайоми килтуруб бичора дилни шод қилғайму?

158/12 2. Сифориш эйлесем шоҳимға вирлен мулки дил шарҳин

Сипохи дарду ғамни кўндериб обод қилғайму?

159/1 3. Май ичкан дам рақибни рўсияҳ бирла ушол бимехр

Фироқидин бенум қон ютоқимни йод қилғайму?

159/2 4. Сиришким судраса куйиға ушбу мурда жисми

Равонбахш ирни бирла тиргизуб бир од қилғайму?

159/3 5. Фироқиға бела ху гар итугтур хаста кўнглумни

Висолиға гәне билмам у навъмўътад қилғайму?

159/4 6. Ики чашминг ничук сайд айлагай овора кўнглумни

Заиф олған кийик қасдин ики саййод қилғайму?

159/5 7. Ушол кофирға кўп йалбарма эй дил мурғни саййод

Тузоғдин нола қилмоқлик била озод қилғайму?

159/6 8. Банга йэткач жафо ву зулмға мўътад олур зулфунг

Вайо агйорларға ҳам бела бидод қилғайму?

159/7 9. Қуйош рухсорлардин заррача мехр унмағай оси

Адолат кўрмаган кас шоҳларға дод қилғайму?

М. ЙҮЛДОШЕВ таржимаси

Ўғилнор РЎЗИЕВА

«НАСОЙИМ УЛ-МУҲАББАТ»ДА СЎФИЙ АЁЛЛАР ЗИКРИ

Кўзни юмгил, кўзга айлансин кўнгул,
Кўз бўлурму Ҳақни кўрмас бўлса ул...

Жанолиддин Румий

Тарих маданиятининг зуҳури бўлган тасаввуф таълимоти билан мумтоз адабиётнинг илдизи бир, ўзаги бир. Уларни бир-биридан ажратган ҳолда ўрганиш мантиққа тўғри келмайди. Шу нуқтаи назардан тасаввуфни муҳаббат негизда яралган ўзига хос, юксак мақомга эга бўлган таълимот дейиш мумкин.

Хусни мутлақ ошиқлари, илми ирфон ва идрок соҳиблари – сўфийлар ва уларнинг маслакдошлари азалий ва абадий мантиқни истифода қилувчилардир.

Сўфийлар ўз қарашлари билан зоҳидлардан фарқ қилганлар, айтиш мумкинки, уларга нисбатан устунликка эга бўлганлар. Тасаввуф аҳли наздида зоҳидлар ўз нафсларини бутунлай енголмаган зотлар бўлиб, улар жаннат умидида ибодат қиладилар. Улар, мана шу жиҳатнинг ўзиёқ нафс уйғоклигидан далолат беради, деб ўйлаганлар.

Сўфийларнинг мақсади битта – Ҳақнинг жамолига мушарраф бўлмоқ, руҳан ана шу моҳиятига қайтмоқ. Сўфийлар руҳиятидаги ғалаён – Ишқ уларни шунга ундайди. Демак, мутлақ ҳақиқатга эришмоқнинг йўли Ишқ йўлидир.

Ишқнинг олди мандан мани,
Манга сан кераксан, сан...

Оташин дил соҳиби Юнус Эмронинг ушбу лутфини сўфийлар маслаги деб айтиш мумкин.

Ушбу ишқ вужудни поқлайди, руҳни такомиллаштиради, юксалтиради. Ҳамда руҳ ва вужуд соҳибини Ҳаққа ва халққа маълуму манзур қилади.

Боқирғоний ҳикматларидан бирида шундай байтлар бор:

Солим бўлиб, сўфий бўлиб Жунайд янглиғ,
Халқни кўюб Ҳаққа ёнсам Зуннун янглиғ,
Нафсим босиб қаҳр қилсам Ҳасан янглиғ,
Азизларга мутубоат қилғум келур...

Бу ўринда муаллиф тасаввуф шайхлари Жунайд Бағдодий, Зуннун Мисрий, Ҳасан Басрий каби азизлар йўлини тутмоқни холис ният қилмоқда. Бунинг оқибатида дарвешу шайхлар, авлиёсифат руҳонийлар, валийсифат сўфийлар қанчалик соҳиби обрў бўлганликларини кўриш мумкин.

Ибн Муборак бир одамга: «Оллоҳни муроқабга қил»,– деди. «Оллоҳни муроқабга қилмоқ недур?» – деб сўфийлар сўраганида, Ибн Муборак дедики: «Оллоҳни доимо кўриб тургандай бўл!»

Келтирилган лутфи ҳикматни аҳли тасаввуфнинг эътиқодида кўриш мумкин.

Навойнинг «Насойим ул-муҳаббат мин шамойим ул-футувват» асарига юқорида зикр қилинган икки дунёнинг буюклари – сўфийлар ҳақида фикр юритилади.

Ҳазрат Алишер Навоий ҳижрий 901, мелодий 1496 йилларда «бу улуг ишга илик урди ва бу азм амрга қалам сурди», яъни, «Насойим ул-муҳаббат мин шамойим ул-футувват» асарини яратди. Тасаввуф адабиётининг мумтоз намунаси бўлган, таъкир жанрида ёзилган бу асарга етти юз етмишта шайх дохил қилинган бўлиб, шулардан ўттиз бештаси аёл авлиёлар ҳисобланади.

Асар муқаддимасида айтадиларки:

«Оллоҳ одамдан буюкроқ ва шарифроқ хилқатни яратмаган, негаки, маърифат хазинасининг, ганжининг маҳрами, амини одамдир. Ва дедики, мен бир махфий хазина эдим, ўзимни билдириш, танитиш учун барча оламни яратдим.

Ва бу башариятни яратди. Башарият муқтадоси била алардин нописанд ишлар вужуд тутди. Буларнинг ислоҳи учун баъзи бир бандаларнинг бошига пайғамбарлик тожани кўюб, белига ҳидоят камарини боғлади ва буларга ҳақим қилди. Ҳамда калому аҳком, яъни муқаддас ҳукмларни уларга нозил қилди. Ваҳоланки, улар яратувчининг мазҳари эдилар, унинг исми ва сифатларининг кўринишлари эдилар. Уларнинг ҳар бири ўз қобилиятига кўра унинг бир сифатини намоён қиларди. Аммо бани одам тафовути юзага келтирди ва турли динлар, миллатлар орага тушди. Бу пайтгача миллатларнинг улуги, кучлиси араблар эди. Уларнинг ҳидояти учун зоти шарифи пок бўлган Муҳаммад пайғамбарни табиб килиб юборди ва ҳукмларини унга нозил қилди. У қавмларнинг кучлиси, анбиёларнинг шарифи эди. У нозил бўлган калом қонуни билан ботил миллатларни орадан чиқарди ва қобил халқни маърифатга мушарраф қилди.

Ва у ҳазрат пайғамбарларнинг охири эди. Ундан сўнг нубувват эшиги боғланди. Ундан кейинги нуқсонларни тугатиш учун қомилу олимларни номвор этдики, бу билан олам инқирозигача миллат ва шарият сийрати мустақил, яъни тўғри бўлади. Бу тоифақим, валоюта қаромат аҳлидурлар ва халойиққа йўл кўрсатувчи ва ўргатувчидирлар».

Мана шу зотлардан ўттиз бештаси аёл машойихлардир. Ва айна дамда улар ҳақида сўз юритамиз.

Алишер Навоий бу тоифа ҳақидаги бўлимни «Эркақлар мартабасига етган ориф аёллар зикри» деб номлайди. Шу ўринда келтириладики, «Агар аёллар биз айтгандек бўлсалар, эркақлардан афзалдурлар. Қуёшнинг муаннас исм эканлиги унга айб эмас, ойнинг музаккар исм эканлиги унга фахр эмас».

Муаллиф орифликда қамолотга эришган аёллар зикрини басралик Робиаи Адавиядин бошлайди. Бу машҳур сўфий аёл ҳақида муаллиф шундай дейди: «Суфён Саврий Раҳматуллоҳи алайҳи андин масоийл сўрор эрди ва анинг мавъизоту дуосига рағбат кўргузур эди». Ҳама давр нуқтан назаридан олганда бу жуда катта воқеа ҳисобланади. Суфён Саврийнинг бир ожизани маърифат ва тариқатда ўзидан устунлигини тан олиб, унинг

олдига маслаҳатга келиши Робиан Адавия мартабасининг даражасини белгилайди.

«Бир кун Суфён анинг қошида дедик, во аламо! Ул деди: Ёлгон айтма, агар сен маҳзун бўлсанг эрди, тириклик сенга хушгубор бўлмагай эрди. Ва ҳам ул дебдурки, андуҳим андин эмаски, андуҳиндурмен, андуҳим андиндурки, андуҳин эмасман!»

Демак, у андуҳин эмаслигидан андуҳда. Хўш, андуҳин бўлмоқликнинг сири нимада? Ҳақиқий илоҳ ошиғининг кўнглида ғам чашмаси бетоқат қайнайд. Нега? Чунки, у ўзининг жузв эканини англайди ва Кулга кўшилмоқ истайди. Бу ҳолатда маърифати илоҳий туфайли ишқ вужудга келади. Афтодалик шунинг учунки, у то қиёмат Ҳақ жамолига талабгор.

Муаллиф яна келтиради: «Бир кун Сўфён Робиа қошига кирди ва илиг кўтариб дедик, «Аллоҳим, сендан саломатлик сўрайман». Робиа йиғлади. Сўфён сўрдик, не учун йиғладинг? Робиа дедик, сен мени йиғлатдинг! Сўфён деди: Нечук? Робиа дедик, саломат дунёда анинг таркидадур ва сен дунёга олудасен. Ва ҳам ул дебдурки, оз сидқ ила астоғфуруллоғ демокликдан астоғфуруллоғ дейман».

Демак, Оллоҳнинг раҳматиға ноил бўлмоқни истаган банда бутун борлиқи билан унга вобаста бўлмоғи, бу дунё лаззатларидан кечмоғи керак. Солиқнинг бу дунёсидан, балки икки дунёсидан Оллоҳ йўлида воз кечмоқлиги Хусни мутлақ ошиғининг ишидур. Қулардан бир кун шайх Боязид Бистомий ҳазратлари ўз муридлари билан кетаётб кесилган бир бошнинг йўли чеккасида юмалаб ётганини кўрдилар. Ботиний нигоҳ билан қарасаларки, ҳалиги бошнинг манглайига, яъники тақдирига «Бу икки дунёсини ҳам бой берди» деган ёзув битилган эмиш. Боязид кесилган бошни эҳтиром ила олиб уни лабларига босдилар. Муридлар бундай муносабатдан ҳайратланиб: «Бу кимнинг боши нега унга мунча иззат?» – деб сўрадилар. Шунда ҳазрат: «Бу Оллоҳ учун икки дунёдан воз кечган дарвешнинг бошидурким, дунёда бундан азиз бошни топмоқ душвордир» дедилар. Демак, жисман эмас, қалбан Оллоҳга интилоқ лозимдур.

Алишер Навоий: «Насойим»да Имроътул Мажхула ва Зуннун Мисрий суҳбатини келтиради. Зуннун ундан сени ожиз ва озгин кўраман. Бемормисан, деб сўраганида Имроътун Мажхула шундай деб жавоб беради: «Оллоҳни севувчи дунёда дардманддир, беморлиги тuzалмайди, фақат унинг давоси дард. Яратувчининг ошиғи шундай бўладик, уни топгунча эслаб, муҳаббатига ёнади». Демак, унинг фикрича, касалликнинг давоси дард. Бу ўринда дард қодир Зулжалолнинг ўзини ва ризосини истамоқдир.

Дардгача бўлган йўл эса дунёга дахлдорликдан қочмоқликдир. Чунки дунёвий лаззатларнинг ёрунликлари қабр остонасига қадардир. Имроътун Мажхула мана шу завқ, мана шу дард ва мана шу ишқни жисман ҳамда рухан ҳис қилади ва тарғиб этади. Шуларни ўзида мужассам қила олган зот аҳли ширқдан мутлақо узоклашиб аҳли шукрга кўшилади.

«Сен мунисим, ҳимматим ва суруримсан, қалбим сендан бошқани севишни истамайди. Эй азизим, ҳимматим ва муродим, шавқим адо бўлмас, қачон дийдорингга мушарраф бўламан? Мақсадим жаннат неъматлари эмас, фақат сени кўрмоқни орзу қиламан!»

Басралик Райҳонаи Волиҳа ёқасига тикиб олган бу сўзлар барча орифа солихаларнинг маслағи, муборак нияти бўлган. Шу билан бирга уларнинг ҳар бирининг ҳоли ўзгача. Масалан, Уфайрай Обида ҳақида Навоий шундай дейди: «Ул Басра ахлидиндур ва Муъозоҳ Адавия била суҳбат тутубдур, тенгри кўрқунгидан очча йиғладики, кўзлари кўр бўлди.»

Сўфийларнинг асосий аъмолларидан бири ишқ билан йўғрилган кўрқинчдир, яъни Оллоҳнинг меҳридан умидланмоқ ва қаҳридин кўрқмоқлик.

Бадиуззамон Саид Нурсий ўзининг «Рисолаи нур» куллиётида келтиради: «...Комил инсонлар ожизликда ва хавфуллоҳда шундай бир лаззат топганларки, ўз қувватларидан шиддат ила воз кечиб, Оллоҳга ожизлик ила сизинганлар.» Демак, хавфда лаззат бор.

Уфайрай Обида шу қадар йиғладики, умрининг охирида кўзи ожиз бўлди. Бир киши унга: «Кўрмаслик нақадар ёмон!» деганида, у шундай деб жавоб қайтарди: «Аллоҳ таоло билан ўртамда парда бўлмоғи ундан ҳам ёмон. Қалбимнинг кўр бўлиб, буйруқларидаги муродини тушунмаслиги эса ёмондан ёмон.»

Тариқат аҳлларида жисман қолиб, руҳан олислаб кетган жазба ҳолатидаги ошиқнинг йиғиси, қаҳр кўрқинчини йиғиси ҳамда машъалий ишқ йиғиси кўринадики, буларнинг бариси дийдор умидидир.

Ажамлик Жаъвона бир гал:—Севгилиси висолига етишишликдин маҳрум қолиб, мутгасил уни кўрмоқ умидида бўлган кўзга йиғидан бошқа нарса ярашмайди, - деган эди.

Юқорида келтириб ўтганлардан кўринадики, илоҳий ишқ соҳиблари сифатида аёллар эранлар билан тенг мақомда бўлишган.

Аммо, тасаввуфнинг ўзида аёлларга муносабат қандай бўлган?

Иброҳим Ҳаққул ёзади: Тариқат арбоблари бор, аёлни малакка тенг қўйишган, тариқат вакиллари борки, аёлни шайтон қаторида кўриб, нафс тимсоли деб билишган. Шунинг учун ҳам баъзи бир тариқат пешволари ўзлигидан кечиш – узлатга чекиниш асносида аёлларга яқинлашмасликни шиор қилиб олишган.

Аммо, бу «тасаввуфдаги энг бўш жой ва маҳдудликлардан бири»дир.

Ҳазрат Пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в. бир кеча Бишр Ҳофий ҳазратларининг тушига кириб, бундай дедилар: «Эй Бишр! Ҳақ таоло муҳарроб бандалари орасида сени нечун азиз тутгонини биласанми?» «Билмасман, ё Расулуллоҳ», деди Бишр. Расули акрам жанобимиз: «Суннатларига риоя этдинг, қариндошларингга насиҳат қилдинг, аҳли байтими севдинг, яна шунинг учун» дедилар.

Демак, аёлни севоқ ва уни ҳурматламоқ Оллоҳ ҳузурини азизу муқаррамликка олиб боради.

Ҳазрат Навоий ёзадилар:

Юз туман нопок эрдин яхширок

Пок хотунлар аёгининг изи.

АДАБИЁТЛАР

1. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Мукамал асарлар тўплами 17-том. Тошкент, «Фан», 2001.
2. Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф сабоқлари. Бухоро, 2000.
3. Баҳриддин Узоқ. Солиҳа аёллар. Тошкент, 2003.
4. Бадиуззамон Саид Нурсий. «Рисолаи нур» куллиёти.

ЛИСОНИЙ ЗЕБОЛИКЛАР

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

АДАБИЙ ТИЛИМИЗ АСОСЧИСИ

Ёзувчи Тоҳир Малиқнинг Абдулла Қодирий асарлари тадқиқига бағишланган изчил мақолалар эълон қилаётганлиги таҳсинга сазовор. Хусусан, муаллифнинг «Ибрат мактаби» сарлавҳали мақоласи (Ўз.А.С, 2003 йил, 19 сентябрь) фикр уйғотувчи, мунозарага, мутолаага, мулоҳазага чорловчи мароқли ёзилган асардир. Унда ёзувчи Абдулла Қодирий асарларини олимона изланувчанлик, топқирлик билан тадқиқ этади, адибларча ҳассослик, тахайюл, меҳр-муҳаббат билан талқин этади. Бирок, назаримизда, айрим мулоҳазалар иштибоҳли кўринади.

«Абдулла Қодирийнинг адабий тил борасидаги маҳоратларини дурлар ҳазинасига қиёслашимиз мумкин,» – деб ёзади Т.Малик ва Қалвак маҳзум билан Тошпўлат тажаннинг сўзлари, «Овсар» таҳаллусли фелъетон билан «Думбул» таҳаллусли ҳангома ўзаро тил нуқтаи назаридан «икки асарни икки одам ёзган»дек фарқланишини мисол келтиради. Бу ерда «адабий тил» билан «бадий тил» чалкаштирилаётганга ўхшайди. Чунки «адабий тил борасидаги маҳорат»га доир фикр бадий тил борасидаги маҳоратга оид мисоллар билан асосланган. Ёзувчи асарлари ва қаҳрамонлари тилларининг услубий ранг-баранглиги бадий тил яратиш маҳоратига тегишлидир. Умуман «маҳорат» илмий истилоҳи адабий тилга нисбатан ишлатилиши ўринли эмас, балки бадииятга нисбатан – «бадий маҳорат», бадий тилга нисбатан – «бадий тил маҳорати» тарзида қўлланиши тўғридир. «Асар ўзбек тилида ёзилгани билан миллий роман бўла олмайди,– деб ёзади бошқа бир ўринда муаллиф,– асар фақат чиройли сўзлардан, жимжима баёнлардан иборат нарса эмас. Асарнинг ҳам вужуди, қалби бўлади. Унинг миллийлик даражасини айнан шу қалб белгилайди.» Аслида, ҳар қандай асарнинг «вужуди, қалби» тил либосига буркаб ифода этилади. Миллий тил эса миллатнинг руҳиятидир. Назаримизда, Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романида ўзбек халқининг руҳиятини айнан гўзал

Ўзбек бадий тили воситасида юксак бадий маҳорат билан мужассамлаштиргани учун ҳам у ҳақли равишда ўзбек миллий романи дея эътироф этиб келинади.

Сўзаро Т.Малик Алишер Навоий ўзбек адабий тилининг асосчиси эканлиги ҳақидаги илмий-адабий жамоатчилик эътироф этган ва кенг халқ оmmasига сингиб кетган, бугунда исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатга эътироз билдириб ўтади: «Ўрни келганда айтайлик, ҳазрат Алишер Навоийни улуглаганимизда «Ўзбек адабий тили мавқени олий поғоналарга кўтарди» дейиш ўрнига ўйлаб ўтирмай «Ўзбек тилининг (ёки «адабий тилининг») асосчиси», деб юборамиз. У ҳолда Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Лутфий ҳазратлари қайси тилда ижод қилган? Улуғларимиз бизнинг ёлғон мақтовларимизга муҳтож эмаслар. Тўғри гапни ёзиш, айтиш жоиз.»

Бундай гапларни кичик, норасмий давраларда анча йиллардан бери эшитардик. Лекин, адашмасам, нуфузли илмий-адабий минбардан биринчи марта баралла янграпти, бу гаплар. Дарҳақиқат, Алишер Навоийдек буюк мутафаккир бизнинг «ёлғон мақтовларимизга муҳтож эмас». У ўзбек адабий тилининг асосчиси эканлигини улкан шеърӣй мероси, илмӣй-насрий тилимиз , она тили ҳақидаги илмӣй-назарӣй тадқиқоти орқали бундан беш аср илгарӣёк исботлаб қўйган. Биз бу тўғри гапга, илмӣй ҳақиқатга имон келтиришимиз учун уларни ўқишимиз ва ўқишимизгина кифоя. Биз бекорга бирламчи манбаларга ҳавола қилаётганимиз йўқ. Эҳтимол, кимдир Навоий асарларининг ўзини эмас, балки Навоий асарлари ҳақидаги манбаларинигина ўқиб, ҳатто ўшаларни ўқимай, эшитиб, «Навоий – ўзбек адабий тилининг асосчиси» фикрини мутахассислар ўйлаб топганлар, деб юрар. Йўқ, бу тилшунос ва адабиётшунос – навоӣйшунос олимлар тўқиб чиқарган уйдирма эмас.

Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Лутфий ҳазратлари ҳам, шубҳасиз, Навоий сингари туркий – ўзбек тилида ижод қилганлар. Аммо, Алишер Навоийни ўзбек адабий тилининг асосчиси сифатида эътироф этиш бу мутафаккирларнинг адабиётимиз ёхуд адабий тилимиз олдидаги хизматларини асло камситмайди. Уларнинг ҳар бири ўз ижодий мероси билан ўзбек адабий тилининг шаклланиш босқичларида муҳим ўрин тутади. Лекин ушбу адабий сиймолар ижодий меросининг салмоғи ва адабий тилимиз олдидаги хизматлари Алишер Навоӣйники билан тенглаштирулик ёки таққослагулик эмас. Бу ҳаммага аён ҳақиқат. Маҳмуд Қошғарийнинг биргина «Дувону луғатит-турк» асари машҳур. У – ўзбек адабий тили озикланадиган мўтабар манба. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» дostonи ўз даврида ўзбек адабий тили бойишига манба бўлган асарлардан бири. Аҳмад Яссавийдан мўъжазгина «Ҳикматлар» тўплами қолган, холос. Унинг ҳам тили Яссавий даври тилини ифодалай олмайди. Бинобарин, ҳикматлар тили асосида Яссавийнинг ўзбек адабий тилига муносабатини белгилаши душвор. Мавлоно Лутфий ўз замонасининг малик ул-каломи янглиг тан олинган. Лекин ундан биргина девон боқий қолган. Лутфийнинг Навоий айтган биргина шеърға бунун ижодийтини бадал қилишга розилиги тўғрисидаги муболағали эътирофиёқ Лутфий лагофати ва Навоий даҳосидан дарак бериб турибди. Хўш, ушбу мутафаккирлар меросларининг ҳар бири алоҳида ёхуд ҳаммаси йигилиб

келганда ҳам Навоий меросига тенг кела оладими? Гап ҳажмда эмас-ку, дерсиз? Ҳа, ҳажм ҳам муҳим. Адабий мероснинг ҳажми тил амалиётининг миқёси, сифати, савияси ва сайқалини кўрсатади.

Бундан ташқари, ўзбек адабий тилини асослаб бериш Алишер Навоий ижодий дастурининг моҳияти-мақсадини ташкил этган. Юқоридаги адиблар эса бундай дастурий мақсадни ўз олдидларига қўймаганлар.

Хусайн Бойқаро Алишер Навоийни «сўз сохибқирони» деб атайди ва унинг туркий тил қисматидаги хизматини «туркий тилнинг ўлган жасадига жон киюрди /киргизди/», дея эътироф этади. Хусайн Бойқаро адабий тилини асослади ҳам эмас, ҳаттоки, тирилтирди деяпти. Хуросон шаҳаншоҳининг ушбу эътирофини бошқа қайси мутафаккиримизга нисбатан қўллашимиз мумкин? Ёки Хусайн Бойқаронинг бу сўзлари ҳам «ёлғон мақтовлар»ми? Шох ўз қўл остидаги шоир вазирга сохта лутф қилишга эҳтиёжманд эмас. Ёхуд Хусайн Бойқаронинг «туркий тилнинг ўлган жасади», яъни Навоийгача бўлган аянчли аҳволи ҳақидаги сўзлари Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Лутфий ҳазратларининг шаънига ва тарихий хизматларига соя ташлайдими? Мавлоно Абдурахмон Жомий ҳамда буюк Захириддин Муҳаммад Бобурларнинг туркий тилда ҳеч ким Навоийчалик кўп ва ҳўп айтмаганлиги, Навоий туркий тилда шу қадар зўр ёзганки, мабодо у ҳам ўз асарларини форс тилида ёзганида, форсигўй адибларга айтишга сўз қолмаган бўлиши мумкинлиги ҳақидаги эътирофларичи? Булар ҳам ёлғон «мақтовлар»ми?

Ўзбек тили Навоий даврида расмий рутбага – бугунги истилоҳ билан айтадиган бўлсак, давлат тили мақомига кўтарилди. Навоийнинг дўсти, маслакдоши Хусайн Бойқаро давлат ишлари, девондаги расмий-идоравий иш юритиш тизими туркий тилда олиб борилиши ҳақида махсус фармон чиқарди. Ушбу тарихий ҳодисани Алишер Навоий таъсирсиз тасаввур этиш мумкинми?

Она тилининг қисмати, мавқе-мартабаси учун кураш, адабий тилни асослаш борасидаги ҳаракат дастури ва услуби жиҳатидан Алишер Навоий жаҳон шохсупасидаги энг йирик адабий сиймолар, масалан, Алигери Данте билан ёнма-ён туради. Бу ҳам аён ва шоён ҳақиқат. Камина бу икки мутафаккирнинг она тили нуфузи учун курашдаги йўллари қиёсий тадқиқ этилган «Ажойиб ўхшашлик». сарлавҳали мақолаимизни «Фан ва турмуш» журналида 1976 йили эълон этганмиз. Ажойиб ўхшашлик шундаки, буюк италян шоири Алигери Данте она тилининг беқиёс бадий имжониятларини «Илоҳий комедия»дай жаҳоншумул асарлари ғимсолида, шахсий ўрнак тариқасида амалда исботлаб берган. Умрининг охирларида эса италян тилининг ғайри тиллардан асло кам эмаслигини, унинг нафосатини, сўз ва маъно бойликларини «Она тили ҳақида трактат» ёзиб, она тилининг устувор мақомини илмий-назарий йўлда асослаган. Алишер Навоий ҳам бошқа давр ва бошқа мамлакатда яшаган бўлса-да, қонуний равишда, айнан шундай йўл тутди. Ўзбек тилининг бадий маъно ва мазмун ифодалашдаги беқиёс салоҳиятини, бутун бошли бир туркий миллатнинг адабий тили лаёқатига эгаллигини аввал амалда исботлади. Ўзбек тилида расмий девон яратиш услубини шакллантирди. Ўша давр жаҳон андозаларига мувофиқ тузилган саккиз мукамал девонидан еттигасини ўзбек тилида яратди. Ўзбек тилида биринчи марта Навоий беш гўзал

достондан ташкил топган «Хамса» асарини яратдики, бу беш достоннинг ҳар бири дунё майдонидаги ҳар қандай асар билан бемалол беллаша олади. Азбаройи, адабий, бадий тил қудратидан шундай. Навоий ўзининг ўнлаб илмий-насрий асарлари заминиди миллий илмий-насрий тил ва услубимизни инкишоф этиб берганки, у ҳануз англаб етилмагач, очилмаган кўрик бўлиб ётибди. Ниҳоят, Навоий ўзбек тилининг музаффариятини бадий ижод майдонида, амалий равишда қойилмақом қилиб қўйганидан кейин, Данте сингари, умрининг охирироғида, аниқроғи, 1499 йилда «Муҳокамат ул-луғатайн» номли бир асарини ёзиб, ўзбек адабий тилини илмий-назарий жиҳатдан узил-кесил асослаб берди. Балки, ўқимаган, фаҳмига етмаган киши учун «Муҳокамат ул-луғатайн» назарноғир бир асардай кўринар. Лекин, бизнингча, олди-қочдилардан иборат замонавий бир «рўмон» ўқигандан кўра, «Муҳокамат ул-луғатайн»ни луғатдан фойдаланиб бўлса-да, бир марта чуқур мутолаа қилган афзал. Ҳарқалай, миллатларвар, адабий тилимиз жонқуяри бўладиган зиёли шундай иш тугади, деб ўйлаймиз. Зотан машойихлар айтишларки, «Зар қадрини заргар билур, жавҳарни қадрин жавҳарий».

Алишер Навоийнинг қуйидаги шахсий эътирофлари шунчаки расмона фахриялар эмас. Уларнинг зимнида ҳаётий ҳақиқат ётибди.

Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам.

Мутафаккир бу байтда туркий шеърятда алам-изтироб тортиб, ижод заҳматларини чекиб, байроқдорлик қилиб, туркий қавмларни якқалам – биргил қилишга муваффақ бўлганидан ифтихор этмоқда. «Қалам» сўзи бу ўринда тилни, «якқаламлик» эса адабий тилни англатади. Англашиладики, Навоий туркий қавмлар яшайдиган сарҳадларни лисоний жиҳатдан, тил нуқтаи назаридан бирлаштирган. Миллат таркибидаги турли элатлар, қавмлар, уруғлар ўзаро эркин сўзлашиб муомала қиладиган, бир-бирини таржимонсиз ва луғатсиз тушунадиган ягона тил эса адабий тилдир. Навоий «якқаламлик» деганда туркий халқларнинг ўзаро бемалол ёзишма олиб борадиган, бир-бирларининг ёзма меросларини эркин ўқий оладиган ягона адабий тил ёзувини ҳам назарда тутган. Адабий тил, таъбир жоиз бўлса, миллатни бирлаштирувчи маънавий байроқдир. Тил миллатнинг бирламчи белгиси, адабий тилга бирлашиш эса миллий бирликнинг дастлабки ва асосий кўринишидир. Адабий тилнинг шаклланиши халқнинг миллат сифатида тўлиқ шаклланишидан ҳам дарак беради. Адабий тилдан чекиниш эса, миллий бирликдан чекиниш, лисоний бошбошдоқликка, тил нуқтаи назаридан парокандаликка учрашига олиб бориши мумкин. Шу маънода, Алишер Навоийни нафақат адабий тилимиз асосчиси, балки миллий бирлигимиз асосчиси дея эътироф этсак ҳам, муболаға бўлмаса керак.

Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси худ мениндур.
Олибмен тахти фармонимға осон
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.
Хуросон демаким, Шерозу Табрэз

Ки, қилмишдур найи қилқим шакаррез.
Кўнгул бермиш сўзумга турк, жон ҳам,
На ёлгуз турк, балқим туркмон ҳам.
Не мулк ичраки бир фармон йибордим,
Анинг забтига бир девон йибордим.
Бу девон тутти ул қишварни андоқ
Ки, девон тузмагай дафтарни андоқ.

Ушбу парчада ҳам ўша ифтихор ва иқрор давом этади: Агар турк улуси бир ёки юз ёхуд минг қавмдин иборат бўлса ҳам, улар шак-шубҳасиз меники, менинг мухлисларим, тилдошларим, дилдошларим, миллатдошларим бўлишлари аниқ. Чунки мен шакаррез қаламимдан маъни дурларини сочиб, Хитойдан Хуросонгача, Хитою Хуросон нима бўлибди, Шерозу Табризгача лашкар тортмасдан осонлик билан изму ихтиёримга олдим. Менинг сўзимга турк қавми кўнгил, найнки кўнгил, балки жон ҳам беради. Фақат турк эмас, балки туркман ҳам менинг жонажонимдир. Қайси мамлакатга бир фармон юборсам, ўша мамлакатни бир девон юбориб ҳам забт этдим. Бу девоним у мамлакатни шундай асир этдики, тил ва услубим уларнинг девони учун ўрнак ҳамда андоза бўлди.

Дарвоқе, Алишер Навоий ўзининг мафтункор адабий мероси, ўша давр нуқтаи назаридан, ҳаммафаҳм тили билан барча туркий элу элатларга манзур бўлган. Бунинг сабаби шуки, улуғ мутафаккир турк улусининг барча шева ва лаҳжа хусусиятларини, тил бойликларини, ифода имкониятларини бутун мураккаблиги ҳамда нафосати билан ўз асарларида мужассамлаштирган. Туркий тилнинг барча қавмлар учун мос келадиган адабий андозаларини яратди. Навоий умумхалқ тилини шу қадар асарларига синдириб юборишга эришганки, унинг ўз даврини қўя турайлигу, ҳаттоки, ҳозир ҳам асарлари тилини шарҳлаб берсангиз, турли вилоятларга мансуб шева вакиллари «Навоий кўпроқ бизнинг шеваимиздан фойдаланган экан», деган даъво билан тортишиб-талашиб кетадилар.

Бугунда радио ва телевидениеда, газета ва журналларда, нашр ишларида, расмий-идоравий иш юритиш тизимида адабий тил меъёридан чекиниш, мустақил Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида»ги қонунига итоат этмаслик, уни моддама-модда, изчил равишда амалга оширишда сусткашлик кўрсатиш, адабий тил меъёрларига асосланган ўзбек тилининг асосий имло қоидаларига риоя қилмаслик тамойиллари сезилмоқда.

Алишер Навоийнинг она тилимиз нуфузи, адабий тилимиз нафосати учун кураши бизга ибрат ва намуна бўлмоғи лозим. Ўз она тилига беписандлик, ўз давлат тили турганида бошқа тилларда сўзлаш ва иш юритиш, ўз она тилида икки оғиз гапни эплаб гапира олмай, ўзга тиллардаги сўзамоллиги билан ўзини ўта маданий киши қилиб кўрсатиш калондимомлиги жамиятимизни ҳамон тарқ этмаётир. Президентимиз И.А.Қаримов 1996 йил 5 июнь куни Тошкентда «Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастурни тузиш» комиссиясининг йнгилишида айтганларидек: «Ўз давлат тилини билиш, уни ўрганиш юксак маънавият, Ватан ва халқига садоқат белгиси эмасми?» Алишер Навоий ҳам ўз халқи она тилига муҳаббат ва садоқатда жуда демократик мақомда туради. Жумладан,

«Муҳокамат ул-луғатайн» асарида ўзга тилларда ҳам сўзлашни камситмаган ҳолда, шундай олижаноб истак билдиради: «...турк тилининг жомеяйти мунча далоийл била собит бўлди, керак эрдиким, бу халқ орасида пайдо бўлгон таъь аҳли салоҳият ва таъьларин ўз тиллари турғоч, ўзга тил била зоҳир қилмаса эрди ва нишга буюрмасалар эрди. Ва агар иккаласи тил била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари била кўпрак айтсалар эрди ва яна бир тил била озроқ айтсалар эрди. Ва агар муболаға қилсалар, иккаласи тил била тенг айтсалар эрди...» Ҳеч бўлмаса, Навоий XV асрда орзу қилган меъёрни сақлайлик. Навоий ва у ардоқлаган миллий тилга муносиб бўлайлик. Зеро, Алишер Навоий ва у асослаган ўзбек адабий тили бизнинг миллий ифтихоримиздир.

Муҳаммаджон ҚОДИРОВ

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ

Аммо эндиликда тилшуносликка оид тадқиқотларни ва уни ўқитиш ишларини табиий ҳолга, шарқона усулларга йўналтириш даври келди. Бу масалада улуғ Алишер Навоий бизга сабоқ беради.

Ҳазрат Навоийнинг кўшлаб фанларнинг билимдони эканини биламиз. Шу билан бирга, у тилшунос ҳамдир, бўлганда ҳам моҳир тилшунос, зукко тилшуносдир. У туркий — яъни ўзбек тилида дастлабки том маънодаги тилшунослик асарини яратган олимдир. Бу асар “Муҳокамат ул-луғатайн” деб аталади, у ҳажман мўъжаз, лекин қиммати баянд.

Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асари - ўзбек тилининг фосоҳати ва балоғати масалаларини қамраб олган илмий рисола. Бу асар қиёсий тилшуносликка асос солди, ўзбек тилшунослигини туркий тилда бошлаб берди, тил, нутқ ва тафаккур бирлигини исботлади, лингвистикани услубият билан боғлиқликда ўрганиш йуриғини кўрсатди. “Муҳокамат ул-луғатайн” асарининг бу белгилари Навоийнинг жаҳон тилшунослик илми тарихида юксак кадрланишига асос бўлади.

Улуғ мутафаккирнинг ҳозирги кун ўзбек тилшунослиги учун ўрнак бўлувчи қимматли қарашларини биз унинг шу асарига суяниб баён қилмоқчимиз.

1. Асарда тил билан адабиёт масалалари бир бутун, яхлитликда олинади, улар бир-бирига боғлиқликда таҳлил қилинади.

Ҳозирги атамалар билан айтганда, “Муҳокамат ул-луғатайн”даги сўзнинг товуш тузилиши ҳақидаги фонетик таҳлиллар ҳам, сўз шакллариининг ҳосил бўлиши, сўз ясалиши каби морфологик таҳлиллар ҳам, сўз маъноси, синонимия, омонимия, маънодаги бадий жилвалар ҳақидаги лексик-семантик шарҳлар ҳам, охир-оқибат, услубга — бадий нутқ услубига олиб бориб боғланади.

Масалан, сўзнинг товуш жиҳатлари, унлиларнинг юмшоқ-қиттиқлиги борасидаги ажойиб мисоллар ва шарҳлардан сўнг Навоий уларнинг қофия ҳосил қилиш хусусиятлари ҳақида фикр юритади: *“Андоқки, аро лафзин саро ва дара била қофия қилса бўлур, сара ва дара била ҳам қофия қилса бўлур”*.

Асарда ўзбек тилида сўз шаклларининг ҳосил қилиниши ва сўз ясалиши масаласида жуда муқаммал таҳлиллар берилади. Бу билан Навоий “туркий тилда сўзни турли морфологик шаклларга киритиш ва янги сўзлар яшаш жуда осон кечади, шунинг учун ўзбек тилининг сўз бойлигини ошириш қийин эмас, форсий тилда эса бундай имконият чекланган” демоқчи бўлади.

Ўзбек тилидаги кўп маъноlilik, синонимия, омонимия ҳодисаларига батафсил шарҳлар бериб, Навоий ўз она тилидаги бу имкониятнинг бадиий тасвир учун беқиёс аҳамият касб этишини таъкидлайди. Мисоллар бадиий матндан, асосан ўз шеърятидан олинган.

Тил ҳақидаги чуқур таҳлиллари, илмий мушоҳадалари ортидан Навоий ўз асарларининг номларини тилга олади, уларнинг мазмун-мундарижасига лингвистик фикрларини боғлайди, асарларининг қайси услубда ва мазмунда яратилгани ва бадиий хусусиятлари тўғрисида фикр юритади. Масалан, *“Лисон ул- тайр” овози билан қушиқ айтиб, ҳақиқат сирларини қуш тили ишорати билан мажоз суратида кўрсатибмен, “Назм ул-жавоҳир” билан маъни қизларининг кийимларини безанттирдим; “Мезон ул-авзон” дарёларида гаввос бўлиб, бу йўл билан Носир Тусийдан узр тиладим*, — деб ёзади.

Сўнг шоир ўз устозлари ижодига муносабат билдиради, уларнинг сўз бойлиги, тасвирий воситаларни қўллаш маҳорати борасида қимматли филологик фикрлар билдиради ва хулоса чиқаради *“...алфоз ва иборатдин мурод маънидур ва мазкур махлуқотдин мақсуд инсондур”*.

Биз - ҳозирги тилшунослар эса тилни худди математикадек, хиссиётсиз таҳлил қиламиз, унга тор доирадан, биқинган холда қараймиз. Тадқиқотларимизни адабий тилнинг ривожланишига, нутқий жилога, бадиий услубга боғлай олмаймиз, тилимизни илмий таҳлил қилишнинг амалий аҳамиятини уйламаймиз.

Ҳозирга кунда бадиий асар тилига ёндашувимиздаги нўноқлигимиз ҳам барчага аён. Биз бадиий асар тилига ёндашувда, бадиий танқидларда тил-бадиийликнинг биринчи асоси эканлигини унутиб қўямиз. Ваҳоланки, бадиий асар тили масалаларини тўғри англай олиш ва мақбул ҳал қила олишимиз учун адабиётшунослик ва тилшунослик илмлари ўртасидаги ҳамкорлик масалаларини улуғ Навоий руҳига, қарашларига мослаш керак бўлади.

Бизнинг заиф томонимиз шундаки, адабиётшунос тилшуносликнинг, тилшунос эса адабиётшуносликнинг шу муаммога оид масалаларини чуқурроқ ўрганишга ҳаракат қилмайди. Шу сабабдан ҳам, бадиий асар тилини ўрганишга оид “Фалончининг фалончи асари лексикаси”, “Фалончи асарларининг тили ва услуби” каби мавзулардаги ўнлаб диссертациялардан

ҳеч нарса олиб бўлмайди, улар ё тилшунослик асари эмас, ё адабиётшунослик!

Бизнингча, тилшуносликнинг ва адабиётшуносликнинг икки кутбга ажраб қолгани мана шу фожиаларимизнинг асосидир. Шунинг учун, ҳеч бўлмаса, бадийи махсулни соф лингвистик ёки соф адабиётшунослик кузи билан эмас, балки умумфилологик қолидда таҳлил қилишни, баҳолашни Навоий ҳазратларидан ўрганайлик!

2. Навоийгача учта машҳур “Хамса” ёзилган бўлиб, уларнинг барчаси форс-тожик тилида эди. Туртинчи бўлиб бундай шоҳ асарни Алишер Навоий ўзбек тилида яратди. Унинг “Хамса”си ҳамсачиликка катта урғули нуқта қуйган экан... Навоийдан кейин ҳеч ким «Хамса» ёзишни ўзига эп кўрмади, тўғрироғи, ботина олмади. Чунки Навоий “Хамса”сининг даражаси юқори эди, у буюк асар эди. Буюк асар — буюк тилда ёзилади!

Навоий яратган “Ҳазойин ул-маоний” номли шеърӣ мажмуа сўз ва маънолар кўлами жиҳатидан, ҳақиқатан ҳам, “маънолар хазинаси” эди.

Ҳали ҳозиргача дунёда Навоийдек бой сўз хазинасига эга булган ижодкор йўқ. Фарб олимларининг фикрича, дунёда энг кўп сўз бойлигига эга булган ижодкорлар А.С.Пушкин ва Шекспирлардир. Аслида, улуғ Навоий Пушкин ва Шекспирга нисбатан 5-6 мингдан ортиқ сўз бойлигига эгадир.

Демак, ўзбек тилининг сўз бойлиги ўша пайтда жуда юқори булган, ўзбек халқ тилини ҳисобга олганда ҳозир ҳам шундай. Буни ҳозир тилшунослар тўғри англашимиз, илмий, расмий-идоравий услубдаги баъзи кемтикларни бартараф қилиш учун курашмоғимиз лозим. Бунинг учун тарихий сўзлар изоҳли луғатларини тузишга куч беришимиз, Навоийдек буюклар хазинасидан тилмизга керакли сўз ва атамаларни тиклашимиз зарурдир.

3. Биз тилшунослар шу кунгача синоним сўзларнинг тўғри таърифини беролмадик, моҳиятини яхши изоҳлай олмадик. Рус тилшуноси Апресян синонимларга берган таърифини идеал деб биламиз. Аслида, бу тил ҳодисасининг асл моҳиятини улуғ Навоий бундан 500 йил илгари жуда тўғри курсатиб берган эди. “Муҳокамат ул-луғатайн”да, масалан, **йиғламоқ** сўзининг 7 та маъно синонимлари мисоллар билан изоҳланиб, охирида бу сўзнинг услубий синоними **хой-хой йиғламоқ** ҳам борлиги курсатилади. Биз эса дарсликларда ва илмий шарҳларимизда “Синонимлар шакли ҳар хил, маъноси бир хил сўзлардир” деб жуда тўмтоқ, моҳиятдан узоқ, ғоятда нўноқ таъриф бериб келаемиз. Ахир, “маъноси бир хил” сўзлар тилда ҳаёт кеңира олмайди-ку, тезда улади-ку! Синоним сўзларнинг Навоий кўрсатганидек яна услубий ва нутқий турлари борлигига ҳам аҳамият бермаймиз.

Синонимларнинг нутқдаги, айниқса бадийи нутқдаги ўрни ва аҳамияти жуда катталигини тўғри пайқаган Навоий “менгача синонимлар соҳасида туркий тилининг форсийга қараганда бу қадар ортиқлиги ва ҳақиқатда бунча нозиклиги ва кенлиги шеър соҳасида ёйилмади ва ташландиқ ҳолга келган эди”, — деб афсусланади. Демак, синонимлар ҳам услуб нуқтаи назаридан баҳоланади.

Бу бизга ўрناق эмасми!

4. Алишер Навоий Маъдумий Нураннинг муаллим ҳақидаги “Муаллим ким?— Ишқдир, хомушлик берувчи унинг мактабидир” —деган фикрини қувватлаб, “Муҳомамаат ул-луғатайн”да “Муаллим ишқдир, ақлнинг пири сабоқ олувчи боладир, болага одоб бериш учун фалак — айланувчи чарх бўлди”, - деб ёзди. Демак, Навоийнинг фикрича, ишқ ва завқ — ҳақиқий муаллим. Бола дунёни англаши учун, тафаккур қилиши ва фикр ифодалаш учун ишқ керак. Ишқни эса сўз сеҳри, фикрий жило ва тафаккурий завқ уйғотади.

Гап тил ўқитиш ҳақида бормокда. Ҳақиқатан ҳам, уйлаб кўрайлик. Ёш Навоийни ва тарихимиздаги Навоийларни “От деб нимага айтилади?” деб ўқитилмаган, таълимда шарқона усулда, матн асосида иш кўрилган. Чунки матнда ҳамма нарса мужассам: нутқ сўзлардан ва қўшимчалардан ташкил топади. Ундаги сўзлар нутқ товушларидан ҳосил бўлган. Бу - ҳозирги тил билан айтганда, фонетика! Сўз маъно ифодалайди. Бу - лексикология! Сўзлар турли грамматик шаклларда бўлади. Бу - морфология! Тушунча ва фикр ифодалаш учун тузилган бирликлар - сўз бирикмалари ва гапдир. Бу - синтаксис! Гапларнинг қандай мақсадга ва шароитга мўлжаллаб тузилгани бу - услубият! Демак, ҳар қандай матнда тилининг барча сатҳлари мужассам. Навоий “ишқ ва завқни ҳақиқий муаллим” демоқда. Шунга амал қилиб ўқитишни, айниқса, мактаб ўқувчисини она тилига ўқитишни шу йўсинда, шарқона усулда ташкил этсак, шунга мувофиқ дарсликлар тузсак, олимона ва оқилона иш тутган бўлар эдик. Шунда тил дарслари завқли бўлади, адабиёт билан, эстетика билан боғланади, ўқувчининг тафаккури ва нутқи тараққий этади. Шунда халқ олдидаги вазирамизни бажарган бўлар эдик. Ахир, мактаб ўқувчисини 11 йил она тилига ўқитиб, натижасининг кўнгилдагидек эмаслигини кўриб турибмиз-ку!..

Мактабда ўқувчига соф грамматика ўқитиб келяпмиз. Унинг тафаккур қобилиятининг ўсиши, нутқий кўникмаларининг ривожланиши билан ишимиз йўқ. Аслида грамматик маълумотлар нутқ ўстиришга хизмат қилиши керак. Ҳар қандай тилга онд назарий маълумотни енгил шаклда, қизиқарли услубда бериш мумкин. Масалан, “Сўз таркиби” мавзусини ўтишда **эди** сўзининг морфологик таркиби ҳақида қуйидагича матн асосида муҳомама машқи қилинса, тушунарли ва қизиқарли бўлади, ўқувчининг эсида қолади:

*“Сўз таркиби”ни ўрганиш — жуда қизиқарли машғулот. Масалан, **эди** сўзини олиб кўрайлик. Дафъатан, у жуда оддий бўлиб кўринади. Лекин сўзнинг узагини топишга ҳаракат қилиб кўрайлик-чи! Унинг узаги қайси қисм? Кўрамизки, аниқлаш жуда қийин. Энди шу сўз билан узакдош бўлган сўзларни қидирамиз: **экан, эмас, эрур, эмиш**. Мана энди бу сўзлардаги қўшимчаларни тушириб кўрайлик. Шунда узгармас қисм **Э** товуши бўлиб чиқади. Бу қандай ҳодиса бўлди?! Ҳақиқатан ҳам, **Э** товуши узакми? Ҳа, шундай! У биргина нутқ товушидан иборат, бу жиҳатдан феъл туркуми доирасида ягона сўз. Шундай қилиб, маълум бўлдики, **эди** сўзи ўз тузилишига кўра, жуда ажойиб экан. Уни **тўлиқсиз феъл** деб атаймиз.*

Бу сўзнинг нутқдаги хизмати жуда катта: мустақил феълларга қушилиб, турли шахс-сон ва замон маъноларни ифодалайди. Бу биргина сўзнинг маъно ва вазибаларини курсатиб бериш учун бир машхур тилшунос олим томонидан каттагина китоб яратилган.

Кимки сўз таркибини урганмоқчи бўлса, унга жуда кўплаб қизиқарли сирлар очилиши муқаррар”.

Ёрта мактаб “Она тили” дарслиklarини янгилаш жараёни кечмоқда. Лекин республикамызда татлим мазмуни ва усули тубдан янгилашган - яъни нутқ ўстиришга қаратилган ушбу дарслиklarнинг йўналишини тушунмаётган ўқитувчилар бор.

Дарслиklarни мукамаллаштиришга, ўқитувчиларни қайта тайёрлашга тилшунос олимлар муносиб ҳисса қўшмоқлари керак. Лекин, афсуски, уларини “буюк”, “билимдон” ҳисобловчи баъзи тилшунослар янги дарслиklarни фақат инкор қилиш йўлидан бориб, тескари тарғибот юргазмоқдалар. Улар дарслиkнинг бирорта, майда бўлса ҳам, камчилигини курсатмайдилар, фақат куруқ инкор қиладилар! Ҳозир дарслиklar танлов асосида ёзилапти. Бундай олимлар ўзларининг дарслиk нухасини яратиб, танловда ўз кучларини синаб кўришни ҳам хоҳламайдилар, фақат умумий инкор билан шуғулланадилар.

5. Алишер Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн” асарыда “*араб тилидан бошқа яна уч навъ тил (яъни туркий, форсий ва ҳинд) борки, булар ҳамма тилларнинг асlidir. Ёфас, Сом ва Хомнинг авлодлари ва яқин кишилари дунёга ёйилдилар, зичлашиб (кўпайиб) кетдилар*”, — деб ёзди.

Демак, кондошларимиз, уруғдошларимиз бутун дунёга тарқалган. Шунга қўра, туркий халқларнинг этник тарихини ва туркий тилларнинг қиёсий грамматикаларини яратиш бўйича ишларимизни ҳам жонлантиришимиз талаб қилинади. Ғарб олимларининг болгар, венгр, фин каби туркий халқлар тилларининг қиёси бўйича тадқиқотларига ҳисса қўшмоғимиз, япон, корейсларнинг тарихан туркий тили халқлар эканини исботловчи ишлар қилишимиз, Мексикадаги Майя қабиласи тилидаги туркий сўзларнинг сабабларини аниқлашга уринишимиз зарур, яъни қиёсий тилшунослик соҳасидаги ишларни кучайтириш ҳам вазифамиздир.

Шу уринда яна бир муҳим масала ҳақида тўхталиб ўтамиз.

Шу кунгача яратилган илмий асарларда, олий ўқув юртларининг дарслиk ва қўлланмаларида XV аср Ёрта Осиё тилшунослиги тарихи тилга олинмайди. Хусусан, “*жахон қиёсий-тарихий тилшунослиги XIX асрда Европада вужудга келди, унинг асосчиси немис олими Фон Вилгелм Гумбольдтдир*”, деган қараш ҳукм суриб келади. Европадан 400 йил олдин қиёсий-тарихий тилшуносликни ўзбек олими Алишер Навоий бошлаб бергани унутилади, атайлаб унутилади!

Ишларимизда буни ҳам ҳисобга олайлик.

6. Навоийнинг мазкур тилшунослик асарыда ўз устозларини бениҳоят ҳурмат билан тилга олганини, ўтмиш улуғларига нисбатан зўр самимият курсатганини кўрамыз.

Биз - ўзбек тилшунослари ҳам бу буюк, аммо ўта камтарин зотдан ўрнак олайлик!

7. “Муҳокаматул луатайн” асарининг охирида Навоий: *“турк улуи фасиҳлариға улуғ ҳақ собит қилдимки, ўз алфоз ва иборатлари ҳақиқати ва ўз тил ва луғатлари кайфиятидин воқиф бўлдилар ва форсигуйларнинг иборат ва алфоз бобида таън қилур сарзанишидин қутулдилар. Алар доғи ранж ва машаққатим муҳобаласида, чун бу махфий илмдинки, зоҳир қилибмен, вухуф топсалар, умид улким, бу фақирни хайр дуоסי била ёд қилгайлар ва руҳимни анинг била шод қилгайлар”*, — деб ёзади.

Ҳозирги ўзбек тилшунослари Навоийни “хайр дуоסי билан ёд қилмоқчи ва руҳини шод қилмоқчи” бўлсак, лингвистик қарашлариға аҳамият берайлик, унинг асарлари тилини ҳам чуқурроқ ўрганайлик!

Ахир, Навоий асарлари тили ва бадиияти — хазина! Тил бойлиги, фикрий, бадий ва тафаккурий жиолари эса ақлни лол қилади.

Иброҳим Йўлдошев

«ХАЗОЙИНУЛ-МАОНИЙ»ДАГИ КИТОБАТЧИЛИККА ОИД

ТЕРМИНЛАР ХУСУСИДА

Алишер Навоий жаҳон адабиёти тарихида узининг ўлмас ва бебаҳо асарлари билан ўзига хос ўрин эгаллаган буюк мутафаккирлардан биридир. У қолдирган адабий мероснинг аҳамияти бугунги кунда ҳам тобора юксалиб бормоқда. Айниқса, унинг асарлари ўзбек халқи ва ўзбек тили тарихини ўрганишда энг ноёб манбалар бўлиб хизмат қилмоқда.

Алишер Навоий асарлари орқали ўзбек терминологиясининг муайян жihatларини, айниқса, унинг соҳаларға кўра шаклланиш тарихини ўрганишимиз мумкин. Шу маънода, ўзбек китобатчилик терминологиясининг шаклланишида Навоий асарлари асосий манбалардан бири ҳисобланади. Навоийнинг ҳар бир асарида ўша даврларда муомалада бўлган китобатчиликка оид терминларни кўплаб учратамиз. Унинг «Хазойин ул-маоний» асари ҳам ана шундай манбалардан биридир.

Маълумки, Алишер Навоий ўзбек тилида яратган барча лирик асарларини тўртта девонға бўлиб, «уларнинг ҳар бирини инсон умрининг муайян пайтиға мос келадиган ном билан атайди. Булар «Ғаройиб ус-сиғар», «Наводир уш-шабоб», «Бадое ул-васат», «Фавоид ул-кибар» девонлари бўлиб, «Хазойин ул-маоний» (маънолар хазинаси) деган умумий ном остида бирлаштирилади»¹.

«Хазойин ул-маоний» асарини ўрганар эканмиз, унинг дастлабки «Девича» қисмининг ўзидаёқ китобатчилик соҳаси билан боғлиқ бўлган ўнлаб терминларға дуч келамиз. Улардан бири *«ҳома»*дир; *«Ва ҳамди бекиёс ул сонигъаким, чун иборат жавоҳирин назм силкиға тортиди ва ул гулшани эрам ойинни назм аҳли хомай гавҳар афшони била рашки нигорхонан чин ва гайрати хулди барин ясади»*². Албатта, ушбу жумлада

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. Тўрт жилдлик. 2-ж. Т.: «Фан», 1977. 85-бет.

² Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилдлик. 1-ж. Т.: 1963. 57-бет.

қўлланган «хома» сўзи асли форсча бўлиб, «қалам» демакдир. Навоий ўз асарларида ёзув қуролини ифодалашда араб тилидан ўзлашган «қалам» билан бирга форсча-тожикча «хома», «килк» сўўзларидан ҳам кенг фойдаланади. Таъкидлаш лозимки, «қалам» сўзи асли юнонча бўлиб, «қамиш» маъносини аниқлаган. «Дебоча»дан келтирилган мазкур ларчада «хома» термини бошқа сўзлар билан қўшилган ҳолда, яъни «хомаи гавҳар афшон» кўринишидаги уч компонентдан иборат бирикма термин шаклида ишлатилган. «Хомаи гавҳар афшон» терминининг ҳар уч компоненти ҳам форсча-тожикча сўзлардан иборат бўлиб, «гавҳар тўқувчи (ёғдирувчи) қалам» маъносини ифодалайди. Бундан ташқари, Алишер Навоий ўзининг барча асарларида «қалам»ни таърифлаш учун унинг форсча-тожикча синонимлари иштирокида ясалган бир талай бирикма терминлардан фойдаланади. Масалан, «хомаи дурбор» - қийматли, нозик сўзларни битувчи қалам; «хомаи мушкбоз» - яхши маъноли сўзларни ёзадиган қалам; «хомаи тақдир» - тақдир қалами, тақдир, ёзиқ; «килки гавҳарфшон» - гавҳар сочувчи қалам, гўзал ёзувчи қалам; «килки нуқтапош» - нозик маъноли сўз ёзувчи қалам; «килки сунъ» - яратиш қалами; «килки фусуншардоз» - ажойиб сўзлар битувчи қалам ва ҳоказо.

Навоий «Дебоча»да «қалам» ҳамда «килк» терминларидан айнаи бир маъно учун фойдаланади: «Не турфаки сабт этмади эркин қаламим, Ким йўқ биринин хотир аро жуз аламим»³; «Кўнглумга ўзга қувват кирди, қилким жардаи тез гомига ўзга равонлиг ва хаёлим саҳоби барқ хиромига ўзга гавҳар афшонлиг юзланди»⁴.

Навоий «қалам», «қалам учи» маъноларида яна «хома тили» ҳамда «хома учи» шаклидаги бирикма терминларни қўлайди: «Ва агар рабт ва тартибини ҳавас қилсам хавасимга қайда ул қувватки, бу ажздин хомаи тили лол ва бу забунлуддин ўз тилим шикаста мақол эрдиким, ногаҳ, иноят насими ҳидоят гулшани роиқасин еткура киришти»⁵; «Хома учин тез элдим ва таъб обиҳаётин оташангиз»⁶.

«Китоб мундарижаси, бирор китоб ичида мавжуд бўлган боблар ва фасллар рўйхати; китоб муқаддимаси» маъноларида форсча-тожикча «фихраст» термини қўлланган: «...оройиш ва ойин бергонимнинг кайфиятин бурунги девоним фихрастидаким «Бадоеъул-бицоя»га мавсумдур. шарҳ била арз қилиб эрдим»⁷.

«Жамланган китоб ёки ёзувлар тўплами» маъносида «дафтар талвини» терминини ишлатади: «Агарчи нигориш топқон икки девон тартибид ва гузоришқа киргон икки дафтар талвини» ҳам бу фақирини номурод ва ҳақирини ношодга ҳеч ихтиёр йўқ эрди»⁸. «Дафтар талвини» бирикма терминининг биринчи компоненти, яъни «дафтар» сўзи форс-тожик тили орқали ўзбек тилига ўзлашган, иккинчи компоненти – «талвин» эса, арабча сўз бўлиб, «тўплаш, жамлаш; шеър ва бошқа асарларни тўплаб, тартибга келтириб, китоб ҳолига солиш, девон тузиш» маъноларини ифодалайди.

³ Ўша асар, 59-бет.

⁴ Ўша асар, 65-бет.

⁵ Ўша асар, 60-бет.

⁶ Ўша асар, 65-бет.

⁷ Ўша асар, 58-бет.

⁸ Ўша асар, 58-бет.

«*Дафтар*» сўзининг этимологияси ҳақида турлича қарашлар мавжуд. А.П.Кажданнинг фикрича, «Юнонлар дастлабки пайтларда пергаментни «*дифтера*» деб атаганлар ва унинг форс тилига «*дафтар*» шаклида ўзлашгани эҳтимолдан ҳоли эмас»⁹. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да «*дафтар*»нинг юнон тилидан усмонли турк тилига ўзлашгани ёзилди¹⁰. «Турк тилининг этимологик луғати»да ҳам «*дафтар*»нинг юнонча «*diphtera*» сўзидан олинганлиги ва юнон тилида «*хат ёзилган ҳайвон териси*» маъносини ифодалагани ёзилган¹¹.

Алишер Навоий «Хазойин ул-маоний»да «*қоғоз варағи*» маъносида арабча «*варақ*» ва унинг кўплик шакли бўлган «*авроқ*»ни кўп ўринларда аралаш қўллайди: «...хотирга келур эрдиким, агар бу *авроққа* рабт ва тартиб берилмаса, ҳар *варақин* бир ён учургай»¹². Шунингдек, «*варақ, қоғоз; саҳифа, бет*» маъноларида яна арабча «*сафҳа*» ҳамда «*саҳифа*» терминлари ҳам қўлланган: «*Навоий дафтари ҳажринг ёзиб кўз тўкти хунубин, Чу очсанг сафҳа-сафҳа кўргасен қон ўтканин тах-тах*»¹³; «*Ёзар фаришта куёш сафҳасига васфингни, Магарким, ул фалаки топмас обдон қоғоз*»¹⁴; «*Эй кўнгул, айла сафҳангни тилар бўлсанг уруж, Ким набиға ордур билмоқ ваоду нанг хат*»¹⁵.

Маълумки, «*хат ёзувчи, котиб, муаллиф*» маъноларини ифодалашда дастлабки пайтларда асли туркий бўлган «*битикчи*» термини муомалада бўлган ва кейинчалик унинг ўрнини араб тилидан ўзлашган «*котиб*» термини тўлиқ эгаллаган. «Хазойин ул-маоний»да «*битикчи*»нинг «*битугучи*» шакли қўлланади: «*Ва ул арзадоштим саводин бу дебоча зайлида сабт этгаймен, Чу битугчиларга ҳам бу фикрастдин бу арзадоштни айирмаска васият этгаймен*»¹⁶.

Алишер Навоий асарларида «*битик*» термини кўпроқ «*мақтуб, хат, ёзув*» маъноларини ифодалаган. «Хазойин ул-маоний»да қўлланган «*битик*» ҳам айни шу маънони ифодалашга хизмат қилган: «*Тирилмишам битигиндин килурда муҳр магар, Лабинга тегдио келтурди туҳфа жон қоғаз*»¹⁷; «*Дарди ҳажримни не билгай чун юр ашким сафҳани, Ул мусофир сори гоҳиким рақам қилсам битик*»¹⁸. Айни замонда «*битик*» ўрнида арабча «*мақтуб*», «*хат*» терминлари ҳам қўлланган: «*Кўп тўлғониб ашк ичра ўзумдин бордим, Ул навъки, сув ичига тушгай мақтуб*»¹⁹; «*Юзда холингдурму ё таҳрир этар ҳолатда хат, Томди қудрат килкидин кун сафҳасга бир нуқат*»²⁰.

«Хазойин ул-маоний»да «*мақтуб; ёзув*» маъноларида қўлланган яна бир термин арабча «*хат*»дир: «*Хумор дафъина қуддук хатин тилар сокий,*

⁹ Каждан А.П. Книга и писатель в Византии. М.: Наука, 1973. С.15.

¹⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-ж. М.: 1981. 214.

¹¹ Қаранг: Ismet Zeki Eyyubolu. Turk Dilinin Etimologi Sözlüğü. Istanbul, 1995. S. 172

¹² Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилдлик. 1-ж. Т.: 1963. -Б.60

¹³ Уша асар, 576-бет

¹⁴ Уша асар, 140-бет

¹⁵ Уша асар, 2-жилд. 160-бет

¹⁶ Уша асар, 1-жилд. 70-бет.

¹⁷ Уша асар, 140-бет.

¹⁸ Уша асар, 335-бет.

¹⁹ Уша асар, 487-бет.

²⁰ Уша асар, 225-бет.

Навоиё, дема хужжат кетур равон қоғаз»²¹; «Эмас гамимни ёзар хатқа зарфишон қоғаз, Ки шуъла чекти гамимдин битир замон қоғаз»²².

Маълумки, «**битикчи**» сингари «**битик**» термини ҳам дастлаб фаол бўлган. Лекин, кейинчалик, тахминан, X-XI асрлардан эътиборан «**бир муқовага жузлаб тўйланган қўлёзма асар**» тушунчасини ифодалашда арабча «**китоб**» термини асосий термин сифатида муомалага кира бошлаган. Араб тилида «**китоб**»нинг кўплик шакли «**китуб**» бўлиб, ҳар икки шаклни ҳам «Хазойин ул-маоний»да учратишимиз мумкин: «**Фақр эрур бир лафзу шарҳи ёзилур юз минг китоб, Не учунким, хуш келур айтулда итноби анинг**»²³; «**Хаёлига ўткориб вараққа нигориш қилмоғонму эркин, ё тилига кечуруб тартиб юзидин насаққа гузориш бермоғонму эркинким, «Хамса»си ва сойир манзум китуб ва расонли ўз ҳоли била мавжуддурур**»²⁴. Ушбу матнда қўлланган «**расоил**» арабча «**рисола**»нинг кўплик шакли бўлиб, «**китоб**» термини ифодалоган маъноларга яқиндир. У «**рисоалар, китобчалар; мактублар**» каби маъноларда қўлланган.

Ёзув ашёларидан бирининг номи «**қоғоз**»дир, у «Хазойин ул-маоний»да «**қоғаз**» шаклида берилган. Алишер Навоий ушбу асарнинг «Ғазаллар» қисмида «Зол» ҳарфининг завил-хаётларининг зулфнунлуғи «Ғаройиб»дин» деб номланувчи ғазалида қоғоз ҳақида қуйидагиларни ёзади:

«Сипехр даври бу саргашта оҳидин бўлмиш,

Магар бу оҳ тутун бўлмиш, осмон қоғаз.

Кўнгул шигофиға қоғаз аро эрур марҳам,

*Ғамим сўрарға рақам қилса дилситон қоғаз»*²⁵.

Китобатчилик ишида фаол қўлланган ёзув ашёларидан яна бирининг номи арабча «**даво**т» деб аталган ва у ёзиш учун сиёҳ солинадиган идиш – сиёҳдон вазифасини бажарган: «**Чекиб кўздин ёзай бир хатки, даҳр аклиға кўз солмай, Бу дамким кўз саводидин қаро кўздин давотим бор**»²⁶; «**Ишқинг ўтин гар Навоий десақим айлай рақам, Сўзидин куяр қалам, курур қаро, эрур даво**т»²⁷.

«**Қоғоз ва ёзувлар солинадиган чарм халта, жузгир**»ни ифодалашда арабча-форсча «**жузвдон**» термини муомалада бўлган: «**Қайси қитъамники ёзди борди андин шеърлик, Эл солурлар жузвдонгақим эрур бир қитъа хат**»²⁸.

“Навоий асарлари учун қисқача луғат”да «**қамиш ёки қалам қамиши**»нинг «**вол**» деб аталганлиги кўрсатилган бўлса²⁹, бошқа бир манбада унинг «**қамиш қалам ичидаги ингичка темир, қилтирик**» эканлиги айтилган³⁰. «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати»³¹ ҳамда

²¹ Уша асар, 1-жилд, 140-бет.

²² Уша асар, 140-бет.

²³ Уша асар, 2-жилд, 140-бет.

²⁴ Уша асар, 1-жилд, 63-бет.

²⁵ Уша асар, 140-бет.

²⁶ Уша асар, 141-бет.

²⁷ Уша асар, 115-бет.

²⁸ Уша асар, 484-бет.

²⁹ Навоий асарлари учун қисқачи луғат. Т.: «Фан», 1993. 207-бет.

³⁰ Лапасов Ж. Мумтоз адабий асарлар ўқув луғати. Т.: «Ўқитувчи», 1994. 149 бет.

³¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт жилдлик. 2-ж. Т.: «Фан», 1983. 474 бет.

«Навойи асарлари лугати»да³² «*қамиш қалам ичидаги ингичка томир, қилтирик*» деб изоҳ берилган. Ушбу фикрни филология фанлари доктори Муҳаммадҷон Ҳақимов ҳам ўзининг «Шарқ кўлёмаларига доир терминларнинг қисқача изоҳли лугати»да билдириб ўтади³³. Алишер Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» асаридан олинган қуйидаги сатрларида «*нол*» термини аниқлатган маъно ҳар жиҳатдан оқоридаги изоҳларнинг тўғри эканлигини тасдиқлайди: «*Танимниким қурубтур хомадек нол ўқларингдиндур, Қалам қилсанг қил, аммо ташлама ҳар ён чекиб нодин*»³⁴; «*Хатти шавқидин тўқулди жисим ул янглиғ қуруб, Ким сўнгақларда қалам кўрган соғинғой нол эрур*»³⁵; «*Заъф кўргилким қаламда нолдар сиккон киби, Неча меңдек ҳам сиғо олур анинг ҳар нодида*»³⁶.

Ўзбек тилида «*унвоң*» термини «*сарлавҳа*» маъносига ХУ-ХУІ асрга оид манбаларда фаол қўлланган. Масалан, ХУ асрда яшаб ижод этган Юсуф Амирийнинг «Даҳнома» асарида талайгина учрайди: «*Биҳамдуллоҳки фурсат берди даврон, Ёзилди номалар бошина унвоң*»³⁷; «*Чу кўргузди муҳаббатни юз алвоң, Тутатти номани у қилди унвоң*»³⁸; «*Битидим номаи унвоңи ихлол, Баёними маонига этиб хос*»³⁹. Айни шундай ҳолатни Алишер Навоий асарларида ҳам кўришимиз мумкин: «*Кн ёзилғой эди бу назм равон, балки бу нома бошига унвоң*»⁴⁰; «*Эмдиким ёзди номага унвоң, Номанинг ҳомилини қилди равон*»⁴¹. Таъкидлаш лозимки, «*сарлавҳа*» сўзи Алишер Навоийнинг асарларида «*сарлавҳ*» шаклида «*биринчи бет, китоб ва дафтарнинг бош бети*» маъносига қўлланган: «*Жафо сарлавҳида қилди алиф машқи, кўзунг ёхуд, Алифдек жонга неш урмоққа сафлар чекти мужгонинг*»⁴².

Шарқда «*нақш ишловчи, кўлёмаларни ҳар турли нақшлар билан безовчи уста*»га нисбатан «*наққош*» термини қўлланган. Айни замонда «*наққош*» термини мусаввир, суратчи маъносига ҳам ишлатилган: «*Чекқанда наққоши қазо ул сарви гулруҳ суратин, Рўё беганмой ташламиш тарҳ айлаб, ой кун ҳайъатин*»⁴³. Наққошлар кўлёмза саҳифаларига ва муқовасига безаклар ишлаган. Бу безаклар «*наққи*» деб аталган: «*Мусаввирким қошинг чекти, ушатти хома наққи аҳли, Киши даъви не навъ этгай бирав бу навъ ё чекса*»⁴⁴.

Нақшлар кўлёмза саҳифасига бўёк билан, муқовасига эса, асосан ўйиб ишланган. Шунингдек, «*ишланган расм, сурат, тасвир*» маънолари учун яна арабча «*нигор*», «*рассом, сураткаш, безовчи*» маъноларида «*нигоранда*»,

³² Навоий асарлари лугати. Алишер Навоий асарларининг ўн беш жылдликга илова. Т.: Адабиёт ва санъат нашр., 1972. 465 бет.

³³ Ҳақимов М. Шарқ кўлёмаларига доир терминларнинг изоҳли лугати // Адабий мерос. 1985, №2. 92 бет.

³⁴ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жыллик. 1-ж. Хазойин ул-маоний. Фаройибус-сиғар. Т., 1963. 346 бет.

³⁵ Ўша асар, 143-бет

³⁶ Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Наводируш-шабоб. Т.: ЎзФА нашр., 1959. 565 бет.

³⁷ Амирий. Юсуф. Кўрсатилган асар. 120-бет.

³⁸ Ўша асар, 85-бет.

³⁹ Ўша асар, 98-бет.

⁴⁰ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жыллик. 9-ж. Саъян сайёр. –Т., 1965. – Б.315.

⁴¹ Ўша асар, 218-бет.

⁴² Алишер Навоий. 1-ж. Хазойинул-маоний. Фаройибус-сиғар. Т.: ФА нашриёти, 1959. 377 бет.

⁴³ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жыллик. 1-ж. Хазойинул-маоний. Т.: 1963. 355 бет.

⁴⁴ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жыллик. 1-ж. Хазойинул-маоний. Т.: 1963. 380 бет.

«наққошлар уйи, расмхона»ни ифодалашда «нигористон», «нигорхона» терминлари қўлланган: «Неча килки тахайюл бирла бир сураг нигор айлай, Анга ошиқ яса, кўнглумни андин беқарор айлай»⁴⁵; «Назм адосида ясаб мувофиқ ун, Жоми май назми нигорандага сун»⁴⁶.

Кўриниб турибдики, ўзбек китобатчилик терминологиясининг шаклланишида буюк сўз устаси Алишер Навоий асарларининг, хусусан, «Хазойин ул-маоний»нинг ўзига хос ўрни бор.

З.ЮНУСОВА

АЛИШЕР НАВОЙИ АСАРЛАРИ ТИЛИДА ЮЛДУЗ ЛЕКСЕМАСИНИНГ ГИПОНИМИК ВА СИНОНИМИК ҚУРШОВЛАРИ

Алишер Навоий асарлари тилида кенг истеъмолда бўлган самовий ёритгичлар луғавий микросистемаси birlikларининг ҳар бир узви ривожланган хусусий қуршовга эга. *Юлдуз* «кичик ёритгич» маъносида **қуёш** ва **ой** сўзлари билан аталадиган катта ёритгичлардан бошқаларининг умумий номидир.

Алишер Навоийнинг

Оразин ёпқач кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўғлач қуёш

каби байтида **юлдуз** сўзи орқали, бир жиҳатдан, ошиқнинг кўз ёшлари ташбеҳ қилинса, иккинчи томондан, қуёш ботғач кўринадиган кичик тунги ёритгичларнинг барча тури аталмоқда. Шундай қўлланишни унинг «Наводируш шабоб»ида ҳам учратамиз:

Бас этгим ашқфишонлиғ чу зоҳир эттинг юз,
Нечунки меҳр кўрингач, ниҳон бўлур юлдуз.

Навоий асарлари тилида **юлдуз** лексемаси ўз гипонимик қаторига эга бўлиб, унинг уч гипоними бор. Булар – **собит**, **сайёра** ва **шиҳоб** сўзларидир.

Собит лексемаси билан турғун, бир-бирига нисбатан ўрнини ўзгартирмайдиган юлдузлар номланса, **сайёра** ёъзи билан сайёҳ планеталар, самода кезиб юрувчи юлдузлар ва бошқа ёритгичлар аталади; **шиҳоб** сўзи

⁴⁵ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жилдик. 2-ж. Хазойинул-маоний. Т.: 1963. 353 бет.

⁴⁶ Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. Фавойдул-кибар. Т.: 1960. 695 бет.

эса учар юлдузга нисбатан қўлланилади. Бундан ташқари, Навоий тилида баъзан **зузаноб//зузаноба** сўзлари ҳам учрайдики, улар юлдузларнинг тўртинчи тури-кометалар (қуйруқли юлдузлар)га нисбатан қўлланади:

Қаҳри ўти чекса чу дуду ғазаб,
Ҳар шабири юз йил ўлиб **зузаноб**.
(«Ҳайратул аброр»)

Ул сарв эмас эрди **зузанобанг**,
Наҳсиятидин жаҳон харобанг.
(«Пайли ва Мажнун»)

Демак, Навоий даври ва ундан кейинги даврларда юлдуз лексемасининг гипероними - **юлдуз**, гипонимлари **собит**, **сайёра**, **шихоб**, **зузаноб//зузаноба** сўзларидир.

Собит сўзининг кўплик шакли ҳам қайд қилинади:

Яна бирда сабт айладинг **собитот**,
Анга сайр, аммо буларга сабот.
(«Садди Искандарий»)

Собит лексемаси XV аср ва ундан кейинги асрлар тилида жуда катта ономастик қуршовга эга бўлган. Бу ономастик қуршовининг икки кўриниши бор:

- 1) юлдуз буржлари номлари;
- 2) алоҳида юлдузларнинг номи.

Юлдуз буржлари номлари Навоий асарлари ва, умуман, эски ўзбек тилида тўлиқ арабийлашган: **ҳамал**, **савр**, **жавзо**, **саратон**, **асад**, **сунбула**, **мезон**, **акраб**, **қавс**, **жад**, **далв**, **хут**.

Санаб ўтилган бурж номларини Навоий от, хусусан, ҳайвон турлари маъносидида қўллаб, бадий санъатлар, сўз ўйинлари яратади. Масалан:

Ҳамалдек кўзи юз мингдин зиёда,
Уй анда савр янглиғ пода-пода.

«Фарҳод ва Ширин»дан келтирилган юқоридаги байт Навоийнинг юлдуз буржларининг эски туркий номларини яхши билганлигидан далолат беради. Тахмин этиш мумкинки, ўша даврда исломий мафкура қатъий ва мустабиллашгач, ислом таъсиридан узоқроқ бўлган эски туркий атамаларни (жумладан, астронимларни) қўллаш ноқулай бўлган. Юқорида санаб ўтилган 12 бурж номларидан юксак санъаткорлик билан фойдаланиш маҳоратини Алишер Навоий ўзининг форсий тилда ёзилган «Рух-ул-қудс» қасидасида намойиш қиладилар. Бу қасиданинг 94-106-байтлари ўн икки бурж тавсифига бағишланган. Унда Алишер Навоий бурж номларининг турдош от сифатидаги маъноларидан тасвир учун моҳирона фойдаланган, қатор сўз ўйинлари ишлатиб, бурж номларига нутқий синонимлар яратган. Чунончи, чароғох-«ўтлоқ», марғзор-«сер ўт жой», макарри шер-«Арслоннинг ўрни», кафа - «Тарози», каждум-«Чаён», камонхона-«Ўк-ёй уйи», бузи кўхий-«Тоғ эчкиси».

Алишер Навоий қасидасининг бу қисми сўзнинг ономастик ва апеллатив лексика сифатидаги маъноларидан юксак санъат билан фойдаланишнинг нодир намунасиدير.

Турғун юлдузлар (**собит, савобит**) ономастик куршовининг иккинчи тури алоҳида юлдузлар ёки юлдузлар туркумларининг номларидир. Булар эски ўзбек тилида жуда кўп ва ранг-баранг. Улардан кўпчилиги арабча номлардир: **Дуби Акбар, Дуби Асгар, Саъди Акбар, Хулкар, Суҳайл, Парвин, Суҳо.**

Бундай юлдуз номлари Навоий асарларида васф этилаётган ёрнинг зийнат ва безовчи воситаларини, баъзан катта масофаларни ифодалашда (ташбеҳ усулида) фойдаланилади:

Камарнинг икки ёнида **Суҳайлу** Зуҳра киби
Кўрунди ики қулогинда дурру гавҳар шўҳ.
(«Бадойе ул-васат»)

Қаро тун гар нишон айлаб **Суҳони**
Фалакча новакига ул нишони.

(«Фарҳод ва Ширин»)

Юлдуз (собит, савобит) эски ўзбек тилида гипонимик ва ономастик куршовдан, ташқари жуда катта синонимик куршовга ҳам эгадир. Мумтозларимиз асарларида бу сирада **наййир** лексемасидан ташқари **анжум, нуҷум, ситора, ахтар, кавокиб, кавкаб..** каби сўзлар кенг қўлланилади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, синонимик куршов лексемалари билан етакчи сўз (доминанта) орасида, ҳозирги тилимизда бўлганидек, коннотатив маънолардаги кескин фарқлар эски ўзбек тилида ёрқин сезилмайди.

Лекин бу даврда – бадий адабиётда назмий йўналиш ҳукмронлиги даврида – бундай синонимик қаторлар ўзига хос вазифа ўтаган. Улар поэтик нутқда вазн ва қофия талабларини қондириш каби муҳим поэтик-бадий вазифани бажарган. **Юлдуз** синонимик қаторининг информатив (денотатив) қўлланилиш хусусиятлари, асосан, етакчи лексема вазифа ва маънолари билан айнанир.

Бу синонимик куршов сўзларининг қўлланилишини кўриб ўтамыз.

1. **Анжум**-сўзи. Бу сўз арабча бўлиб «юлдуз» маъноли **нуҷум** сўзининг синик кўplik шаклидир. **Юлдуз** сўзининг синонимик куршов сўзи сифатида у бу сўзнинг бирлик шаклидан кўра фаолроқ.

Кеча ойдин тобидин равшан эди,
Чарх **анжум** вардидин гулшан эди.

(«Лисонут-тайр»)

Қутқарай деб чарх жавридан мени саргаштани
Анжумий пайкон ила жисмими гардун қилдило.
(«Ғаройибус сифар»)

Кейинги байтда **анжум** кўп, чексиз, ўткир (учи ингичка) нарсалар, ўқлар маъноси билан келган.

Муҳаммадким, русул **анжумдир**, ул ой
Каю ой, балки меҳри оламөрөй.
(«Фавойидул кибар»)

Бу байтда **анжум** сўзи «безак», «қуршов» маъноларида келган.

Мотам ашки дурри чун туфроғингга сочилгуси,
Гавҳари **анжум** фалақдин бошингга сочилди, тут.
(«Ғаройибус сигар»)

Бу байтда мумтоз адабиётимизда кенг тарқалган ташбеҳ - кўз ёшини «**анжум**» /юлдуз/га қиёслаш намунасини кўрамиз.

Турк сўзи Алишер Навоий асарларида жуда кўп ҳолатларда куч-қудратни бўрттириш, муболага қилиш мақсадида қўлланилганлиги сабабли **турки анжум** бирикмаси баъзан «**қуёш**» «энг кучли ёритгич» маъносида ҳам келади:

Турки анжум шони ҳажримни ёрутмас, гўё
Новаки оҳимдин ўлмиш тавсани гардун сақат.
(«Бадөйе ул-васат»)

Анжум («юлдуз») сўзининг «кўп, сон-саноқсиз катта мажмуа» маъноси ҳақида юқорида айтиб ўтган эдик. Шу маъно билан **анжум** сўзи **сипоҳ** билан бирикиб, кўпинча подшоҳлар эпитети бўлиб келади: **шоҳи анжумсипоҳ** «кўшини юлдузлардек кўп подшоҳ».

Мумтоз адабиётимизда **анжум** сўзи «дур, гавҳар, қимматбҳо тош» маъносида ҳам кенг қўлланилади:

Баҳрида **анжумдин** ўлмиш зебу фар,
Ҳар кеча дур янглиғ ўлмиш жилвагар.
(«Лисон ут-тайр»)

Ахтар сўзи. Этимологик жиҳатидан форсий бўлган бу сўз ҳам юлдузнинг синонимик қуршови сифатида кенг қўлланилади.

Гулшане йўлуқти гуллари сипеҳр
Ахтаридин дурахшандарок.
(«Муҳокамат ул-луғатайн»)

Келиб салтанат баҳридин дури пок
Шараф авжидин **ахтари** тобноқ.
(«Садди Искандарий»)

Бу мисолларда **ахтар** сўзи «юлдуз» маъноси билан келган. **Ахтар** сўзининг қўлланилишидаги хусусиятларидан яна бири унинг «толе, тақдир, иқбол» маънолари билан кўпроқ боғланишидир. Шунинг учун у камтолеълик, бадбахтлик, хўрланганлик маъноларида **ахтари қора**, **қора ахтар(лив)**, **ахтари шум**, **шум ахтарли** каби бирикмаларни, бу

тушунчаларнинг зиди сифатида (яъни «икболи баланд», «хуштобле», «бахтли» маъноларида) саодат ахтари, ахтари саъд, ахтари бахт, ахтари фархунда, ахтари ёруг каби ўнлаб турғун бирикмаларни беради:

Ул куёшдин бошқаким, отқай қабақ, вах, кўрмадук
Ахтари саъдеки, ҳар дам зоҳир этгай бир шиҳоб.
(«Ғаройиб ус-сиғар»)

Кечаким, тушга киргай ул саодат ахтари,
Бермагил. ёраб менга ул уйкудин бедорлиғ.
(«Ғаройиб ус- сиғар»)

Бу неча иш бўлса муяссар сенга
Давлат или ёруғай ахтар сенга.
(«Ҳайрат ул-аброр»)

Мунажжим ахтари бахтимни кўйки, оҳимдин
Бу кун эрур не нужуму не осмон пайдо.
(«Наводир уш-шабоб»)

Кавкаб/кавокиб юлдуз синонимик қаторидаги қўлланилиши жуда кенг бўлган сўзлардир. Араб тилидан ўзлашган бу сўз маъно жиҳатидан юлдуз сўзига мосдир, «собит» ва «сайёра»ларни атаб келаверади. Араб тилида ҳам собит юлдузлар «кавкабус-собит», сайёралар – « кавкаб ус-сайёр» деб аталади. Эски ўзбек тилида ҳам бу сўз шундай қўлланилади

1. **Кавкаб/кавокиб** - «самовий кичик ёритгич» маъносида.

Яна бир қилиб фикри ахтарпараст
Кавокибга қилди ани барбаст.
(«Садди Искандарий»)

2. **Кавкаб/кавокиб** - «ёш, кўз ёшининг сонсиз томчилари» маъносида:

Кулмадинг то кўзларимни кавкабафшон қилмадинг,
Тўкмадинг қонимни то бағрим тўла қон қилмадинг.
(«Ғаройиб ус-сиғар»)

3. **Кавкаб** - «безак, безатувчи восита» маъносида:

Юзида тер қатрасин кўр, эй сипехр,
Ойу уза шундоқ кўрунмас кавкабинг.
(«Ғаройиб ус-сиғар»)

4. **Кавкаб** - «шароб тўла ёрқин қадаҳ, базмни безатувчи восита» маъносида:

Базмаро хуштур қадаҳ кавкаб вале эрмас тамом,
Мутриби хуш лаҳжайне хуршидсиймо бўлмаса.
(«Фавойид ул-кибар»)

5. **Кавкаб** - «ишқ доғлари, бадандага ишқ ўқи излари (яъни ишқ безаклари)» маъносида:

Тоза ҳар ён доғ эмас жисмида ул юз ишқидин,
Ким бу кавкабларга бўлмиш ул куёшдин эҳтирак.
(«Ғаройиб ус-сиғар»)

6. **Кавокаб** - «толеъ, тақдир» маъносида (яхшилиқ ва ёмонликка ишора қилувчи сўзлар билан бириқиб келади):

Нақдурким авжи рифъат кавкаби,
Меҳтари аъзам Сулаймони наби.
(«Лисон ут-тайр»)
Ёрутқай дебан кўзни бир саъд кавкаб,
Ҳар оқшом тонг отқунча бедорбиз.
(«Бадойе ул-васат»)

Нажм, **нужум** сўзлари анжум каби кенг қўлланилмайди.

Ситора лексемаси ҳам **юлдуз** синонимик қуршовидан жой олади, лекин бу форсий сўз Алишер Навоий асарларида жуда кам қўлланилади:

Қилғонни жаҳонга оху ашқим
Чарх айламасу ситора қилмас.
(«Фавойид ул-кибар»)

Юлдуз лексемасининг юқорида кўриб ўтилган гипонимларидан ташқари **сайёра** гипоними ҳам бор. Бу лексема билан самода ўрни барқарор бўлмаган, сайр қилиб юрувчи, кезувчи юлдузлар - планеталар аталади. **Сайёра** ёки унинг XV асрдаги синоними **кавкаби сайёр**, **кавкаби овора**, астронимлар. хусусан, **Аторуд** (Меркурий), **Зухра** (Венера), **Миррих** (Марс) ва **Мушгарий** (Юпитер) каби ёрқин, равшан сайёралар Навоийнинг сеvimли ўхшатиш манбаларидандир:

Оразинг атрофида гулдуз кўрунган, эй пари,
Ё қамар даврида саф тортиб турар сайёралар.
(«Бадойе ул-васат»)

Чарх изинг гардига қилди кавкаби сайёра харж,
Жавҳар олмоқға ганий қилғон киби динор харж.
(«Ғаройиб-ус-сиғар»)

Юқорида келтирилган тавсифдан кўриниб турибдики, эски ўзбек тилида лексеманинг шакл, структура ва тарихий келиб чиқиш жиҳатдан ҳар хил бўлган маънодошларга эга бўлиши шеърятда (умуман, бадий тилда) муҳим тасвирий восита вазифасини ўтаган.

Адабиётлар:

1. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. Т.: «Фан» 1978.
2. Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. Т.: «Фан», 1983-1985.
3. Навоий асарлари луғати. Т. 1978.

Мардон РАҲМАТОВ

«ЧУН» БОҒЛОВЧИЛИ ТАРКИБНИНГ СИНТАКТИК

ТУЗИЛИШИ

Содда гап таркибидаги *чун* боғловчиси иштирок этган синтактик қурилмалар шаклан мустақил кўринса-да, мазмунан орт мавқедаги синтактик қурилма билан зич алоқада бўлади. Ҳар доим *чун* боғловчили гап олд мавқеда бўлиб, унинг кесими аниқ ўтган замон формасида келади. Бундай гаплар асосий предикатнинг айрим хусусиятларини очиб беради, яъни унинг юзага келиш пайтини, сабабини, баъзан эса мақсадини ифодалаш мумкин. *Чун* боғловчили содда гапларнинг юқоридаги хусусиятларини инобатга олиб, ҳамда уларда ифодаланган денотатив воқеаларнинг ифодасига кўра, биринчи предикатив бўлакни иккинчи предикатив бўлақдан фарқлаш учун "нисбий кесим" атамасидан фойдаланамиз. "Нисбий кесим" терминининг қамрови бу типдаги гапларнинг мазмуни, уларнинг гапдаги ўрнини белгилашда тилшунослар томонидан қўлланган аввалги маъносига нисбатан кенгрокдир. Биз "нисбий кесим" деб номланган ҳодиса гапга тил ҳодисаси сифатида қарашга нисбатан, яъни *чун* боғловчили микросинтактик мавқега нисбатан тўғри бўлади, лекин нисбий тугалланган гапда у кесимликка эмас, балки асосий денотативнинг бўш ўринларини (пайт, сабаб) тўлдириш учун хизмат қилганлиги учун ҳам "нисбий кесим" терминини қўллаш дуруст эмас. Демак, микросинтактик мавқе доирасидагина уни нисбий кесим деб юритиш мумкин.

Чун боғловчили форсий қолипдаги синтактик қурилмаларнинг асосий хусусиятларидан бири унда гапларнинг эгаси асосан олд мавқеда, боғловчидан олдин ёки кейин ишлатилганлигидир. Аксарият ҳошларда боғловчи эгадан олдин келади: *Чун Шайх Луқмон ани кўрди, табассум қилди...* (НМ 110-б) *Ложарам*, *чун Баҳром мун и эшитти, йигит бўлиб эрди*, *Нўъмон била отаси тахтига мутаважжих бўлди*. (ТМА 218-б) Баъзан гапда эга имплицит бўлади. Бундай гаплар бир таркибли гапнинг шахси аниқ гаплар турига тааллуқли бўлади. Уларнинг потенциал эгаси I, II, III шахсларнинг бирлик ва кўplik формаларидан иборат бўлиши мумкин. Бу хилдаги гаплар кўпроқ кўчирма гапда учрайди: *Деликим, чун сизга гирифтор бўлдим, бағоят кўфтадурмен* (ТМА 229-б.); *Алар деб эрдиларким, кўркма, чун борурсен, ул воқаларинингни Мавлоно Зайниддинга айт*. (ТХА 131-б.); 3. *Чун бир замондин сўнгра ўз ҳолига келди, кўпчи ва ул либосни манга кийдурди* (НМ 143-б).

Содда гапларда *чун* боғловчили синтактик таркиб тузилиш жиҳатидан турлича бўлади. Улар бир сўз шакли, оддий сўз бирикмаси ва мураккаб бирикма қолипларида қўлланиши мумкин:

1. Бир сўз шакли қолипида қўлланади. Бундай гапларнинг кесими от, сифат, феъл ва бошқа туркумлар билан ифодаланиши кузатилади. Уларнинг кесимлари таркибида эса *эрмоқ*, *бўлмоқ*, *қилмоқ* каби боғламалар қатнашиб, улар ҳар доим ўтган замон феълининг *-дми*, *-дмиг*, *-ди*

кўрсаткичларида қўлланган. Шунингдек, *-дур, -тур* каби боғламалари ҳам иштирок этган, шахс-соннинг бирлик ва кўplikдаги *-ман, -сан, -миз, -сиз* каби предикативлик аффиксларини олган.

а) феълнинг функционал шаклларида бири билан ифодаланади: *Чун йиқилдим, ул гойибдин ҳозир бўлдум* (ТҲА 144-6). *Чун борурсен, ул воқеаларни Мавлоно Зайниддинга айт...* (ТҲА 137-6). Феълнинг функционал шаклларида бири билан ифодаланади: *Чун қариб эрди, Кайхисравни валиаҳд қилиб, тиригиди ани подшоҳ қилди* (ТМА 194-6).

б) от билан ифодаланади: *Чун подшоҳ бўлди, яхши қавоид ва русум пайдо қилди* (ТМА 204-6).

в) равиш билан ифодаланиши мумкин: *Чун ҳозир бўлдим, юзларин очдим* (ТҲА 136-6).

Бир сўз шакли бирдан ортиқ ҳолда уюшиб келиши мумкин: *Чун маъмур ва маҳқум эрдим, маоф ва маъзур бўлсам, ажаб эрмас* (МА 62-6).

2. Сўз бирикмаси колипида қўлланган. Улар икки ва ундан ортиқ компонентлардан иборат бўлган.

а) икки компонентли бирикмалар, бундай бирикмалар ҳоким компонентнинг қайси сўз туркуми билан ифодаланишига қараб, феъл кесимли ва от кесимли ибораларга ажралади. Улар ҳам *эрмоқ, бўлмоқ, қилмоқ, -дур, -тур* боғламалари билан қўлланиб, ўтган замон феълнинг I, II, III шахсида келади. Таркибий қисмлари эса қуйидагича:

Феъл кесимли бирикмалар. Биз қайд қилган мисолларда бундай бирикмада феъл бошқаруви таъминланган ва улар тўлдирувчи+кесим, хол+кесим муносабатида бўлади:

Тўлдирувчи кесим: *Чун Баҳром ани тилади, дедиким: айтур сўзларингни айт* (ТМА 211-6).

Хол+кесим таркибида боғлама қатнашиши мумкин: *Чун Ҳироға келибдур, қадхудо бўлибдур* (ТҲА 117-6).

От кесимли бирикмалар. Улар тубандагича муносабатларда бўлади: Тўлдирувчи+кесим: *Чун тавофдин фориғ бўлдим, Шайх Абу Умар Зужжожийдин бир масъала сўрдим* (ТҲА 167-6). *Дедиким, чун сизга гирифтор бўлдим, бағоят кўфтадурмен* (ТМА 229-6).

Сифатловчи-сифатланмиш: *Чун саодатманд йнгит эрди, таҳсилди савйлар қилди* (МН 12-6).

Қараткич-қаралмиш: *Чун анинг валиаҳди эрди, анинг ўрнига-салтанат тахтига ўлтурди* (ТМА 193-6).

Хол-кесим: *Чун хожа Аҳмад Яссавий Туркистон сари азимат қилди, барча асҳоб ва иродат аҳлини Хожа Абдулҳолик мутабаатига далолат қилди* (ТҲА 124-6).

От кесимли бирикмаларда тобе ва ҳоким компонентлар тўлдирувчи+кесим, хол+кесим, сифатловчи+сифатланмиш, қараткич+қаралмиш муносабатида бўлади. Тўғри, сифатловчи+сифатланмиш, аниқловчи+аниқланмиш муносабатлари тўғрисида фикр юритилиши қонунийдир, яъни от кесим ҳоким бўлган синтактик мавке (позиция)да битишув ва мослашув муносабатлари намоён бўлади, лекин Т+К, Х+К алоқалари бир мунча изоҳталабдир. Маълумки, от+кўмакчи феълдан иборат таркибли кесимларда от қисми асосий семантик вазифа бажарса ҳам, грамматик алоқада кўмакчи феълнинг роли

каттадир, шу туфайли ҳам кўмакчи феълнинг бошқарув муносабатини таъминловчи таркиб ҳисобланади. Демак, бошқарувли муносабатда таркибли от кесимнинг қатнашиши ҳам қонунийдир. Аслида бошқарув муносабаотида феъл ва у қатнашган синтактик бирик типик бўлса ҳам, от ва сифат бошқаруви ҳам ҳар бир тилга хосдир;

б) уч ва ундан ортиқ таркибий қисмли иборалар. Уч ва ундан ортиқ қисмли *чун* боғловчили синтактик таркибга нисбатан ибора терминини трансформа маъносида қўлламоқдамиз (қаранг: Гаджиева, Серебряникова). Уларни ҳам нисбий кесимнинг ифодаланишига қараб феъл кесимли, от кесимли ибораларга ажратдик.

Феъл кесимли иборалар. Улар тобе компонент билан қуйидагича қолипларда бўлади.

Тўлдирувчи+кесим. Бунда тўлдирувчи вазифасида С+Сш бирикмаси қўлланган. *Чун Ардашер бўлуғ ҳаддиға етти, барча биллик била эрамда ягона бўлиб, шуҳрат топти* (ТМА 208-б.). *етти* феъл-кесимга С+Сш дан иборат *ул киши* тобе компоненти Т+К муносабаотида бўлади.

Тўлдирувчи вазифасида Қ+Қш қатнашган. *Баҳром чун гафлат уйқусидин уйғонди, мулкни вайрон ва душманни муставли ва сипоҳни паришон топти.* (ТМА 219-б.). *уйғонди* феъл кесимга Қ+Қш дан иборат *гафлат уйқуси* тобе компонент Т+К муносабаотида;

С+Сш ёки Қ+Қш дан иборат иккинчи даражали бўлақлар билан бирга бошқа тобе бўлақлар бўлиши ҳам мумкин. *Чун пир Абуфазл бизда ул ҳолни кўрди, деди: ё Абусаид ...* (ТХА. 112-б.) *кўрди* феъл-кесимга С+Сш дан иборат *ул ҳол* тобе компонент Т+К, *бизда* тобе компоненти *ул ҳолни кўрди* бирикмасига нисбатан Т+К муносабаотида боғланган.

Баъзан ТК да грамматик шакл расмийлашмаган бўлиши мумкин: *Чун ўзимда ул қувват топмадим, ул китобларни Юсуф Алидин қуллуққа юбордим.*

(13т. 119-б.) *топмадим* феъл-кесимига С+Сш дан иборат *ул қувват* тобе компонент Т+Х муносабаотида бўлади. *ўзимда* ТК (тобе компонент) эса *ул қувватни топмадим.*

бирикмасига Т+К сифатида боғланган;

Ҳол - кесим: Бунда ҳол вазифасида С+Сш бирикма қўлланган. *Чун Мусо алайҳиссалом беш кун юрди, Турсино тоғиға етишти* (ТАХ 209-б.). Бунда С+Сш вазифасини *беш кун* бирикмаси бахарган. Бундай вазифада Қ+Қш бирикмаси келиши мумкин: *Чун алар хизматиға етиштим, ул воқеларни арз қилдим* (ТМА 137-б.). Қ+Қш вазифасида *алар хизмати* тобе бирикмаси келган.

Айрим гаплардаги бирикмаларнинг ҳоким-тобелиги мураккаб характерга эга бўлади. *Аларни чун мундоқ хушҳол кўрдим, айттим...* (ТМА 48-б.). яъни бу гапта *кўрдим* феъл-кесими *хушҳол* сўзи билан Х+К муносабаотида; *мундоқ* сўзи эса *хушҳол кўрдим* бирикмасига нисбатан Х+К муносабаотида; *аларни* сўзи бевосита *мундоқ хушҳол кўрдим* бирикмасига нисбатан Т+К муносабаотида алоқага киришган.

Чун бир замондин сўнгра ўз ҳолиға келди, қўнди ва ул либосни кийдиурди. (ТХА 143-б.) мисолида эса *келди* сўзи С+Сш дан иборат *ўз ҳолиға* ТК билан Т+К муносабаотида бўлиб, у иккинчи Қ+Қш дан иборат

бир замондин сўнгра кўмакчили бирикмаси билан X+K муносабатида бўлади.

От-кесимли иборалар. Бундай бирикмаларда бош ҳоким компонент (архидоминант) от кесим бўлади. Уларнинг синтактик таркиби мураккаб ва маълум қолишларга тушмайди. Шу туфайли бу ўринда характерлироқ бўлган ўчта мисолни таҳлил қилиш билан чегараланамиз:

Иккаласи чун эл бевафолиғидин огоҳ бўлбтур, булардин қочиб адам мулки сафарига ҳамроҳ бўлибтур (МК 52-б.). огоҳ бўлибтур ХК (ҳоким компонент) С+Сш дан иборат эл бевафолиғидин бирикмаси билан Т+К муносабатига киришган. Чун яна бу табақада Жунайд пайдо бўлди, бу илмга тартиб бериб, баст қилиб, кутуб битиди (НМ 158-б.). Бу гапда пайдо бўлди ХК С+Сш дан иборат бу табақада бирикмаси билан Х+К муносабатига; яна сўзи билан ҳам ҳоким компонент Х+К муносабатига киришган. Иброҳим алайҳиссалом муножот қилиб дедиким, худоё, чун Исҳокқа бу навъ улуғ мавҳибат қаромат қилдинг, Исмоилни ҳам бу махсус иноят била баҳраманд қил (ТАҲ 198-б.). Бу гапда қаромат қилдинг ХК га С+Сш дан иборат улуғ мақибат Т+К муносабатида; С+Сш дан иборат бу навъ бирикмаси улуғ мавҳибат қаромат қилдинг бирикмасига боғланади.

Мураккаб кесимли иборалар. Бундай гапларнинг кесими турғун бирикма билан ифодаланади, яъни уларнинг маъносини аксарият ҳолларда бир сўз шакли билан кўчим (трансформация) қилса бўлади. Шу сабабли улар бир гап бўлаги сифатида қаралади. Масалан, *Чун салтанатқа ўлтурди, жаҳон мулкин аёл ва дод била тузди (ТМА 208-б.)*, гапдаги *салтанатқа ўлтурди - подшоҳ бўлди* тушунчасини аңлатади.

Мураккаб кесимлар бошқа пайт ёки ўрин ҳоли мавқеидаги гап бўлаклари билан кенгайиб келиши мумкин. *Баҳром бинини Яздижурд чун отасидин сўнгра салтанат тахтига ўлтурди, отаси бузғонларни тузди ва анинг ўрнига адолат кўргузди (ТМА 219-б.). Чун отаси ўрнида тахтка ўлтурди, ота расм ва қонунини тағйир бермади ва ул тайин қилган элни вилоятдин ва маносибдин азл қилмади (ТМА 210-б.)*.

Чун боғловчили содда гап бирдан ортиқ гап кўчимилаги ибораларга алоқадор бўлиши мумкин, яъни асосий предикацияни билдирувчи иборалар (гап кўчими) уюшиб келиши мумкин. Улар бир-бири билан ва боғловчиси ёки боғловчиси боғланиши, кесимлари от, феъл билан ифодаланиши мумкин.

От кесимли иборалар уюшиб келади: *Чун ҳаким эрди ва риёзат жиҳатидин элни сайд қилиб эрди, Гуштаспини ҳам фирифта қилди. ТМА 197-б.)*.

Феъл кесимли иборалар уюшиб келади: *Манзур чун бу ҳолни билди, меҳр ва шафқат била бошига келди, юшиоқ сўз била яраларига марҳам еткурди ва чучук тил била мажруҳ танига жон кивурди (МК 39-б.)*.

Уюшиқ гапларнинг кесими феълнинг шарт майли формасида келиши ҳам кузатилади: *Оллоҳ, Оллоҳ, чун ул дамни топсанг ва ул завқини топсанг, ғанимат тут ва шуқр қил... (НМ 148-б.)*.

Шунингдек, уюшмаган синтактик таркиблар бир хил гап бўлаги сифатида келиши мумкин:

Чун Маккага яна бордим, ул дирамни бир ерда дафн қилдим ва анга бир аломат қўйдим (ТХА 97-б.). Куринадики, *чун* боғловчили синтактик таркиб тузилишига кўра содда ва мураккаб, яъни бир сўз формаси, сўз бирикмаси колиплирида бўлади ва у гап кўчимини акс эттиради.

Мунаввар МУРОДУЛЛАЕВА

“МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН” АСАРИ ТУРКИЯЛИК

ТАДҚИҚОТЧИ НАЗАРИДА

Жаҳон маданияти тарихида катта шухратга сазовор бўлган Алишер Навоийнинг бебаҳо меросини Шарқ ва Ғарб олимлари ҳам тадқиқ қилиб келмоқдалар. Жумладан, «Муҳокаमत ул-луғатайн» асари ҳам хорижий элларда бир неча бор нашр қилинган ва асар юзасидан кўплаб тадқиқот ишлари олиб борилган.

Туркияда Навоий асарларини тўплаш, нашр қилиш, луғатлар тузиш, уларни тадқиқ қилиш борасида кўплаб ишлар қилинган¹. Жумладан, «Муҳокаमत ул-луғатайн»нинг илк усмонли турк тилидаги таржималари Туркияда биринчи марта Али Суувий томонидан «Улум» газетасида 1869-1870 йилларда эълон қилинган. Сўнгра Бурса шаҳрида ҳижрий 1307 йилда «Нилуфар» журналининг 37-40-сонларида асарнинг усмоний туркча таржималари оммалаштирилган.

«Муҳокаमत ул-луғатайн» асари учинчи бор ҳижрий 1315 йилда ношир Аҳмад Жавдот томонидан «Иқдом» нашриётида чоп этилган. Асар тўртинчи бора Алишер Навоийнинг 500 йиллиги муносабати билан машҳур турк тилшуноси Исоқ Рифат Ишитман томонидан нашрга тайёрланган ва 1941 йил Анқарада чоп этилган².

Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди устида кўп йиллардан буён иш олиб борган навоийшунос олим Огоҳ Сирри Левенд Навоийнинг ҳаёти ва ижодига бағишлаб IV жилддан иборат асарларини нашр эттирган. Жумладан, сўнгги IV жилдда Навоийнинг барча бадий, диний, илмий асарлари қатори «Муҳокаमत ул-луғатайн» ҳам берилган.

Туркияда «Муҳокаमत ул-луғатайн» асарига онд энг муҳим ва энг жиждий тадқиқот олима Фотима Сема Барутчу Ўзондерга тегишлидир. Турк Дил Куруми Яйинлари (Турк Тили Жамияти нашриёти)да Алишер Навоий таваллудининг 560 йиллиги муносабати билан унинг барча асарлари нашр этилди. Ушбу асарлар тўпламининг XV жилдини тўлалигича «Муҳокаमत ул-луғатайн» ташкил этади. Китоб Доктор Камол Эрасланнинг маъсул муҳаррирлигида 1996 йили Анқарада чоп этилган. Ўзондер томонидан тайёрланган ушбу нашр Туркияда чоп этилган нашрлардан ўзининг мукамаллиги, мундаражаси тўлалиги ва чуқур илмийлиги билан ажралиб туради. Буни нашрнинг матни таркибидан ҳам билишимиз мумкин. Нашр матни таркибан VI бўлим, 2 катта қисм, фойдаланилган адабиётлар

¹ Қаранг: Абдурахмонов / Туркияда навоийшунослик. // ЎТА., 1966, 6-сон, 33-37-бет.

² Nevai, Alisir. Muhakemet ul-lugateyn. Simdiki dile cev. Ishak Refet Isitman. Ankara, T.D.K.

рўйхати, қисқартмалар, индекс, луғат ва «Муҳокамаат ул-луғатайн»нинг Тўпқопи кўлёзма нусхасидан иборат.

Олима тадқиқотининг мукаммаллиги шундаки, у асарнинг Тўпқопи, Париж, Фотиҳ ва Будапешт нусхалари билан танишиб чиққан ва ҳар бир кўлёзмага матншунослик тамойилларига асосланган ҳолда тавсиф берган.

Аввалги нашрларда «Муҳокамаат ул-луғатайн»нинг матни асарнинг бир ёки икки кўлёзма нусхаси асосида тайёрланган бўлса, Ўзондер нашри «Муҳокамаат ул-луғатайн»нинг Тўпқопи, Париж, Фотиҳ, Будапешт каби шаҳарларда сақланаётган барча кўлёмаларини ўзаро қийсий таҳлил этиш асосида тайёрланган. Тадқиқотчи асарнинг танқидий матнини тайёрлашда тарихийлик мезонидан келиб чиқиб, «Муҳокамаат ул-луғатайн»нинг шоирнинг замондоши хиротлик машхур хаттот Дарвеш Муҳаммад Тоқий томонидан кўчирилган энг қадимги Тўпқопи кўлёзма нусхасини таянч нусха қилиб олган. Бу нусха шуниси билан мўътабарки, унинг кўчирилишида Навоийнинг ўзи ҳам иштирок этган.

Асарнинг ҳижрий 1315 йилда Аҳмад Жавод томонидан ва 1941 йилда Исоқ Рифат Ишитман томонидан ўгирилган таржималаридан Ўзондер таржимаси асл матнга яқинлиги билан ажралиб туради. «Муҳокамаат ул-луғатайн» асари тилшунослик, адабиётшунослик, матншунослик, манбашунослик йўналишлари бўйича ўрганиб чиқилган, қайд этилган фикрларнинг барчаси илмий асослаб берилган. Қисқаси, тадқиқотчи асарнинг тўла грамматик очеркини ярата олган.

Биринчи бўлимда Алишер Навоий ва унинг «Муҳокамаат ул-луғатайн» асарига кенг таъриф берилиб, асар юзасидан қилинган тадқиқотлар, кўлёзма нусхалари, асарнинг мазмуни ва аҳамияти, «чиғатой» ва «эски ўзбек тили» атамалари, уларнинг адабиёт тарихига оид тадқиқотлардаги аҳамияти, бадий санъатлар, шеърий услуб, назм ва насрий услубнинг боғлиқлиги ҳақидаги олимнинг фикрлари алоҳида-алоҳида берилган ва таҳлил қилинган. Жумладан, биринчи бўлимнинг илк қисмида форс-тожик ва туркий тилларнинг ўзаро фарқли жиҳатлари, уларнинг унлилари тизимидаги тафовутлар асар асосида батафсил ёритилган.

Нашрнинг учинчи бўлимида сўз ясалишига оид масалалар: феъл ясовчи, от ясовчи кўшимчалар, кучайтирма сифат шаклларининг ясалиши илмий таҳлил қилиниб, далиллар асосида шарҳланган. Олима Навоий далилларига таяниб, биринчи қисмнинг «Луғат маълумотларига оид» номли тўртинчи бўлимида асарда берилган икки тилга оид отларни қариндошлик отлари, «оқ уй» қисмлари, кушлар ва ов кушлари, тоғ ва текислик отлари, ёш ва турларига кўра отлар, от-улов анжомлари, кийимлар, қўйнинг ейиладиган аъзолари, ов ҳайвонлари, озиқ-овқатлар, ичимликлар каби гуруҳларга ажратиш асосида таҳлил қилган.

Маълумки, «Муҳокамаат ул-луғатайн» асаридаги энг муҳим масалалардан бири феъл туркумига мансуб сўзлар ҳисобланади. Тадқиқотчи шу ўринда Навоий қайд этган феълларнинг 100-сини аниқлаб, у феъл «чимдиламоқ» эканлигини кўрсатади. Мазкур сўз «Муҳокамаат ул-луғатайн»нинг Фотиҳ ва Будапешт нусхаларида мавжудлигини таъкидлаб

ўтади. Ўзондер 100 та феълнинг ҳар бирини алоҳида таҳлил қилиб, уларнинг туркча муқобилларини ҳам берган. Сўнгра урмоқ (қилич билан чопмоқ, суқмоқ, найза билан урмоқ, санчмоқ), ичмоқ (сипқормоқ, тамшимоқ), безамоқ (безанмоқ, ясанмоқ), йиғламоқ (йиғламоқ, синграмоқ, сиқтамоқ, инчқирмоқ, ҳой-ҳой йиғламоқ) каби феълларнинг синонимларини ҳам келтириб, уларнинг луғавий маъноларини берган. Шунингдек, «Муҳокамат ул-луғатайн»да учрайдиган от, ит, ёк, ён, соғин, бор, туз, кўк туркум сингари омоним сўзлар ҳам олима назаридан четда қолмаган. У мазкур омоним сўзларни туркча муқобилларини бериб, уларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида таҳлил қилган.

Нашрнинг иккинчи қисмидан «Муҳокамат ул-луғатайн»ни тўрт нусхаси асосида тайёрланган танқидий матни, қўлёзмадаги фарқлар, «Муҳокамат ул-луғатайн»нинг Ўзондер томонидан усмоний туркчага ўгирилган таржимаси ўрин олган.

Хулоса қилиб айтганда, «Муҳокамат ул-луғатайн» асарининг Туркияда амалга оширилган нашрларини бир-бири билан қиёслаш шуни кўрсатадики, мазкур нашр мукамаллиги, нашр услубининг мураккаблиги, олима қайд этган фикрларнинг равшанлиги ва мантиқий изчишлик билан тўла юзага чиққанлиги каби ижобий тафовутлар билан фарқланади.

Ўйлаймизки, олима буюк даҳо Алишер Навоий ва унинг қиёсий тилшунослик йўналишининг шаклланишига асос бўлган «Муҳокамат ул-луғатайн» асари юзасидан катта илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлган тадқиқотни яратиб, навоийшунослик фанига жиддий ҳисса қўшди, деб айтишга тўла асос бор.

Наманган

МУНДАРИЖА

Турфа талқинлар

1. Комилов Н. Искандар пайгамбар бўлганми?.....	3
2. Ҳайитметов А. Фафур Фулом поэзиясида мумтоз шеърятимиз анъаналари.....	9
3. Воҳидов Р.Алишер Навоий даҳосига мавлоно Лутфий баҳоси.....	13
4. Ғаниева С. Фаридун Ҳусайн Мирзо.....	17
5. Ҳомидий Х. Садоқат ёғдуси.....	22
6. Абдуқодиоров А. Жомий ва Навоий «Лайли ва Мажнун»ларининг қиёсий таҳлили.....	25
7. Ҳаққул И. Мансур Ҳаллоҷ ва Навоий.....	31
8. Муҳиддинов М. Достонларда кўнгил тимсоли.....	37
9. Набиев Ф. Табиат тасвири ва лафзий санъатлар.....	47
10. Тўхлиев Б., Музаффарова С. «Лайли ва Мажнун»даги бир байт таҳлилига доир.....	56
11. Файзуллоев Б. Навоий ижодида ҳаё талқини.....	59
12. Очилов Э. Мажнун – Ҳақ ошиғи.....	64
13. Салоҳий Д. Боқий ҳайрат.....	70
14. Сулаймонов М. Ўзбек шоирларининг пешвоси.....	73
15. Сабирдинов А. Ойбек ва Шарқ мумтоз шеъряти.....	75
16. Каримова Ф. Дебачаларда Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатлари инъикоси.....	80
17. Тожибоев Р. Навоий туюқларининг баъзи хусусиятлари ҳақида.....	85
18. Пиримқулов А. Нафси аммора мағлубияти.....	90
19. Бекова Н. Навоий ғазалиётида Ҳақ маърифати талқини.....	93
20. Муллаҳўжасва К. Комиллик васфи.....	99
21. Қурбонов А. Ширинкаломлик.....	106
22. Салоҳутдинова М. Шоҳий шеърятда Навоий анъаналари.....	111
23. Муҳаммадиев А. «Маҳбуб ул-қулуб»да ҳадислар талқини.....	115
24. Убайдуллаева И. Навоийнинг орзуси.....	119
25. Жумасва С. Ҳижоб асрори.....	123
26. Усмон Фикри Серткая. Озорбайжон шоирларининг чигатойча шеърлари. М.Йўлдошев таржимаси.....	125
27. Рўзиева Ў. «Насойим ул-муҳаббат»да сўфий аёллар зикри.....	127

Лисоний зеболиклар

1. Жумаҳўжа Н. Адабий тилимиз асосчиси.....	132
2. Қодиров М. Алишер Навоий ва ҳозирги ўзбек тилшунослиги.....	137
3. Йўлдашев И. «Ҳазойин ул- маоний»даги китоботчиликка оид терминлар хусусида.....	142
4. Юнусова З. Навоий асарлари тилидаги «юлдуз» лексемасининг маъно кирралари.....	147
5. Раҳматов М. «Чун» боғловчили таркибнинг синтактик тузилиши.....	152
6. Муродуллаева М. «Муҳокамат ул-луғатайн» асари туркиялик тадқиқотчи назарида.....	156

*Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети
Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.*

Муҳаррир:

М.Содиқова

Компьютерда тартибга солувчи:

Севара Алимбаева

Саҳифаловчи:

Дилафруз Эшматова

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Фан» нашриёти,
2004 йил.*

*Теришга берилди. 26.06.04. Босишга рухсат этилди 21.06.04. Козоз
бичими // к. Офсет босма. Офсет қозоз. Ҳисоб нашриёт // г. Шартли
босма г г г. _____-буюртма. г г г нусхада. Келишилган нархда. ЎзР
ФА «Фан» нашриёти. 700047, Тошкент, академик Яхё Фуломов кўчаси,
70. Босмахона манзили: Яққасарой тум. Братислава 3.*